Miskolczy Ambrus

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A LIBERALIZMUS KÖZÖTT

Folyamatosság vagy megszakítottság?
Egy magyar történészvita anatómiája

LUCIDUS KIADÓ, BUDAPEST
2007

A jelen tanulmánykötet az ELTE Román Filológiai Tanszékének műhelyében készült az Oktatási és Kulturális Minisztérium, az OTKA (04 9677/2005) és a Habsburg Intézet támogatásával, a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyvtámogatási Pályázat keretében jelent meg

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző
Felelős kiadó: a Lucidus Kiadó ügyvezetője

A borító első oldalán található kép a Kazinczy-kúriát ábrázolja
http://www.kirandulastervezo.hu/Main.php?do=detailViewAction&id=5429

ISSN 1585 3144
ISBN 978-963-9465-42-8

TARTALOM

Nyomás és kötés: Tercia Print Nyomda
Felelős vezető: Battáné Felber Judit

ELŐSZÓ HELYETT[1]

Hajdu Lajos emlékének

A felvilágosodás központjában az emberi méltóság gondolata és eszménye áll. Ezt viszont a liberalizmus érvényesíti. A liberalizmus – a romantika közbenjárásával – alkalmazott felvilágosodás. A kérdés: miként és hogyan alkalmazza a liberalizmus a felvilágosodást? Más szóval: mit tanultak a történelemből?

A magyar történetírásban, ha nem is ilyen formában, mégis élesen vetődik fel ez a kérdés. A magyar történészek ugyanis a maguk módján már évtizedek óta azon is vitatkoznak, hogy van-e folytonosság a két magyar reformkor között, vagy az 1790-es évek derekán megtorpant a reformtörekvések folyamata, és csak egyes magányos reformerek éltették magányukban hajdani gondolataikat. 1790-ben ugyanis vége szakadt a felvilágosult abszolutizmus viszonylagos közéleti csendjének. Mozgásba jött a magyarországi társadalom. Már évekkel korábban jól körvonalazódó politikai irányzatok léptek színre. Összehívták az országgyűlést. A nemesség egy része folytatta volna a felvilágosult abszolutizmus – minap még oly elszánt – reformtörekvéseit, részint törvényhozó munkájával, részint törvényelőkészítő tevékenységével. Az 1791-es diétán kilenc országgyűlési bizottságot állítottak fel, hogy vaskosabb szakértői véleményekben, ún. operátumokban fejtsék ki véleményüket a nagy reformkérdésekben, melyek gyakorlatilag a korabeli társadalmi, politikai és szellemi élet fő területeire terjedtek ki. A forrongás jeleként a radikálisabb értelmiségiek már forradalmi megoldásokkal is kacérkodtak. A magyar felvilágosodás ezen legaktívabb híveit 1794-ben letartóztatták, a következő évben néhányukat lefejezték, sokukat pedig bebörtönözték, és a reformtörekvéseket elfojtották. Kérdés: milyen sikerrel? És miként lehet érzékeltetni az 1790-től az 1830-as évekig húzódó folyamatok és események dinamikáját?

A továbbiakban először a történészek válaszait sorakoztatjuk fel, majd azt mutatjuk be, hogy maga Kossuth miként szólt hozzá ehhez a vitához, pontosabban a vita előtti vitához, mert még mielőtt a minapi vita kibontakozhatott volna, elemei már megjelentek. Végül azt vizsgáljuk, hogy miként járulhat e vita mérlegének megvonásához Kossuth pályája lényeges mozzanatainak az ismerete. Közben pedig érzékeltetni próbálom azt is, hogy a vita tétje nagyobb, mint első pillantásra gondolnánk. Mint minden történészvita, a magyar folyamatosság-vita is egyszersmind hatalmi és ideológiai harc; értékőrzés, pozícióőrzés és -szerzés is motiválja. Bár ezen vonatkozások elemzése ma már divat,[2] ezen alkalommal nem foglalkozunk ilyesmivel. Hiszen olyan tartalomelemzést igényel, és a vitatkozó felek megnyilatkozásainak olyan vizsgálatát, amelyre nincs terünk és kedvünk. Ehelyett a vitában egymásnak feszülő érvek és el-

[1] Ez a munka egy majdani Kossuth-monográfia részeként indult, majd egyik előtanulmánya lett *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről" 1790–1849.* (Bp., Napvilág Kiadó, 2006.) című esszémnek és készülő Kazinczy – Berzeviczy monográfiámnak. Ezen az úton fejezem ki köszönetemet Deák Ágnes, Fazekas István, Gergely András, Fenyő István, Fried István, Kecskeméti Károly, Kerényi Ferenc, Margócsy István, Medve Zoltán, Pajkossy Gábor, Pelyach István, Poór János, Soós István, Szabad György, Szabó G. Zoltán, Szántay Antal szíves tanácsaiért és segítségéért.

[2] Kitűnő román elemzés a helyi mandarinok önsztárolásáról Sorin Adam Matei: *Boierii minţii. Intelectualii români între grupurile de prestigiu şi piaţa liberă a ideilor.* Bucureşti, 2004.

lenérvek rendszere, szerkezetisége, a kijelentések valóságfedezetének megjelenítése — ezek lesznek a bemutatásra kerülő lényeges mozzanatok.

A jelen munka mintegy fele már megjelent.[3] Csakhogy további kutatásaim során felötlött az is, aminek rögtön fel kellett volna: a történészvita a Széchenyi–Kossuth vitában gyökerezik, onnan indul, Kemény Zsigmond bonyolítja tovább. Közben elővettem még olyan forrásokat is, amelyekről szintén tudtunk, de elfelejtettük őket. Ilyen Széchényi Ferenc javaslata a Habsburg Birodalom egészének alkotmányossá tételére, amelyet közöltek, de a szakirodalomba mégsem került be.[4] Ilyen a Magyar Kancellária 1785-ös előterjesztése, amely a jozefinizmus éles kritikája és egyben átfogó reformtervezet. Ezt Hajdu Lajos tárta fel a maga mélységében. Viszont az 1811-es diétára való készületek során újra felbukkant a – Domanovszky Sándor által már jelzett – kancelláriai előterjesztés, mit sem veszítve aktualitásából, és jelezve a reformtörekvések iránti igény szívósságát is. Ez arra ösztönzött, hogy a kancelláriai munkálat egyik fő szerzőjének, Ürményi Józsefnek a portréján is felvázoljunk néhány új vonást, és egyben újraértékeljük titkára, az ifjú Horvát István világlátásán ak sematikus minősítését. Mindezzel azt is szeretném érzékeltetni, hogy a forrásokban feltáruló történelem érdekesebb, mint a források szelektív olvasatára és egyben a források szelektív olvasására kényszerítő sémák.

A függelékben egyik kritikai esszémet teszem közzé a Dénes Iván Zoltán szerkesztésében megjelent kitűnő tanulmánykötetről, amely a Kossuth-ábrázolás technikáiról szól. Az újraközléssel azt szeretném érzékeltetni, hogy „a hosszú tartam"-ra tekintő szemlélet jegyében jobban eligazodhatunk a történelem sűrűjében mint a hosszú távú folyamatokat feldaraboló hagyományos kronológiai szemlélet tiszteletben tartásával.[5] A felvilágosodás ugyanis „hosszú tartamú" jelenség, amely olykor mélyen átszövi életünket, de nem eléggé, és ezért egyik kiváló egyháztörténészünk okkal írhatta még 1922-ben: „Jöjjön el tehát, felvilágosodás! a te országod!"[6] Persze kérdés, hogy milyen is legyen az a felvilágosodás. Remény forrása lehet az, hogy a magyar felvilágosodás több reményre jogosít, mint a róla szóló vita nem egy mozzanata.

A magyar vitairodalom „köpönyege"

Paradox módon az első nagy vitázó, Concha Győző (1846–1933) önmagával vitatkozott. Az államtudományok kiemelkedő szakértője az 1961-i *Új Magyar Lexikon* szerint „reakciós és soviniszta", aki „jelentős befolyást gyakorolt a magyar állam- és jogtudományok [...] fejlődésére". A történetírásra is, bár – egy-két kivétellel[7] – méltatlanul a statiszta szintjére szállították le a nagy összefoglalók. *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik* című 1885-ben kiadott munkája az 1930-as évek *Magyar története* szerint „ma is igen tanulságos", és ez szó szerint így maradt a mai napig.[8]

[3] Miskolczy Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?") *Aetas*, 2005. 1–2. sz. 160–212.

[4] Miskolczy Ambrus: Az „ismeretlen" Széchényi Ferenc „ismert" munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. *Levéltári Közlemények*, 2006. 2. sz. 13–53.

[5] Miskolczy Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig" című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 2005. nov. 21–22. sz. 124–160. Az utolsó három bekezdést elhagytam.

[6] Zoványi Jenő: *A felvilágosodás története*. Bp., [1922.] 185.

[7] Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923. 1–4. sz. 72–73.; Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Bp. 1926. 14.

[8] Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Bp., 1936. 608. .

Concha elsőként vázolta fel a magyar felvilágosodás politikai irodalmának gazdagságát, és némi túlzással azt mondhatnánk, hogy a későbbi vitapartnerek az ő „köpönyegéből" bújtak ki, ha ezt nem találnák sértőnek, mert kétségtelen, hogy Concha „köpönyege" kisebb, mint Gogolé, ahonnan az orosz irodalom lépett elő, és nem is olyan előkelő. Igaz, nem azért, mert ez a mű csak kis zsebkönyv, amely az *Olcsó Könyvtár* című sorozatban jelent meg, hanem inkább azért, mert a céhes történészek nem igazán szeretik a céhen kívülieket.

Concha felvilágosodáspárti: „én a fölvilágosodás korszakát hazánkra nézve a legjelentékenyebbnek kell hogy tartsam, mellyel, ami az eszmék gazdagodását és újságát illeti, kevés időszak vetekedhetik hazánkban".[9] A főszerepet viszont a központi államhatalomnak tulajdonította. „A nemzetet álmából a királyság költötte fel, [...] a 90-es évek »fölserkent érzékenységét« nem a francia mozgalmakhoz kell kötni, hanem Mária Terézia uralkodásához és II. József felvilágosodásához". Az 1790-es évek országgyűlési bizottságainak munkálataiban „mindenütt József szellemére akadunk". Ezek azonban nem emelkednek „József társadalmi szabadelvűségéig", hiszen a rendies alkotmányos és társadalmi szerkezethez ragaszkodnak, bár „részletekben telvék engedményekkel az új kor követelményei iránt".

Concha Győzőnek állandóan szembe kellett néznie a lehetséges és valóságos váddal, amely a felvilágosodást idegen importnak tartja, nemzetietlen és gyökértelen jelenségnek. Ma ezen mosolygunk, akkor létkérdés is volt a vád megfogalmazása és elhárítása. Concha érvelése jól érzékelteti a kozmopolitizmus és a nacionalizmus viszonyát:

„A fölvilágosodás világpolgárias iránya addig tart, míg annak egy nemzet a hordozója, melynek nyelvét használják a többiek is a magasabb szellemi élet terén, s míg az a társadalom felsőbb rendeire szorítkozik.

De a fölvilágosodást saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé teszi; a »megvilágosodás« akkor teljes, akkor éri el célját, ha közönségessé válik, a valóban megvilágosodott mindazok megvilágosodását kell hogy kívánja, akikkel együtt él, a megvilágosodás szükségképp demokratikus, a nemzeti nyelv a fölvilágosodás eszközéül tekintetik.

Céllá a nemzetit, melyért élni-halni kell, a megvilágosodásban az a mozzanat teszi, mely a vallás ellen s a demokráciára irányul" és amint „a vallás ereje gyöngül, helyébe lép a rokon természetű nemzeti".[10]

Concha nagy felfedezése a korabeli röpiratirodalom. Művének újszerűsége az, ahogy ennek a röpiratirodalomnak az alapján megjeleníti a reformmozgalmak szellemét:

„Ez irodalmat, a nemzet szellemének épp oly édes gyermekét, mit aminő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdhetjük velök a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő.

A harmincas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, ami már itt föl ne tűnt volna, sőt el nem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harmincas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de amit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.

[9] Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Bp. 1885. 61.

[10] Concha: *A kilenczvenes évek*, 63.

A kapcsolat a 30-as évek reformmozgalmai s a múlt század végének politikai irodalma között sokkal szorosabb, mint rendesen fölvenni szokás, ez irodalom hatását nem semmisíté meg teljesen a közbejött reakció, a fölvilágosodási éra hagyománya nemcsak általános szabadelvű irányával, nemcsak homályos, ismeretlen képével gyakorolt befolyást, annak politikai irodalma konkrét képben tartotta meg a nemzet szellemének egykori emelkedését a későbbi idők kiválóbb politikai egyéniségei részére."[11]

Csakhogy a jakobinus per, a kemény cenzúra „a lélektani elrettentés által zárja le a reformerek ajkait". Az eredmény: teljes pangás. Ennek bemutatása azonban ellentmond az első fő tézisnek:

„Az elvakult reakciónak sikerült a nemzet szellemét más irányba terelni. A nagy többségben a franciák szeretetének, az alkotmány tovább építésében a franciák gyűlölete, a múlthoz való makacs ragaszkodás ad helyet, s akik a nemzetet franciákért lelkesítették – a költők – most ellenök tüzelik; az alkotmány kérdéseit a francia köztársaságtól fenyegetett nemzeti függetlenség és dinasztikus hűség hangoztatása, az ősi nemzeti vitézség élesztése a francia háborúkban váltják föl; a reformoknak neve is kivesz a közöntudatból, a közélet magasabb rugójának, bár a politikától teljesen elszakítva, a nemzetinek eszméje marad meg, melyet a költészet, a szépirodalom tart ébren, s mely az 1795-től tartó harmincéves szomorú politikai érának egyedüli világító fénye s az öntudatlan közvetítő a múlt század 90-es s a jelen 30-as éveinek reformtörekvései között."

Concha – láttuk – először az államhatalomnak rótta fel a komor változást. De ahogy – írás közben – jobban elgondolkozott az okokon, más magyarázatot is talált:

„E fordulat a nemzet szellemében szinte érthetetlen; a jobbágyság sorsának javítását indítványozó Nagy Pál lehurrogatása és kikacagása az 1807-diki országgyűlésen magyarázatot követel a 90-es évek most ecsetelt szelleme után, melyet azt hiszem nem szabad egyedül a kormány reakcionárius irányában keresnünk.

Múlt századi reformirodalmunk és reformtörekvéseink az életben nélkülözték nagy becsök, jelentőségök dacára is azt, ami az új eszméknek állandóságot, kivihetőséget biztosít; nem ragadták meg az egész nemzetet, de ami még ennél is fontosabb, elveket gyakorlati részletek, a megvalósítás fogásai, expediensei nélkül állítottak föl.

A fölvilágosodásnak a tételest kicsinylő iránya, a szabadelvű reformoknak inkább általános tételek, mint az életviszonyok részleteiből, egészéből való levezetése, a viszonyok exakt, pragmatikai elemzése helyett az emberbaráti lelkesedés, a szenvedélyes gyűlölet a csakugyan létjogukat elvesztett intézmények irányában jellemzik ez irodalmat, melynek hatását könnyű volt a reakciónak a beállt háborús idők nyomasztó viszonyainak elnyomni.

Egyes részletes nagy kérdések helyett az állam és társadalom összes nagy érdekeit felöleli ez irodalom, de épp ezáltal veszít intenzív hatásban; bizonyos légies, képzeleti, jóakaró, de gyakorlatiatlan jelleget nyer; nem eléggé magyarázza ki magát a koncepcióra nézve; a nemzet és a dinasztia ellentétes törekvései, ennek az alkotmányt végromlással fenyegető politikája József alatt s reformtörekvései, annak alkotmányához ragaszkodása, nem nyerik benne azt a részletes kiegyenlítést, mely törekvéseinek kivihetőségével biztathatott s hatását maradandóvá tehette volna.

A magyarellenes hazai német irodalomnak összehangzása a reformok követelésében a hazai szabadelvűekkel, a nemzetinek elhanyagolása ezek részéről, az úr és paraszt, a nemes és polgár társadalmi ellentéteinek, az egyház és a fölvilágosodás

[11] Concha: *A kilenczvenes évek*, 65–66.

érdekeinek, a felekezetek versengésének, a politikai és társadalmi reformoknak egyidejű szőnyegre hozása inkább kételyt, mint meggyőződést kelthetett Európának legsajátságosabb politikai és társadalmi szerkezetű földén.

Múlt századi irodalmunk e jellemében rejlik, azt hiszem, annak oka, hogy az oly csekély közvetlen hatást gyakorolt a nemzet életére, hogy egy évtized után a nemzet szellemében létezésének nyoma is alig van, s hogy napjainkban szinte halottaiból kell föltámasztani s mint eddig ismeretlent bemutatni.

Az ember vele született jogainál, a szabadság elévülhetetlenségénél, az emberbaráti liberalizmusnál valami meggyőzőbb, valami zilált társadalmi és politikai testük széthúzó érdekeit inkább egyesítő, vitán felül álló, közvetlenül szembeszökő tényező hiányzott ez irodalomból, a közgazdasági egyszerű számítás helyett, amely tudvalevőleg kezdetleges földmívelő társadalmaknak mindig gyönge oldala, a magas jogfilozófiából levont következtetéseknek volt benne túlsúlya; azon kezdte, amin végeznie kellett volna.

E hibát kerülte ki a negyven évvel később megindult reform, de belátta azt még előbb hazánk kitűnő nemzetgazdája, Berzeviczy Gergely, kinek munkája ugyan a 90-es évek körén jóval túl esik, 1804-ben jelent meg,[12] mégis e kor irodalmának mintegy természetes zárkövét, hallgatag kritikáját képezi".[13]

Concha Győző tehát felállította a folyamatosság tézisét és aztán meg is döntötte azt, amikor csak az irodalomban látta a felvilágosodás szellemének éltetőjét. Igaz, az 1790-es évek szellemét még fellelte Berzeviczy Gergelynek a jobbágyfelszabadítás mellett érvelő 1806-os latin nyelvű munkájában, és ezt mint valami fáklyát villantotta fel, hogy egyszerre élesebben rajzolódjanak ki a múlt és jelen fejleményei, éspedig az 1830–40-es évekbeli liberális eszmék kiérleltségének körvonalai, a reformkor politikai programjainak gazdagsága.

Concha önellentmondása nemcsak művét, hanem forrásait is jellemzi. Idézzük őt magát, folytatva azt a gondolatmenetet, amely a felvilágosodás hagyományának továbbélését emelte ki:

„Amit Szalay 1844-ben ez irodalom hatásáról följegyez, hogy »mi, kik a legújabb ivadékhoz nem tartozunk, kik serdülő korunkban nem Kossuth lapjait olvastuk, hanem Kultsáréit vagy Mártonéit, bizony nem ezekből, hanem legalább részben – az 1790–1792-diki pamfletirodalomból – merítgettük publicisztikai ismereteinket«, határozottan tanúsítja a fentebb kiemelt kapcsolatot, és az a reformmozgalom több vezéregyéniségének hasonló megjegyzése által lenne támogatható."[14] Sajnos a szerző nem támogatta meg. És csak később idézi Szalay László eszmefuttatásából azt a részt, mely szerint a nagyatyák az 1790-es években elindultak „a nyugoti alkotmányosság sátorai felé" és ezzel „megkísértették az utat, melyet fiaik megburjánoztattak, hogy unokáiknak legyen mit gyomlálniok".[15] Ez a megjegyzés már mintha a folyamatosság ellen szólna. Mivel magyarázható a kétségtelenül érvényesülő kétértelműség?

Jellegzetes nemzedéki ellentét tanúi lehetünk: a fiúk az atyák ellen fordulnak és a nagyatyákkal szövetkeznek. Szalay általános sémát alkalmazott, és nyilván át is élte. Idézetünk mégsem egyértelmű érv a folyamatosság és megszakítottság téziseinek vitájában. Mert Kultsár és Márton is a felvilágosodás eszmeiségét éltette. A gyo-

[12] A *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című mű 1802 körül készült el, de csak 1806-ban jelent meg. (M. A.)

[13] Concha: *A kilenczvenes évek*, 230–231.

[14] Concha: *A kilenczvenes évek*, 69. A Szalay-idézet lelőhelye: Szalay László: *Publicistikai dolgozatok. II.* Pest, 1847. 17.

[15] Concha: *A kilenczvenes évek*, 175.

mos út pedig kétértelmű metafora. Mert van út, de mivel begyomosodott, nem járnak rajta, és így az eredmény: folyamatosság nélküli folyamatosság, legfeljebb virtuális folyamatosság. Szalaynál a célzat is egyértelmű: elhatárolódás Kossuthtól, saját politikai tábora, a centralisták szellemi autonómiájának kiemelése érdekében. Más kortársaknál inkább a megjelenített történelmi idők valamiféle átélése lehet az ellentmondás forrása. Pulszky Ferenc, ez a sziporkázó szellem, emlékirataiban úgy látta, hogy a kivégzések és bebörtönzések nyomán „a politikai diszkusszió még magánkörökben is elnémult",[16] viszont ugyancsak emlékirataiban ő maga számolt be arról, hogy a pesti arisztokraták közül sokan „valódi frondeurök", akik „szivökben mind napoleonisták, mindig jósolgatták az osztrák monarchia bukását", a kormány pedig azért nem lépett fel ellenük, mert „kozmopolita nézeteiknél fogva alig tartotta [őket] veszedelmeseknek".[17] (Esterházy Miklós herceget sem vonták felelősségre, holott a franciák eljátszottak azzal a gondolattal, hogy királlyá teszik meg. Stendhal is talán ezen ügyben járt Magyarországon.[18]) A regényíró Pulszky szerint is 1795 után hosszú időre „a nemzet alkotmányos érzülete elaludt",[19] miközben az emlékiratíró nem annyira szunyókáló világot tárt elénk. Alvás és ébredés tehát képlékeny és célirányosan alkalmazott formulák. A mozgósítók, az ébresztők azért beszéltek szívesen alvásról, mert így saját jelentőségüket is megemelték, ugyanakkor már ébren voltak, a folytonosságot képviselték maguk. Jókai Mór egyik nagy regényének sárospataki diákjai a századfordulón a „csittvári krónikát" olvassák titokban, amelyben ott találni a jakobinus kátét és Napóleon magyarokhoz szóló kiáltványát. Majd aztán az 1820-as években maga József nádor oktatja ki az egyik ébresztőt, hogy addig jó, amíg az ország alszik.[20] Mindez fikció, de realisztikus. Példa lehet arra, hogy – H. White szerint – „a szépirodalmi szövegek [...] még a történelemnél is realisztikusabbak".[21]

A magyar történetírás – sokáig – megmaradt azon hagyománynál, amely a reformkort az 1825-ös diétával indítja, ugyanakkor jelezve, hogy az igazán szabadelvű reformelképzelések 1830 után jelentkeztek. Ezt a historiográfiai hagyományt még Horváth Mihály alakította ki 1864-ben kiadott *Huszonöt év* című összefoglaló munkájában. (A 25 év persze úgy jön ki, ha 1823-tól, a megyék ellenállási mozgalmától számítjuk, és Horváth Mihály is ezt tette.) Horváth munkája címével is a reformkor egyediségét akarta kifejezésre juttatni. Ugyanakkor érzékeltette a folyamatosságra utaló mozzanatok közül azt, hogy akadt egy olyan „kis csoport", amely „a nemzetiség és szabadság megmentésén" munkálkodott, amikor „a látszólag mindenféleképp tespedő és sorvadó korban fejtette ki a nemzeti megifjodás és emelkedés egy új, hatalmas tényezőjét, a nemzeti nyelvet és irodalmat".[22] Arról viszont ezen alkalommal nem szólt, hogy a századforduló után újabb ún. jakobinus perre került sor, és 1802-ben felségsértés miatt két fő még porba hullott. (Ezt korábban megírta, amikor azt is jelezte, hogy a századeleji diétákon „egynémely nemesebb egyéniség már az új kor nyelvén kezde szólani".[23]) Vajon ez az epizód már nem illett a koncepcióba? Hiszen a *Huszonöt*

[16] Pulszky Ferenc: *Életem és korom. I.* Szerk. Oltványi Ambrus. Bp., 1958. 40.
[17] Pulszky: *Életem, I.* 60
[18] Réz Pál: *Kulcsok és kérdőjelek.*Bp., 1973. 255–264.
[19] Pulszky Ferenc: *A magyar jacobinusok. II.* Ford. Beniczky Emil. Pest, 1862. 178.
[20] Jókai Mór: *Eppur si muove és mégis mozog a föld (1872). II.* Bp., 1965. 89.
[21] „... humanista vagyok, és szerintem a humaniórák lényegében az olvasásról szólnak." Beszélgetés Hayden White történésszel. *Aetas*, 2005. 2005. 1–2. sz. 261.
[22] Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848. I.* Bp. 1886. 46.
[23] Horváth Mihály: *Magyarország történelme. VI.* Pest, 1863. 195., 205.

év a reformkor újszerűségét akarta kiemelni. Vagy azért hallgatott a szerző a tragikus fejleményről, mert egyszerűen elfeledkezett róla? Igaz, az uralkodóval való kiegyezés lehetőségére számítva, a mártírok emlékével okosan kellett gazdálkodni...

A tízkötetes Millenáris Történetben is a Horváth Mihály által kialakított hagyomány él, igaz, megszorításokkal. Mert az átmeneti időszakban – a 18. századot oly mélyen ismerő Marczali Henrik szerint – „a francia felforgató eszmék veszedelme megszűnt, ismét útja nyílt a reformnak", és amikor a magyar nyelv terjesztése érdekében törvényeket hoztak, akkor „a nemzetiségnek demokratikus alapra helyezése volt az az elv, mely itt jelenik meg történetünkben először." Egyelőre a mostoha feltételek között „még aránylag kis szám [...] küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett", melynek lényege: a szabadelvűség, és központi alakja Széchenyi István,[24] akiben akkor az új Magyarország Mózesét tisztelte a historiográfiai közvélemény nagy része. Az 1825–27-es diétán a rendi alkotmányosság megszilárdításán fáradozó politikusok „megtermékenyítették a lelkeket, fogékonnyá tették a nemzetet az alkotmány és a nemzetiség érdekei iránt, s ily módon megvetették a jövő alapjait".[25] Jellemző, hogy az a Ballagi Géza írt így, aki a magyar röpirodalmat a legalaposabban ismerte, és aztán gyűjteményét közkinccsé tette, amikor a Fővárosi Könyvtárnak adományozta. Számára már 1793-ban megszakadt a folytonosság, mihelyt a cenzúra szigorúbbá vált, és már nem jelenhettek meg a felvilágosult reformokat és utópiákat igenelő írások.[26] A folytonosság és megszakítottság kérdése azonban az 1920-as évek elején (újra) előtérbe került.

Az 1920–30-as évek értelmezései

A történelem tűzte napirendre a kérdést. A közép-európai államhatárok átrajzolása és a térség átstrukturálása tette aktuálissá, nem is beszélve arról, hogy Magyarország drámai megrázkodtatásokon ment keresztül. A korlátozott választójogra épülő – egyszóval oligarchikus vagy arisztokratikus – liberális rendszert felváltotta a köztársasági demokrácia, ezt pedig a kommunista diktatúra, az ellenforradalom nyomán pedig autoritér vonásokkal átszőtt oligarchikus alkotmányosság épült ki. (Hatvany Lajos – a trianoni „békeszerződést" és következményeit elemző munkája – szerint, aki 1918–20-ban Magyarországon élt, az emberiség történetét élte át, a feudalizmustól a kommunizmuson keresztül a feudalizmusig, miközben az ország egyik kisebbség uralma alól a másiké alá került.[27]) A történész szakmának ezen traumák terhe alatt kellett nyilatkoznia, magyarázatot keresni arra, ami történt. Megindult – korabeli fordulattal élve – az átértelmezés.

Nemzetpolitikai számvetések

A hangadó egyetemi tanárok ún. reformkonzervatív irányzatot alkottak. Autonómiájukat a szellemtörténet felkarolásával is próbálták biztosítani, ami azért olykor olcsó szellemkultuszt jelentett a történelmi materializmus lapos anyagkultuszával

[24] Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig. A magyar nemzet története. VIII.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 578., 602.
[25] Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora. A magyar nemzet története. IX.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897182.
[26] Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Bp. 1888. 809.
[27] Ludwig Hatvany: *Das verwundete Land.* Leipzig – Wien – Zürich, 1921. 480.

szemben. Ez utóbbi mentségére legyen mondva, hogy a kommünnek nem volt ideje a maga történeti műveit megíratni. Saját értelmisége vagy elméleti magasban szárnyalt vagy ki kellett mennie a frontra, vagy egyszerűen éretlen volt a feladatra. Így a kommün alatt a majdani reformkonzervatív Szekfű Gyula vállalta el Magyarország történetének megírását, de mire hozzáfogott volna, már felszámolták a rendszert. Viszont megírhatta az új idők ideológiai kézikönyvét, *Három nemzedék* címmel, amelynek választ kellett adnia a kérdésre: miért történt mindaz, ami történt. A mű – többek között – némi arisztokratizmusra való hajlam és nyárspolgáriság sajátos egyvelege. Nincs abban semmi sértő, ha érzékeltetjük, hogy Szekfű is amolyan nyárspolgárként kiállt a *civitas* védelmére.[28] Az ostromlott vár komplexusa kortünet. Kérdés: miként érvényesül?

Szekfű Gyula, ez a kifinomult *homo ideologicus* felvilágosodás- és liberalizmus-ellenes is volt, a maga szelektív módján, miközben a rendi konzervativizmust is élesen elmarasztalta. Mérvadó prófétája Széchenyi István, akinek szabadelvűsége helyett nemzeti és erkölcsi elkötelezettségét állította előtérbe, a fokozatos és szívós reformot, amely állandó gazdasági és társadalmi építőmunkával társult. Széchenyi társadalmi szolidaritásának megnyilvánulásait megpróbálta kijátszani a liberalizmus társadalmi programja ellen. Széchenyivel szemben Kossuth Lajos a rombolás géniuszaként jelenik meg. Szekfű ezen alkalommal a magyar felvilágosodást arra sem méltatta, hogy felidézzen valamit belőle. A liberalizmust pedig olyan importjelenségnek tartotta, amelynek térhódítása minden rossz oka és forrása lett. A romlást súlyosbította a szerinte rosszul asszimilálódott zsidóság gazdasági, politikai és kulturális tevékenysége. És ezzel a szelektív antiszemitizmus bevonult a magas értelmiségi világba, ami később magát Szekfű Gyulát is feszélyezte, és szabadulni is akart tőle. Nagyságára vall, hogy ezt oly sok vonatkozásban megtette. A *Három nemzedék* rehabilitálása – például olyasmi, hogy a nemesi liberalizmus polgári kritikája lenne – Szekfű Gyula emlékét is sérti, hiszen ő maga is igyekezett szabadulni tőle. (De ha további szóvicceket akarunk gyártani, akkor a *Három nemzedék* inkább a magyar szabadelvűség nyárspolgári kritikája.)[29]

Nem véletlen, hogy a *Három nemzedék*ről Concha Győző írta az egyik legalaposabb szakmai kritikát,[30] és ebben önmagához híven bírálta Szekfű antiliberalizmusát, mely „sehogy sem engedi meg, hogy a liberális irány a nemzet lelkéből fakadt".[31] A liberális elv lényege az egyéni szabadság, amelyet történelmünkben is először a nemesi egyenlőség és szabadság eszményével próbálták érvényesíteni. (Hasonló álláspontot képviselt 1945-ben Moór Gyula.[32]) Így a liberális elv „nemzeti, ősi termék, melynek a jobbágyi rendre is ki kellett hatni, ha tulajdonnal, munkaszabadsággal akarták ellátni". Concha tehát a magyar liberalizmus lényegét a jogkiterjesztésben látta. Erre ösztönzött a XVIII. századi kormányzati jobbágyvédő és nemességellenes politika, az 1790-es évek magyar és „magyarfaló" politikai irodalma. És természetesen Szalay László a klasszikus példa arra, hogy az 1790-es évek magyar politikai irodalma, „ha [...] csak csekély egyenes hatást gyakorolt is a nemesség egészére, a liberális reform vezéregyéniségeire, nem tűnt el nyomtalanul".

[28] A nyárspolgár nem onnan kapta a nevét, hogy nyársat nyelt. Ez népi etimológia. A magyar szó német tükörfordítás révén született, a Spiessbürger-ből. Spiess lándzsát és nyársat jelent. A polgárnak városa védelmére lándzsával kellett kiállnia.

[29] A kérdés kényességére többek között l. : Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról.* Bp., 2001. ; Uő.: „A történeti Erdély" és az „Állam és nemzet" öröksége. Historiográfiai kérdőjelek. *Századok*, 2003. 1. sz. 219–232.; Uő. : Eltorzult magyar alkat az ezredfordulón. *A Balassi Bálint Intézet Évkönyve*, 2003. 217–231. ; Uő. : Csoportkép történészekkel. (Az antiszemitizmus ürügyén?) *Aetas*, 2004. 3–4. sz.

[30] Vö. Dénes Iván Zoltán: *A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Bp. 1976. 167.

[31] Concha Győző: A conservativ és liberalis elv. *Budapesti Szemle*, 1921. ápr.–máj. 532. k. 48–49.

[32] Moór Gyula: A demokrácia örvényei. Ld.: *Moór Gyula.* Szerk. Szabadfalvi József. Bp. 2001. 178.: „...az olyan példák, mint Werbőczy Hármaskönyvének híres *primae* [...] *nonus*-a, amely az „una eademque libertas"-ról beszél s amely szerint a bocskoros nemest s a mágnás főurat egyenlő szabadság illeti meg, [...] azt bizonyítják, hogy a demokráciának, az egyenlőség és szabadság gondolatának a magyar múltban is megvannak a gyökerei".

A folyamatosság–megszakítottság kérdésében a történetírásnak is nyilatkoznia kellett. Mondhatnánk, két nagy forráscsoport követelte szólásjogát. Az egyik a levéltári anyag, a másik a könyvészeti. Mindkettő mesterére talált Mályusz Elemér és Eckhardt Sándor személyében.

Mályusz Elemér a *Három nemzedék* ellenében fejtette ki nézeteit. *A reformkor nemzedéke* című tanulmányában is arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Három nemzedék* mellőzte az 1790–1825 közötti fejlemények elemzését, és így lett „a reformkor a hanyatlás korának kezdete".[33] Ez pedig optikai csalódás. Hiszen 1790-től néhány évig lassú fejlődést ígérő „konzervatív reformmunka" bontakozott ki. Eredménye a diétai bizottságok munkálataiban öltött testet. Ezekbe – hála a bizottsági tagok sokoldalú tájékozódásának – „mint a legfinomabb hajszálcsöveken minden szellemi érték felszívódott". „Mágnás és polgár, köznemes és pap együtt dolgozott, s a magyar – énjének elnyomásával – szinte a lélekben való újjászületés, lassú átformálódás küszöbéig jutott el. [...] Ezzel Magyarország önerejéből odajutott, ahol a többi nyugati állam volt." És úgy tűnt, „elmaradottságunk, hogy nem estünk át ez abszolutizmuson, most szerencsénk lett volna". Hiszen: „Mindaz, ami a 19. század legelején élő liberálisok előtt ideál gyanánt lebegett: alkotmány, mely biztosítja az állampolgárok jogait és egyéni szabadságát, a törvényhozó hatalom megoszlása az uralkodó és a nép képviselete között, ugyanennek ellenőrzése alatt álló végrehajtó hatalom, a bürokratizmus ellensúlyozására az önkormányzat megerősítése és fejlesztése, mindez még megvolt magyar földön." A rendi szervezetet „csak új életerővel, friss energiával kellett megtölteni", például biztosítani a törvényelőtti egyenlőséget, „s ekkor Magyarország merész lendülettel utánzás nélkül Anglia mellé került volna". Csakhogy a jakobinus „minoritás" kompromittálta a konzervatív reformmunkát, és provokálta az uralkodóházat, amely a haladás ellen fordult. Végzetesen! Hiába követelték a rendek a bizottsági javaslatok diétai megtárgyalását, az uralkodó még a sérelmi ellenzékiséget is jobb szemmel nézte, mint ezt. Így aztán Mária Terézia korába zuhant vissza az ország, a közszellem „még elmaradottabb lett". „A lelkeken már egy pusztító számum rohant végig, leperzselve, kiégetve az önzetlen lelkesedést és minden fogékonyságot a reformok iránt, s tért nyitva a magyar faj bűnös hajlamainak a szabad érvényesülésre." Az 1825–27-es diéta ugyan elővételi az immár több mint harmincéves munkálatokat, és azok szemmel tartásával újabbak készítését határozza el, de az eredményben nincs köszönet, „az újabb munkálatok alacsonyabb fejlődési fokot képviseltek". Széchenyi korszakalkotó reformtervei azonosak az 1790-es évek operátumainak javaslataival. Igaz: „Mindazok az eszmék, amelyek Széchenyi tanait együttesen adják, külön-külön előfordulnak már az ő fellépését megelőző korszak írói és gondolkozói műveiben is."[34]

[33] Mályusz: A reformkor, *Századok*, 1923. 1–4. sz. 17.

[34] Mályusz: A reformkor, *Századok*, 1923. 1–4. sz. 20., 27–28., 32., 42.

Széchenyi azonban a maga reformmunkája során a köznemességet kihagyta a számításból, csak az arisztokráciának szánt szerepet, és ezzel elszakadt a társadalmi valóságtól, hiszen századok folyamán valamiféle munkamegosztás alakult ki a főnemesség és a köznemesség között. Az előző műveltsége birtokában lehetett irányadó tényező, míg ez utóbbira hárult a tervek gyakorlati érvényesítése.

Mályusz Elemér, amikor ezt a képet felvázolta, már dolgozott Sándor Lipót nádor iratainak kiadásán. Ebben aztán mesteri módon vázolta fel az államhatalom győzelmét a társadalom felett, de a felvilágosodás eszméinek továbbélését nem nyomozta, hanem döbbenten jelezte, hogy az 1790-es évek még felvilágosodott és reformokra hajló magas tisztségviselőire évek múltán nem ismerünk rá, mert „a reakció vaskezével a maga képére gyúrta át az embereket is".[35]

Az eszmetörténész Eckhardt Sándor azt térképezte fel, hogy a francia forradalom eszméi miként hatottak és éltek Magyarországon: „az alkotmányos kormányzat gondolata és a demokratikus eszme átitatta a nemzet széles rétegeit, és így a negyvennyolcas forradalmat készítette elő". Az új eszmék „nyomtalanul" tűntek volna el, „mint Martinovicsék forradalmi törekvései, ha a haladás termékeny gondolata mélyebben fekvő titkos erőket nem bolygat meg: a nemzeti érzést, mely a nagyarányú nemzeti fejlődésnek és a sajátos magyar kultúrának lett a kútfeje".[36] Eckhardt Sándor egyik példája a folytonosságra „a konzervatív" Fejér György 1809-i értekezése az akadémia felállításának szükségességéről, amelyben Voltaire-t idézte, Condercet fejlődéselméletét alkalmazta, és így érzékelhető, hogy „a magyar reformmozgalom továbbra is a francia forradalmi eszmék varázsa alatt áll".[37] Tegyük hozzá, azért Fejér – aki Deák Ferencet is tanította! – mégsem olyan konzervatív, mint amilyennek például a kormányhivatalok vagy egyházi fölöttesei előtt kellett mutatnia magát. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy 1809-ben őszintén mozgósított a rendiség védelmében, óraműhöz hasonlítva a rendi világot.[38] Hívő pap lévén, keményen védelmezte felekezete hitigazságait, a felvilágosodás relativizáló szemlélete ellenében,[39] az élő Isten jelenléte a világban számára is az emberi élet feltétele, mert ha nem, akkor „oda az erkölcsségünk miden ösztöne, gyámola, díjja".[40] 1809-ben azonban olyan értekezést is közzé tett *Az ember kimiveltetésé*ről, amelyben az emberi szabadság autonómiája mellett érvelt,[41] Rousseau-t idézte, kifejtve, hogy miként lehet tanulni „a természet nagy iskolájában", majd művét *Az Észt* dicsőítő ódával zárta.[42] 1817-ben alapító-szerkesztője lett a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratnak, amely a rendiség elfogadása mellett a felvilágosodás és a korai liberális reformevolucionizmus megnyilatkozásainak tárháza is lett. És természetesen az idő múlásával a liberalizmus erősödött.[43] Példa erre „a konzervatív" Fejér György liberális szellemű cikke a nemességről, amely a majdani érdekegyesítő programot előlegezi meg, amikor a nemesség részleges adózásáról, a polgárság diétai képviseletéről, úrbéri reformról szólt, és jelezte a várható eredményt is: „Ezek szerént ama grádicsonként felemelkedés, mely az egész természetben uralkodik, hazai alkotmányunkban szerencsésen fennmarad, az atyafi tagok egy testté szorosabban egyesülnek, s a magyar nemesség a minden akadékokat meghaladó, minden erőszakot trutzoló időnek lépéseit bátran szemlélheti!!"[44] És ki ne értette volna az üzenetet? A szerző is tisztában volt saját merészségével.[45] És tudomásul

[35] Mályusz Elemér: Bevezetés. *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1926. 56.

[36] Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Bp. [1924] 2001. 214.

[37] Eckhardt: i. m. 209.

[38] Fejér György: *Pest szabad királyi városa felfegyverzett polgárihoz tartatott beszéd a polgári hívségről s hivatalbéli engedelmességről felszentelt zászlóikhoz hiteltetésök alkalmatosságával.* Pest, 1809.

[39] Fejér György: *A vallásbeli türödelem visgáltatása azon egy szóra a maga idejében, mellyet annak gyarapodására mondott R. Komáromban 5-dik Juni. 1814. Kalmár József a H. C. tartó gyülekezet egygyik prédikátora.* Pest, [é. n.]

[40] Fejér György: *Bévezetés a philosophiába vagy is: a propaedeutica.* Buda, 1836. 152.

[41] „Ha a kormányzás a lélek kimivelésébe avatja magát mégis, úgy ennek szükségeit szaporítja inkább, hogy sem kielégítené. Csak némely oldalról, elcsavarva formálja ki, intézi el, inkább rabságba vetemíti az embert, mintsem szabadságot, magától való életet szerezne néki. A képzelődés, részvétel, erkölcsösen gondolkodás, melyeknek fejtegetésére fordítja a kiformáltatás főképpen minden erejét, az országlásnál számba se jő; az esméret, képzés és a durvább érzékenység emészti meg minden erőlködésit. Így törpül el a polgári kormányozás kimivelése alatt az Ember. Ha a világosodást, munkásságot elősegíti, ezt csak azért, hogy azáltal a társasági célok elérését előmozdítsa, a megszerzést könnyebbítse, a birtokot kellemetesebbítse, a haszonvételt közönségesebbé tegye. Így esik rabságba a polgári kormányzás intézete alatt az Ember. [...] Az embert tehát elég arra bírni, hogy önnön tehetségét észrevegye, érezze, a többit magára kell bízni. De az ember kiformáltatását, ha egyszer elkezdette, a polgári törvények által meg se köthetni, sőt azt se akadályoztathatni meg, hogy el ne kezdje. [...] A szegénység, az erőszakoskodás, a rabi sors, elfajult érzés, elcsüggedés egész nemzetet is elerőtleníthetnek, a tehetősebb elméket is bészoríthatják, de az ő eleven indulatjuk mindazáltal kitör nyilván. Meg nem akadályoztathatni, hogy imitt-amott egyik-másik szabad lélek békóit lerázni, szabadon lélegzeni, amennyire kitelhető, ezen szabadságát killebb-killebb terjeszteni ne próbálja. Ha elejéntén csak az lett, ami lehetett Hazájának szorongattatott állapotjára és az uralkodó eleitéletekre nézve, lassanként felemelkedik ezentúl, azon eleitéleteket megcáfolni, a határokat killebb nyomni törekedik sat." Fejér György: *Az ember kimiveltetése. I.* Pest, 1809. 41–43.

[42]

Ész! nemünknek legbecsesebb, tulajdon
Dísz; fő kincsünk; Te magasztalod fel
Gyenge sorsából egyedül királyi
Rangra az Embert!
[...]
Így tehát méltán zugolódik én bús
Lelkem oly dölfös gonoszokra, kik még
Téged elnyomni, s sanyarú bilincsbe
Verni akarnak!

Fejér György: *Az ember kimiveltetése. II.* Pest, 1809. 337.

[43] Fenyő István: Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. *A magyar sajtó története- I.* Szerk. Kókay György. Bp., 1979. 280–337.

[44] Y. [Fejér György]: A nemességről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1820. XI. 35–36.: „Megtarthatja-e jövendőre is a magyar nemesség mind ezen jussait [...?] „készek lesznek ők, az országgyűlésén megszólíttatván, a köz szükséglet önként való segedelmökkel, katona adással, értékeikhez képest pótolgatni, mivel eddig is a végre csaknem esztendőnként adogattak. Készek lesznek ők az adózó nép könyebbítésére önként az úgynevezett cassa domesticába fizetni, hogy abból önnön jurisdictiójuknak költségei, a vármegyék követinek diurnumai az országgyűlésén, a tábla bíráké a sedriákon s t. e f. kielégíttethessenek. [...] Sokat várhatni e pontban ama választságtól, mely nagyméltóságú országbírájának, Ürményi Józsefnek felügyelése alatt e tárgyban munkálkodott, készek lesznek ők az urbárium állapotját jobbágyaik könnyítésére elintézni, valamint 1791., 1796., 1805-diki diétákon magokat kinyilatkoztatták, s már több birtokosok házhelyeiket nekik árendába is bocsátották. Ez eránt is sokat remélhetni a nemzeti választmány véleményétől. Készek lesznek ők helybenhagyni, hogy az országgyűlésén több városoknak, helységeknek is engedtessék voksz és ülés, valamint helybehagyták, hogy a Jász, Kun és Hajdú városi kerületek is a státusok és rendek közé számláltassanak. [...] Készek lesznek helybehagyni, hogy a polgárrendűek a dikasztériumoknál elmebeli tehetségeikhez képest minden tisztségekre alkalmaztathassanak, valamint helybe hagyták, hogy a N. M. Királyi Helytartói Tanácsnál és Kamaránál titoknoki hivatalt viselhessenek.

[45] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. jan. 9. OSZKK, Levelestár: „Ha a Nemességről szóló értekezésemmel a kisebb, józan rész megelégszik, elég az nekem; a tudatlanoknak s vakbuzgóknak nem is kívántam tetszeni. Szükség volt a nemességről üdönk és önnön jobb voltunk kívántatása szerént valakinek szólani, hogy én bátorkodtam az lenni, merészség volt ugyan tőlem, de nem vétek."

kellett vennie: „a nemes uraságok visszavonták az előfizetést."[46] 1849-ben ugyan a radikális sajtó kiszerkesztette az öreg paptanárt azért, mert szerinte nem gyújtott gyertyát Buda visszafoglalásakor: „A letűnt századok sötétségéből, mint madárijesztő, fennmaradt egy korhadt oszlop rettentő példájára az 1849-dik évnek."[47] Mire a „89 esztendős öreg Fejér György", aki nyilván korán kelő volt és korán fekvő, szemben a későn kelő és későn fekvő radikális tudósítóval, így válaszolt: „Pesten én voltam az első, ki hét órakor reggel az örömöt hirdetém a népnek, s velük együtt térdre borulva hálát adtunk az istennek, én pedig a győzőknek 20 forintot ajándékoztam."[48] Egy év múlva, immár kilencvenévesen értekezést írt a neoabszolutizmus ellen a magyar alkotmány visszaállításának szükségességéről, és ezért felelősségre is vonták.[49] De már megszokta. Már egy negyedszázada érzékelte: „Semmi más nem vétkem, hanem csak az, hogy magyar és magyar literátor vagyok."[50] És maradt... Egyébként Fejér leminősítése későbbi fejlemény, Magda Pál az 1810-es években a kritikai filozófia képviselőjeként tartotta számon...[51]

Történetírásunkban a folyamatosság kérdésében valamiféle csendes vitának lehetünk a tanúi. Igaz, Mályusz Elemér a folyamatosság kifejezést nem használta. Pedig az az érzésünk, hogy amikor az eszmetörténet terére lépett, kis híja volt annak, hogy ez a szó nem tolult a tolla alá. Viszont számára van egy keserűbb folytonosság, éspedig az, hogy a politikában a remények korát felváltja a csalódás és a kiábrándulás, a fényre sötét következik. Munkája – most vonatkoztassunk el megállapításainak tartalmi helyességétől, lélektani motivációjától – diagnózis. Szekfű Gyula nem is vitatkozott vele. A maga módján állt bosszút. Miután kettejüket bízta meg a magas politika, pontosabban Teleki Pál egy olyan pamfletkönyv megírásával, amelyben megtámadják az 1918-as polgári forradalom és az 1919-es kommün emigrációját, a tapasztaltabb és bölcsebb kolléga – vulgárisan, ám pontosan szólva – rálőcsölte a közös munkát fiatal társára. Hiszen mint minden politikai feladat, ez is kellemetlen lehetett komoly írástudó számára, és ki-ki úgy szabadul meg tőle, ahogy tud. Szekfű arról próbálta meggyőzni Mályuszt, hogy sok pénzt kap, és még egyengette is útját a kiadónál, egyik levelében némi álnoksággal említve az 1923-as tanulmányt: „Tájékoztatása végett megjegyzem, hogy R[évai].-nak [mármint: a Révai Kiadónak] külön kiemeltem a Három Nemzedék korrigálására írt tanulmányát és hogy demokratikusabb alapokon áll, mint én, – ami R.nak igen tetszeni fog."[52] Mályusz Elemér el is végezte a pénzes politikai munkát, és ez 1945 után meg is bosszulta magát. Szekfű jól megérezte, hogy a hatalmat nem kell mindig mindenben kiszolgálni. De most ne ez foglalkoztasson bennünket, hanem az, ahogyan Szekfű fogadta a „korrigálást". Miután elolvasta Mályusznak a *Széphalom*ban is megjelent beköszöntő beszédét,[53] – így adta értésére, hogy a történetírónak diagnózisnál többet kell felmutatni: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok je-

[46] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1821. máj. 10. OSZKK, Levelestár

[47] *Marczius Tizenötödike*, 1849. jún. 8. 43. sz. 170.

[48] 89 esztendős öreg Fejér György: Az öregnek egy névtelen vádló ellen *magaigazolása. Marczius Tizenötödike*, 1849. jún. 8. 44. sz. 174.

[49] Fejér György: *A politikai forradalmak okai.* Buda, 1850.

[50] Fejér György levele Horvát Istvánnak, 1824. aug. 15. OSZKK, Levelestár

[51] Magda Pál: *Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása.* Pest, 1819. 124.

[52] MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, Bécs, 1923. VIII. 30.

[53] Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában.* Szerk. Soós István. Bp., 2003. 467–472.

lentőségét megmagyaráztad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A tőled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünket egyúttal távolabbról, a humánum szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánum gyakran magában véve is vigasztalan képet nyújt, de ha a humánumot sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzelünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változandóságában, rosszasságában, relativitásában."[54]

Mályusz Elemér munkáiból éppen a jelzett transzcendens távlatok hiányoznak, és annál többet kapunk a világ rosszasságából. Szekfű Gyula a későbbiekben viszont felhasználta Mályusz eredményeit, beépítette nagy ívű koncepciójába. Keresztény univerzalizmusra törekedve, jobban össze tudta kapcsolni a felvilágosodást és a liberalizmust, hiszen gyakran jobban meg tudjuk ítélni azt, amit elutasítunk, ám mégis vonz. Szekfűt a hazai felvilágosodás és a liberalizmus a maga konkrét mivoltában inkább taszította, másokat pedig az, ahogy a történetíró katolicizmusát és nemzeti elkötelezettségét olykor kicsinyes gonoszkodással párosuló metapolitikába építette be.

A mérvadó szintézis és „antinómiái"

A folytonosság–megszakítottság vitában újabb paradox mozzanat, hogy Szekfű Gyula az, aki nagy összefoglalójában, a *Magyar történet*ben a megszakítottság hangsúlyozása mellett a folyamatosság gondolatát is felkarolta. Történetírásunkban mindeddig ő jellemezte a legmesteribb módon az elmúlt idők eszmetörténeti szövevényét, olyan szuverén beszédmódot alakított ki, úgy szőtte bele az előadásba egyéni szenvedélyeit, hogy műve a 19. századi nagy klasszikusokat idézi, mindenek előtt Michelet-t, aki úgy élte át a történelmet, hogy a néppel – a maga képzelte eszményi néppel – azonosulva, olykor már-már a bulvárújságíró szenvedélyességével is elmarasztalta, akit bűnösnek tartott. Amikor a céhbeli történészek Szekfű művét írói teljesítményként értékelik, akkor csodálatukat és idegenkedésüket egyszerre érzékeltetik.[55] Nem egy esetben el-elborzadnak a Szekfű-féle torzító optikán,[56] amelyet maga is igyekezett változó korok változó követelményeihez igazodva korrigálni; ideológiai szenvedélyein és gonoszkodó írói fogásain át- és átüt a történelem valósága. Hogy miként és mennyire, az részben az alkalomtól és a helytől is függött, amikor és ahol nyilatkozott. Az 1920-as években a magyar államnyelv kérdéséről értekezve – *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című művében – például a forrásanyag közvetlen vonzásában már a 19. századeleji magyar nyelvvédő irodalomban és nemzeti közvéleményben is megjelenítette a modern nyelvi–etnikai nemzetfogalmat, hiszen „a század fordulója után [...] a nyelvi mozgalom nemesi elemei háttérbe szorulnak, immár nem tesznek különbséget nemes és jobbágy közt olyképpen, hogy a nemesnek az alkotmány miatt meghagyják latin tudását; mert már magasabb kockázatról van szó, nem az alkotmány, de az egész nemzet és állam pusztulna akkor, ha a magyar nyelvet illető fárado-

[54] MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, 1931. III. 6.

[55] Mályusz Elemér miután a *Magyar történet*et emberfölötti teljesítményként jellemezte, úgy nyilatkozott, hogy „Szekfű kevesett törődött a történész céh szokásaival. Erre írói képességei szinte kényszerítették." És Mályusz szerint Miskolczy Gyula Szekfűről azt mondta, hogy „soha nem fog levéltári kutatásokat végezni, mondotta, sőt mint író is egyedül arányérzékére hagyatkozik." *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról.* Bp., 1968. 126.

[56] Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1996. 36–37.

zások sikertelenek lennének".[57] Ez már a reformkor nemzetszemlélete is lehetne, de nem lehet. Széchenyit ugyanis magányos prófétaként kell felmutatnia, ha önmagához és a Széchenyi-kultuszhoz hű akar maradni.[58] A *Magyar történet*ben hangsúlyozta, hogy Horváth Mihály – „bár talán ő az egyetlen, aki a diétai anyagot átnézte" – „beosztása, mely szerint már 1802 óta ébredés korszaka van, nem fogadható el".[59] (Egyébként korábban ugyancsak Szekfű is némileg erre hajlott.)

Szekfű Gyula mintha magát vetítené „a legnagyobb magyar"-ra — írásban és szóban. Ez utóbbiban még erősebben érvényesül a projekciós mechanizmus: „Sz.[échenyi] népiess.[ége] – hangoztatta 1932. évi előadásaiban – csak Petőfinél, Széch. egyedülálló, h.[ogy] minden kutatás nélk.[ül] megsejt, néppel érintkezve, v[a]l[a]mi népi, faji jelleget, lelkileg ő határolja el először a m.[agyar] népet a többitől, nem rendi nációként, nem is politikai hatalmi érzésből (Dugonics lenézi a tótot). Nem szépít, nem talál dicsőséget m[agyar]nak lenni, sok hiba, de érzi [a] vérbeli kapcsolatot [a] néphez, felbonthatatlan. [...] Múlt és mai nemzeti jelleg lenézve; kívülről (bár senki oly feloldhatlanul, mint ő). Minő álláspontról? Igaz, művelts.[ég] hiányát legtöbbször, mégsem felv.[ilágosodás] - lib.[eralizmus]."[60] Ezek ugyanis nem nagyon kellenek, de – látni fogjuk – mégis kell belőlük valami...

Szekfű Gyula ellentmondásai egy önmagával és anyagával vívódó szellem ellentmondásai. Ezekből a továbbiakban csak néhányat villantunk fel. Először azt, amely egyszerre szól a magyar felvilágosodás létéről és tagadásáról. „A hazai jelenség, nem lehet oly komplex, mint nyugati testvérei"; egyrészt azért nem, „mert aránylag kis népnek homogénebb viszonyaiból nőtt ki, mint a nyugati mozgalmak", másrészt azért nem, mert „a régi kultúra erős páncélként nyomta maga alá feltörekvő újat, " és így ez „csak láthatatlan erekként szűrődött össze itt-ott földalatti tóvá, békében megvárva, míg valami földrengés vagy más erő feldobja a felületre". Mária Terézia uralkodása alatt nem került sor semmi drámai fejleményre, „míg végre gyors egymásutánban két kataklizma is, II. József és a francia forradalom, felszabadította a magyar felvilágosodás erőit".[61] De miután felszabadultak ezek az erők, már nem kapják meg a magyar minősítést: „A hazai forradalmi gondolat szélső kilengései nem a közjog és politika, hanem a társadalom, vallás és általános műveltség terén mentek végbe, s itt a jozefinizmusnak bécsi libertinus szelleméből kiindulva, a forradalmi gondolat rövid pályája alatt valóban elképesztő tömegét hozta létre a véleményeknek, melyek immár a magyar talajjal semmi összefüggésben nem voltak."[62] Mindezt azután vetette papírra Szekfű, hogy Hajnóczy József és Belnay György Alajos eszméit röviden jellemezte, méghozzá oly eszméket, amelyek a következő reformkor érdekegyesítő elképzeléseit előlegezik meg. Ezek után Martinovics már nem tett mást, mint „a magyar felvilágosodási mozgalmat végső fokán bekapcsolta, nem tényekkel, de frázisaival, hazudozásaival a francia forradalomba, s ezzel azt hosszú évtizedekre kompromittálta. Király és társadalom önvédelmet teljesített, megálljt kiáltva az eszméknek."[63] (Ez a kijelentés már a – nemsokára elemzésre kerülő – általa elmarasztalt „rendi nacionalizmus"

[57] Szekfű: *Iratok*, 92–93.

[58] Tarnai Andor: Szekfű és a „nemzetietlen kor" irodalomtörténete. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960. 193–194.

[59] Szekfű: *Magyar történet*, V. 615.

[60] Egyetemi Könyvtár kézirattára, G 630/2. 8.

[61] Szekfű: *Magyar történet*, V. 11.

[62] Szekfű: *Magyar történet*, V. 65.

[63] Szekfű: *Magyar történet*, V. 94.

dicsérete is lehetne.) Ehhez a kemény szekfűi ítélethez már a bolsevik forradalom tapasztalata és elhárítási igénye kellett. Szekfű mestere, Marczali Henrik szerint – 1896 tájáról visszatekintve – a magyar jakobinusok ügyében „igazságtalan és törvénytelen az ítélet", és „nem tetteket sújtott, mert nem követtek semmit, hanem eszméket akart sújtani", éspedig „nem a jakobinus elv volt az ellenség, hanem a szabadelvűség".[64] Csakhogy 1919 után Martinovics protobolsevik is lett. Mályusz Elemér például az összeesküvést felszámoló nádor, Sándor Lipót iratainak kiadásakor úgy rajzolja meg a kiugrott szerzetes alakját, hogy Kun Béla és Számuely Tibor előfutárát lássuk benne, amikor: „Egy kísérteties, fekete kámzsás alak tűnik fel, mintha a pokol küldte volna ezt a romlott ateista papot."[65] Martinovics egész taktikája „arról győzött meg bennünket, hogy itt egy mesteri módon kitervezett robbantó munkával állunk szemben. Napjaink történetében egy világbirodalom összeomlása, amely előbb egy nacionalista, majd egy túlzó bolseviki forradalmon ment keresztül, megtanított bennünket, hogy elhiggyük, hogy egy pár ember elszánt tervszerű munkája is romba dönthette volna a kis Magyarországot."[66] (Ebben a harcias légkörben ki figyelt oda Négyesy László figyelmeztetésére: „A Martinovics-féle ún. összeesküvés elég ártalmatlan szövetkezete volt néhány intellektuelnek, gyakorlati súly nélkül."[67])

Szekfű Gyula visszafogottabb volt, a reakciót is elmarasztalta, mert az felszámolta a reformra törő rendiséget is. A *Magyar történet*ben ugyanis kétféle rendiség jelenik meg. A primitív konzervativizmus mellett „a felvilágosodott nemesi reakció", a „felvilágosodott rendiség". Szekfű elsősorban azt a köznemesi politikát jellemezte így, amely a magyar rendi alkotmányvédelmet a francia társadalmi szerződés ideológiájával legitimálta, a köznemességet valamiféle harmadik rendként tüntette fel, viszont az uralkodó felé „az egész nemzet" képviselőjeként lépett fel. Mégis a felvilágosodott rendiség Szekfűnél nem statikus séma, nem ideológiai ügyeskedésben utazó és historiográfiai unalmat termelő sematizáló osztályszemlélet terméke, hanem operatív fogalom. A fogalom alkotója is nehezen bánt vele. Így határozta meg: „logikailag bizonyára nehezen megérthető képződmény, mely azonban a valóságban mégis megjelent, bizonyságául úgy a rendi alkotmány, mint a magyar nemesség csodálatos vitalitásának".[68] A felvilágosodott rendiség – mint kifejezés már-már – oxymoron, hiszen felvilágosodás és rendiség hosszú távon logikailag kizárják egymást. A terminusban feszülő ellentmondás előre jelzi, hogy a felvilágosodás dinamikája maga alá rendelheti a rendiséget, és fordítva: a rendiség a felvilágosodás hívét. Példa rá Bessenyei György. Az ő „egyéniségében született meg a felvilágosodás és a magyar nemzetiség szintézise," mert megmutatta „az utat népének, melyen haladva ezt az új európai áramlatot sajátjává teheti, nem a maga kárára, hanem önjellegének erősítésére". És azért mutathatta meg, mert „mindkét irányt [a felvilágosodást és a nacionalizmust] fenntartás nélkül, lelke mélyén átélte". Felismerte, hogy Magyarország akkor emelkedhet fel, „ha a magyarság befogadja az új tanokat". A tudomány művelésénél kell kezdeni, a tudományt csak anyanyelven lehet művelni, és ezzel elkészült „a magyar nemzetállam első elméleti posztulátuma". A rendiséget viszont nem akarta felszámolni Bessenyei. Ellenezte, hogy a parasztság az országgyűlésen részt vehessen. A nemesi és

[64] Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 564.

[65] Mályusz: Bevezetés. *Sándor Lipót*, 141.

[66] Mályusz: Bevezetés. *Sándor Lipót*, 172–173.

[67] Négyesy László: *Kazinczy pályája*. Bp., 1931. 63.

[68] Szekfű: *Magyar történet*, V. 57.

paraszti jogok törvényes szabályozásának volt a híve. Így „a felvilágosodás embere végső fokon kapitulált a rendi szellemű földesúr előtt”.[69] .

A kapituláció ecseteléséből kimaradt azonban egy lényeges mozzanat. A Bessenyei-féle nemzetfogalom tartalmának jelzése. Annak a jelzése, hogy Bessenyei gyakran az „egész nemzet”-ről szólt, és ebbe a jobbágyságot is beleértette, és így „a felvilágosult monarchia elgondolásával szembeállítható, sőt, elméletileg jobbnak ítélhető koncepciót dolgozott ki”.[70] Az 1779-ben megjelent *A holmi* című művében jelezte, hogy a nemesek paraszti „sors”-ból emelkedtek fel, és oda „visszamenendők”.[71] Csak jelezte, mert ennek a társadalmi körforgásnak a részletesebb kifejtését is tartalmazó értekezését *A magyar nemzetnek szokásairul* a cenzúra nem engedte megjelenni. Mert annak fejtegetése – hogy a nemesek paraszti sorból emelkedtek ki, és oda kerültek vissza, hiszen „sok úrnak maradéka lett már parasztttá”[72] – ellentmondott a nemesi rend örökletes magasabbrendűségét hirdető hivatalos szemléletnek. Ennek az is ellentmondott, hogy Bessenyei *A holmi*ban a parasztságot „község”-nek nevezte,[73] azaz communitasnak. Ez pedig Werbőczy *Hármaskönyv*ében, a nemesi jogok Bibliájában maga a nemesség. Emellett nem egy arisztokrata családot sértett, ha homályos származását feszegették. Felvilágosodott főurak sem vették jó néven. (Például az egyik legfelvilágosultabb, gróf Széchényi Ferenc ugyancsak elkomorodott, emlékezik Kazinczy Ferenc, amikor báró Vay Miklós szidta az „újabb mágnásokat”, és „chétive existentiáknak nevezte azokét, kik mintegy százesztendős emberkék. Nem tudta, hogy Széchényi a maga eredetét csak Pálhoz, a kalocsai érsekhez, ki I. Leopold alatt élt, és szabó mester testvérét megnemesítette, viheti.” Vayné pedig hiába „pillogott az ura szemébe”, Széchényi „titkos vádat tett az udvarnál”, miután Vay 1807-ben a diétán az uralkodó adópolitikáját bírálta.[74]) Bessenyei nemzetfelfogásának a lényege a társadalmi mobilitás elfogadása, és annak igenelése, hogy az érdem legyen a mobilitás alapja. Mindezt a természet legitimálja. Mert „a szabadságban az emberi természet dolgozik”.[75] A társadalmi mobilitás is természeti jelenség. „Olyan a ti közsorsotok – írja Bessenyei a parasztságról –, mint a tenger, melybe minden víz visszafoly, mi belőle kiágazik.”[76] Viszont, Dózsa Györgyöt és felkelését keményen elmarasztalta. És nem Szapolyai szólt belőle. A reformer rettegett a forradalmártól. A francia forradalom pedig igazolta is.

Az átjárható rendiség azonban már sok mindent megelőlegez a modern polgáriságból. Alapvetően új mozzanat. Forrása a nemesség dicsőítésének és önmarcangoló elmarasztalásának. Hiszen az értelmiségi, ha a nemesség nevében szólt, érdemei eltúlzásával ösztönzött érdemszerzésre, vagy éppen azzal, hogy az eszmény és a valóság közötti szakadékot ecsetelte. Innen aztán egyfajta öngyűlölet, ami szintén modern polgári vonás.

A felvilágosodott rendiség fogalma, ha az élet mögötte rejlő gazdagságát is érzékeltetni tudjuk, a valóság dinamikáját ragadja meg. A *Magyar történet*ben is a nemes-

[69] Szekfű: *Magyar történet, V.* 33–37.
[70] Bíró Ferenc: Nemzet, nyelv, irodalom. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 5–6.sz. 561.
[71] Bessenyei György: *Válogatott művei*. Szerk. Bíró Ferenc. Bp., 1987. 338.
[72] Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.
[73] Bessenyei: *Válogatott művei*, 336
[74] Kazinczy Ferenc: Az én Pandektám. Udv. consiliárius és septemvir Vay József úrral lételem 1810. nov. 17–27d. MTAKK, K 633. III. 209.
[75] Bessenyei: *Válogatott művei*, 340.
[76] Bessenyei: *Válogatott művei*, 622.

ség lelkesedése „nemcsak a rendi előjogok, hanem a nemzeti szellem szolgálatában is lángolt fel 1791-ben és nyaldosta a Trón és Oltár lépcsőit”, vállalva „a felvilágosodás népjóléti tartalmának recipiálásá”-t, majd „lassú evolúció”-t ígért.[77] 1792 után azonban „a nagy rendszerváltozás” a felvilágosult arisztokrata főtisztségviselők eltávolítása lett.[78] „Az önmagát túlélt rendi társadalom [...] új erőre kapott”[79] az uralkodóval való szövetségben, aki negyvenévi uralmával „népei életéből negyven esztendőt rabolt el”, műveletlen és alacsony színvonalú abszolutizmusával, amelyet jól kiegészített a hasonló „rendi nacionalizmus”, és az eredmény: hanyatlás.[80] Mert: „A rendi nacionalizmus az igazi írók műveiben klasszikus vagy barokk formákban, de még irodalmi magaslatokon jelenik meg, a műveletlenebb vidéki nemesség számára készült, vagy annak köreiből származó művek azonban Bessenyei és Kazinczy törekvéseihez képest egyaránt dekadenciát mutatnak. Ezek a hazafiak csak külsőségekben látják a nemzetiséget, s öntudatuk csak akkor van, ha idegenekkel érintkeznek.”[81] Ebben a világban „nyomát sem találjuk a nemzeti múltat és jövőt áttekintő szemléletnek: íróink csak úgy, mint politikusaink a 18. század barokk elgondolásain élősködnek, a barokktól kultivált rendi hősiességet dicsőítik a francia háborúk alkalmából”.[82] Tehát ez a propaganda még csak nem is nacionalizmus. Pedig volt ilyen is, csak fent, a kormányzati körökben nem tetszett. A Jézus Krisztus példájával mozgósító, „a keresztényi hazafiúság”-ra buzdító – nyilván magas helyről sugalmazott – röpirat, anélkül hogy megnevezné, el is marasztalta a nacionalizmust, amikor többféle hamis hazafiságot különböztetett meg az etnicitástól, a nemesi hivalkodástól az uralkodóellenességig.[83]

Szekfű Gyula az 1790-es évek forrongásának jelentőségét egyszerre mutatja fel és relativizálja, sőt olykor még a saját maga által jelzett mozzanatok is ellentmondanak következtetéseinek és értékítéleteinek. Példaként hadd jelezzük Ócsai Balogh Péter tevékenységének megítélését. Ő az, aki a széles nemesi rétegekhez szóló rendi alkotmánytervében társadalmi szerződés elméletét a nemesség és az uralkodó viszonyának jellemzésére alkalmazta, és így – hangsúlyozza Szekfű Gyula – „Verbőczi

[77] Szekfű: *Magyar történet, V.* 55., 57., 74., 84.,
[78] Szekfű: *Magyar történet, V.* 95
[79] Szekfű: *Magyar történet, V.* 96
[80] Szekfű: *Magyar történet, V.* 173.
[81] Szekfű: *Magyar történet, V.* 158.
[82] Szekfű: *Magyar történet, V.* 154.
[83] *Az időnek környül-állásaihoz alkalmasztatott beszéd az haza szeretetéről vagy-is a patriotismusról.* Magyar-Országban, 1809. 18–20.: „Vannak, akik az az hazának szeretetét abban helyheztetik, hogy hazájokhoz, melyben születtek, és nemzetekhez, melynek véréből származtak, sőt még csak anya-nyelvekhez és nemzeti ruházatjokhoz is oly indulatos buzgósággal legyenek, hogy csupán csak azt igaz patriótának, igaz hazafinak ítélik, aki minden egyéb nemzethez, minden egyéb nyelvhez és ruházathoz is egész idegenséggel, megvetéssel, sőt gyűlölséggel is viseltetik. Vannak ismét, akik az hazának szeretetét abban állítják, hogy hazánk nemcsak rend szerént és hasznos törvényeihez, hanem annak még minden szokásaihoz is, sőt annak minden balvélekedéseihez és visszaéléseihez is oly buzgósággal viseltessünk, hogy készebbek legyünk inkább akármely kárt is szenvedni, sőt még tulajdon hazánkat is nem ritkán a legnagyobb veszedelemnek is kitenni minthogy csak legkisebb változást is (akármely hasznos légyen is különben) régi szokásainkban, sőt csak elhitetett balvélekedéseinkben is tétetni engedjünk.” Vannak, kik „hazájokért, nemzetekért buzgálkodnak”, de csak szóban. „Vannak ismét mások, akik még abban is az hazafiuságot helyheztetni nem általják, hogy törvényes fejedelmeknek legtörvényesebb és leghasznosabb intézeteit, rendeléseit, sőt parancsolatjait is [...] gúnyolni, sőt magokat még ellenek is szegezni vakmerő merészséggel merészeljék.” Császár Elemér: Az utolsó nemesi felkelés a magyar irodalomban. *Az utolsó nemesi felkelés. I.* Szerk. R. Kiss István. Bp., 1909. 307. németből tolmácsolt röpirat.

Rousseau-tól kölcsönzött ruhába öltözik, s mint egykor a II. Ulászló-korabeli pártharcokban, most is sikerrel teríti le a királyi, főnemesi és városi hatalmat a köznemesség érdekében."[84] Más szóval újra hanyatlást és anarchiát hozott a köznemesség hegemóniája. Aztán – ugyancsak Szekfűtől – megtudjuk, hogy ugyanez az Ócsai Balogh Péter 1792-ben a közigazgatási diétai bizottságban olyan országgyűlési reformot javasolt, amely – bár Szekfű nem hangsúlyozza, mégis – radikálisan újnak bizonyult. A felső táblai tagságot cenzushoz kötötte, tehát már nem jelenhetett volna meg minden arisztokrata automatikusan az országgyűlésen. Az alsó táblára a megyék népességük arányában küldhettek volna követeket, és a szabad királyi városok is. Valamennyi követ szavazati jogot kapott volna. Holott addig és még sokáig a szavazatokat ponderálták, tehát a tekintélyes megyék követeinek véleménye volt a mérvadó, a városok követei pedig összesen egyetlen egy szavazati joggal rendelkeztek. Szekfű nem hasonlította össze a reformjavaslatot a valóságos helyzettel. És nemcsak a hallgatással bagatellizálta a javaslat jelentőségét. Úgy ítélte, hogy „az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában a frazeológia felvilágosodási: legislativáról, executiváról, polgári társaságról beszélnek, de a valóságban a két hatalomnak a rendi dualizmus során kifejlett viszonyán lényeges változtatásokat nem akarnak eszközölni".[85] Márpedig látható, hogy a népszuverenitás eszménye és eszméje nemcsak elvontan van jelen a javaslatban. Igaz, korlátozottan, de a rendszer nyitottabb, a „felvilágosodási frazeológia" sem csak külsőség, ahogy Szekfű ítélete sugallta. Ócsai Balogh például barátjának, Pászthory Sándornak – mint szabadkőműves a szabadkőművesnek – levélben is részletesen beszámolt a javaslatáról, és jelezte annak lehetőségét, hogy egyszer majd a városi követek száma meghaladja a megyeieket, ezért – mint írta – tervezete „messze vág", „de ha észre nem veszik ezen kiható dolgot, én a világ Gondviselőjére hagyom; légyen meg egyszer, amit a közigazság kíván".[86] Ócsai Balogh Péter tehát nem a werbőczyánus maradiság hordozója, modern – a szükségből fakadóan – némileg machiavellista politikus, olykor már-már Rousseau-i lélek, rendi mezben. Ő is sokarcú ember lehetett. Mondanivalóját a helyzetnek és a közeg várakozásainak, fogékonyságának megfelelően öntötte formába. Jó szónok lehetett. „Szerencsés beszélő, és ahol nem rettegett vagy nem óhajtott, mindig a jó félért. Híve a jónak, de mikor a szükség kívánta, azt mindig kész vala megtagadni" — Kazinczy szerint.[87] Főispánságot is vállalt, és még septemvir is lett.[88] Talán maga sem bízott meg saját magában. Politikai változékonyságát, az evangelikus egyház irányításában játszott következetes tevékenységgel ellensúlyozta. Jellemző, ahogy például 1811-ben az iskoláztatásról a püspökségnek értekezett: „Kétséget nem szenvedő állítás az, hogy az emberek boldogsága, szerencsétlensége a jó vagy rossz neveléstől függ: a nevelés ugyan főképpen az elmebeli tehetségnek kifejtését és a szívnek minden rossz indulat elhatalmazásától való megmentését, minden jóban való megállapítását teszi fő tárgyul, de hogy az tökéletesétessen, szükség a nevelőnek a testre is úgy figyelmezni, hogy annak ereje az illendő munkának s mozgásnak gyakorlása által öregbedjen, s az

[84] Szekfű: *Magyar történet*, V. 57

[85] Szekfű: *Magyar történet*, V. 79.

[86] MOL, P 643 Szögyén-Marich család, Ócsai Balogh Péter levele Pászthory Sándornak, Pest, 1792. nov. 15. 30. cs. 311.

[87] Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon*. Szerk. Abafi Lajos. Bp., [é. n.] 285.

[88] Adam Wandruszka: *Leopold II. II.* Wien, München, 1965. 280. szerint besúgó lett, valójában csak jó kapcsolatot ápolt II. Lipót bizalmas pesti rendőrfőnökével, Gotthardival. Denis Silagi: *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II.* München, 1961. 42.

egészségnek hosszas megmaradását maga után vonja." Erről elmondható, hogy közhely, bár máig aktuális aranyigazság. Ugyanakkor konkrét helyzetjellemzéssel párosult. éspedig annak jelzésével, hogy az elhatalmasodó drágaság miatt a tanítók nehezen élnek, és „sok szegény sorsú nemesnek vagy vékonyabb tehetségű polgárok, prédikátorok, kisebb helységekben lévő oskolamesterek és mesteremberek, bármely jóindulatú és elmebeli tehetségű gyermekeiket nagyobb oskolákban legottan sem küldhetik. [...] Ezen környülállás, mely miatt a szegény azért mivel szegény nem tanulhat, reánk és a közjóra igen szomorú következéseket húzhat, s máris húz. Ugyanis tagadhatatlan dolog az, hogy akiket házi környülállásai nógatnak a tanulásra, sokkal jobban tanulnak azoknál, akik balul ugyan, de mégis azt vélik, hogy világ szerént való szerencséjek szükségtelenné teszik a tudományokat; amazokból kerekedtek minden időben jeles oszlopembereink és mindenféle hasznos polgártársaink. Ha ezek nélkül el kellene a következendő nemzetségnek lenni, nem találna az elegendő prédikátorokat, tanítókat, ügyvegylőket, orvosokat, tiszttartókat, helység notáriusait s a többit, elveszne azon szép oskola, amelyből legtöbb jeles embereink költenek ki." Példamutató ez a jövő iránti felelősség, amely nemzeti toleranciával társult. Hiszen négy nyelven akarta kiadni ezt az írását: „mindenféle nemzetek anyai nyelvén".[89]

Ócsai Balogh később már csak Tacitus fordításával ütötte el az időt. 1818-ban a fiatal Palacky, aki sokat tanult tőle, ódával búcsúztatta a „felvilágosult lelket".[90] Ugyanakkor kétséges, hogy olyan hatása lett volna, mint Szekfű állítja, akinek az előadásában valamiféle főirányítóként jelenik meg, mert szüksége volt valakire, akinek a nevével fémjelezhette Rousseau magyar átmagyarázását. Márpedig ez az átmagyarázás nem egyszerűen csak az Ócsai Balogh Péter leleménye volt, hanem egy egész nemzedéké. És aztán Szekfű munkájából is kiderül, hogy az 1790-es évek mozgalmainak nincs igazán egyetlen, a többiek fölé magasló vezéregyénisége, hanem inkább egy kiváló és jól felkészült vezérkar állt az élen, amely külföldön a maga titkos diplomáciai eszközeivel konspirált, itthon pedig igyekezett a háttérből irányítani. Ócsai Balogh ebben jeleskedett, a rejtőzködő politizálásban.

Az 1790-es évek elején a felvilágosodás szellemében fokozatos reformot ígérő tervezetek készültek, és nem egyszerűen a reformereken múlott a reformok sorsa. Ezt Szekfű Gyula sem vitatta. Az 1790-es évek megítélésében valamiféle szintézisét alakította ki Concha Győző idézett nézeteinek, valamint Grünwald Béla – azoknak sokban ellentmondó – *A régi Magyarország* című 1888-ban megjelent művének. Ez utóbbiból azon nézetét emelte ki, mely szerint a köznemesi mozgalmak a rendi jogvédelmen nem léptek túl.[91] Conchához közelítve viszont Szekfű Gyula azt is érzékeltette, hogy a magyar felvilágosodás értelmiségi alakjai olyan „eredeti egyéniségek", akiknek annyira eltérőek az elképzelései, hogy „innen a szivárványszerű, alig megfogható volta az eszméknek, melyeket ez a valósággal »felszabadult« magyar generáció termelt ki magából".[92] Így „az új nemzeti gondolat számára intézmények nem, legfeljebb érzés és hangulat állott a XVIII. század végén készen".[93] De mi lesz ezzel az érzéssel és hangulattal, amely azért – tudjuk – szavakban öltött testet, különben honnan is

[89] MOL, P 53 Berzeviczy család, 92. cs. 58-59. ff.

[90] Pozsonyi Evangelikus Líceum Könyvtára, köteg: 693-24.:

Bud' laskaw, Duchu oslaweny! at' opet wstane mocná
Nám Pannonye, a wzgasnj oci Twych se milácku.

[91] Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. Bp., 2001. 266–267.

[92] Szekfű: *Magyar történet*, V. 62

[93] Szekfű: *Magyar történet*, V. 150

tudnánk, hogy volt ilyen? Ha pedig szavakban és mondatokban nyilvánult meg, akkor több volt, mint hangulat: gondolat. De mi is lett a gondolatokkal, hogyan állnak össze eszmékké?

Szekfű Gyula válasza a *Magyar történet*ben már eleve adott. A mindent elborító valóság, a rendi nacionalizmus maga alá temette a változtatás igényét. Ez a rendi nacionalizmus látszólag egyszerű képlet: „A francia forradalmi ideák lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma [...] így biztosította újabb harminc esztendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott. Ez a rendi nacionalizmus megelégedetten élvezi életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával."[94]

A múlt valóságának ilyetén való megjelenítése szellemi bűvészmutatvány. Méltó is ahhoz a történetíróhoz, aki egyszerre lehetett a két világháború közötti magyar neobarokk szellemiség egyik kialakítója és egyben annak ostorozója. De kérdés: a történelem képes volt-e erre a bűvészmutatványra? Az olvasót elkápráztatja az egymást kizáró jelenségek fogalmi ötvözése. A rendiség ugyanis sok vonatkozásban anacionális, a magyar nemesség jelentős része nem tud magyarul. A *natio hungarica* multietnikus képlet, még akkor is, ha a honfoglalás főhősei magyarok. Ők az eredetmítoszok honalapítói. A nemesi nép hivatalos nyelve azonban a latin. II. József ennek helyébe állította a németet. Válaszként a latin jogainak visszaállítását követelik a rendi jogvédelem jelentős erői. Ez felel meg a rendi reakció logikájának. 1790-ben még a magyar ruha a fontosabb, a társadalmi felsőbbség és a nemesi szabadság látható szimbóluma. Ez a demonstrációs effektus leghatásosabb eszköze. A magyar ruha mellett sokan – más-más megfontolásból – a magyar nyelvvel akarják kiszorítani a németet. A magyar nyelv kultusza is Janus-arcú jelenség. A hitvitázó reformáció és ellenreformáció nyelve, bár ezt a barokk latin kultusza sokban feledtette. A magyar a kuruc hagyományok nyelve, bár a szlovák, rutén, román kurucok a maguk nyelvén beszéltek. A kuruc hagyományok sem egyformán mindenkinek kedvesek, anarchiát is idéznek, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tragikus alakja mellett veszélyes népmozgalmakét, és még a különböző betyárokét és rablókét is. A magyar a felvilágosodásnak is egyik nyelve, érvényesítése a felvilágosodás társadalmi programjának érvényesítését is jelentheti. A magyar nyelv az új idők követelményeit is szimbolizálhatja. A rendi jogvédelem felkarolja a magyar nyelvet is, de óvatosan, mert a magyar hivatalos nyelv követelése maga is újítás, és nemcsak az udvar ellenállásába ütközhet, hanem a nemesség magyarul nem tudó része sem fogadja el. Ócsai Balogh Péter említett alkotmánytervezete is latinul szólt olvasójához. Latinul érvelt Hajnóczy József „Magyarország diétáján javaslandó törvények rációja" című kéziratban maradt művében: „Ha az anyanyelvet vezetjük be a hivataloknál, minden osztálybeli ember – miként más országokban – magasabb kultúrára tesz szert, a szabadság szelleme minden életsorsú embert átjár, a polgári egység erősebb lesz – és mivel a külföldiek nehezebben tudnak nekünk parancsolni – egyre inkább megszilárdul."[95] A magyar

[94] Szekfű: *Magyar történet, V.* 157.

[95] *A magyar jakobinus mozgalom iratai. A magyar jakobinusok iratai. I.* Szerk. Benda Kálmán. Bp., 1957. 86.

nyelvűség valóságos társadalmi és politikai színeváltozás része. A megismerés eszközéből jel is lett, a modernizálódó nemzeti lét igényének szimbóluma.[96]

Szekfű Gyula *Magyar történet*ében a rendi nacionalizmus fogalmában a rendiség, a nacionalizmus és a nyelvi program kapcsolódik össze. Láttuk, hogy az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című 1926-ban megjelent művében még közelebb állt a korábbi liberális szemlélethez. Ennek mestere, Marczali Henrik még így írt: „A magyar társadalmat 1790-től 1815-ig nagy alkotmányos érzék mellett a javításhoz való erős hajlandóság jellemzi. Minden hazafi kiveszi részét a nagy munkában. Csak azt nem tudják, hol kell kezdeni, hogyan kell a sok külön elszigetelt törekvéseket egy cél felé egyesíteni." Mert: „Még aránylag kis szám az, mely a nemzetet teszi, mely a diétán, a megyegyűlésen, az irodalomban és a magánéletben küzd a nemzet szabad fejlődésének eszméje mellett."[97] Később Marczali nem minden célzat nélkül fejtegette: „Egyáltalában nem a zsíros-szájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfölebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei voltak és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani. A magyarosodás akkor is, mint most, a magasabb kultúra és erkölcs kérdése. Műveltség nélkül nem lehetett érte lelkesedni sem."[98]

A magyar „rendi nacionalizmus" mindenhatóságának viszonylagosságára már korábban felhívták a figyelmet. Grünwald Béla, aki 19. század második felében a magyarosítás és a nemzetállami centralizáció híve és ideológusa volt, saját politikájának igazolására a rendiség nemzetellenes jellegét emelte ki, amikor a magyar hivatalos nyelv elleni törekvéseket így jellemezte: „Hosszú, szívós küzdelmet látunk itt nemzeti nyelv ellen, a hivatalos Magyarország körében, mintha egy idegen nyelvről lett volna szó."[99] És jellemző, hogy Márton István kritikai filozófiai összefoglalóját 1819-ben azért tette közzé latinul, mert „deák nyelv lévén a magyar nemzet constituens részének a diplomatica nyelve", ezek után „nagy kérdés, hogy civiliter vagyis nemesi tekintetből szabad volna-e a filozófiát magyarul kiadni, mivel az ennél fogva a filozófiát magyarul beszéltető tudós úgy látszana, mintha a nemzetnek nem constituens részét a constituens rész felett akarná az európai minden egyéb pallérozott nemzeteknek kultúrájába béavatni, s a magyar nyelvet a szomszéd orosz és lengyel nyelveknek közelebbi példáik után nemzeti nyelvi méltóságra felemelni, egyszersmind pedig a deák nyelvet, mint csak eklézsiai nyelvet eddig usurpált civilis méltóságából detronizálni?"[100] Kölcsey Ferenc, a modern liberalizmus egyik ideológusa sem tagadta, hogy tizenéves korában jobban verselt latinul, mint magyarul.[101] De az új távlatokat kereső modern ember önkifejezési igényeinek az élő nyelv felelt meg, és ennek érvényesülése megkérdőjelezte a rendiséget. Tudta ezt Márton István is, ezért kísérletezett a magyar filozófiai nyelv megújításával, majd Kant-katekizálásával,[102] és ezért tagadta meg

[96] Margócsy István: A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk. Bíró Ferenc. Bp., 2005. 98–102.

[97] Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 599., 602.

[98] Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* Bp. 1907. 371–372.

[99] Grünwald: *A régi Magyarország*, 322.

[100] Márton István: Tudományos híradás. 1819. OSZK, Apró Nyomtatványok Tára

[101] *Kölcsey Ferenc összes művei. III.* Szerk. Szauder Józsefné, Szauder József. Bp. 1960. 507.

[102] Márton István: *Keresztyén morális kis kathekismus a Helvécziai állástétellel megegyezőleg a Magános Olvasóknak számokra.* Béts, 1817.

később önmagát, amikor már belefáradt a felsőséggel való örökös szembenállásba, és 1823-ban a protestáns felekezetek egyesülését javasoló egyik kéziratról a hivatalos várakozásoknak megfelelően így nyilatkozott: „...hibáját abba határozom meg, hogy ily fontos matériába magyarul írt a köznépnek és nem deákul a tudósoknak, akikkel minden író mindég dietai kongresszusba van, ahová pedig csak a vállasztottakat kell béereszteni, ellenemondhatatlan igazság lévén, hogy a demokráciának rosszabb igazgatásmódját gondolni sem lehet, aminthogy Plátó és Aristóteles demokráciába éltek, s azt testestől-lelkestől gyűlölték, s írásaikba nem is commendálták."[103] Márton István megtört, de kantianizmusa tovább élt. Az 1824-ben a keresztény felekezetek egyesülésének lelkes katolikus híve, Guzmics Izidor némi iróniával jelezte Kazinczynak, hogy „sok fiatal prédikátor nem tudja, Kantból papoljon-e, vagy az evangéliumból".[104]

A felvilágosodás nacionalizálódásának velejárójaként természetes, hogy 1790 után a magyar nemesek egy része is „félig kényszeredetten" elfogadta a magyar nyelvi programot, a magyar nyelv hivatalossá tételének célkitűzését.[105] A magyar nyelv kultusza mint a művelődés eszközének kultusza egyébként megdöbbentően korán bontakozik ki, szinte észrevétlenül váltja fel azt az igényt, hogy Isten igéjét anyanyelven ismerhetjük meg, és megdöbbentően későn érvényesül olyanformán, hogy a magyar a latinnal egyenrangú, azt kiváltó nyelv lehet. Jellemző, hogy még az 1840-es évek elején is pesti egyetemi tanárok a latin mellett álltak ki, és az 1844-es nyelvtörvény, amely már az iskoláztatás nyelvévé tette a magyart, az egyetemen azt csak fokozatosan akarta bevezetni. Viszont a magyar nyelv az, amelyet 1790 után egyre inkább országos nyelvként, hazai nyelvként emlegettek magyar körökben, és ezt az álláspontot az uralkodóval is elfogadtatták.[106]

A nemességhez, a *natio hungaricá*hoz való tartozás közös társadalmi-nemzeti identitásérzéssel tölt el, de az etnikai identitás már ettől eltérhet. A 18. század elején a trencsényi nemesek kérésére J. B. Magin azt fejtegette, hogy a szlovák nemesek egyenrangúak a magyarokkal, akiknek ősei nem igázták le az ő őseiket, de nem követelt *natio slovacát*, a *natio hungarica* mellett vagy ellenében. Ez a magatartás pedig – a szlovák nacionalizmus egyik monográfusa szerint – hasonló a mai amerikai nemzettudathoz, amelyen belül a feketék – a maguk etnicitását hangsúlyozva – akarnak érvényesülni.[107] A 18. század elején viszont az erdélyi román görög katolikus elit célja már a *natio valachica* elismerése és egyenlősége a három rendi nemzettel. Az erdélyi nemesség tömegéből kiemelkedő román értelmiségiek elszánt „nacionalisták", míg a román kisnemesek nagy része a *natio hungaricán* belül élte életét, és élt jogaival, amikor magyar arisztokraták és középnemesek mozgósították őket.

A magyar nemesség különböző etnikai elemeit összeköti a rendi szolidaritás és a társadalmi fölénytudat, a belőlük kiváló értelmiségi egyéniségek útja a különböző nemzeti mozgalmakhoz vezet. Magyarán: a román kisnemesek például magyar arisztokratára szavaznak a megyegyűlésen, a kisnemesi származású értelmiségi pedig népe nagyságát álmodja az idegen elemektől megtisztított etnikai térben, és nem iga-

[103] Márton István: Vilonyai Református Prédikátor Tiszteletes Tudós Papp István Urnak Vallási Edgyesülés Ideája nevű Munkájára. 23. OSZKK, QH 3386.

[104] Kazinczy Ferenc levelezése. XIX. Szerk. Váczy János. Bp., 1909. 115.

[105] Csetri Lajos: *Nem sokaság hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok.* Bp., 1986. 62.

[106] Margócsy: A magyar nyelv jelenléte, *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 72–73.

[107] Peter Brock: *Slovenské národné obrodenie 1787–1847.* Bratislava, 2002. 25–26.

zán tudja eldönteni, hogy jó lenne-e vagy sem a nemesség kiirtása.[108] A nemesség mérvadó része magyar, de nem minden magyar vállalja a magyar nemzeti kultúra támogatását. Azt a nemest, aki magyarosítani akar, már nem egyszerűen a társadalmi hegemónia biztosításának és féltésének igénye vezeti. Persze sokan hirdetik a szabadságot, azok is, akik a testvériség ellenségei, a népfelséget azok, akik az egyenlőséget nem szívlelik.[109] Miért ne karolnák fel a magyar nyelv ügyét? Tehát a rendi nacionalizmus esetében végül valamiféle anacionális képződmény nacionalizmusáról lenne szó. Maga a nacionalizmus modern jelenség. A rendiség nem az. Tehát a régi mintegy önmaga álcázására használja az újat. Kérdés, miként? A válasz – ha van, láttuk – sejtelmes. A 20. és a 21. század embere viszont elfogadhatja ezt a választ, mert már annyiféle machiavellisztikus propagandafogást látott, hogy a rendi nacionalizmus csak egy lenne a sok közül. És nem veszi észre, hogy nem kapunk választ a kérdésre: a rendi nacionalizmus miként használta fel a modern nacionalizmust? Ennek alapvetően egy mozzanata húzódik át a harmincéves időszakon: a nyelvújítás. Csakhogy ez nem rendi jelenség. Szekfű szerint sem az, hiszen „a rendi nacionalizmus egész korszakában, melyet 1830-ig, Széchenyi nagy nemzeti reformprogramja, a *Hitel* megjelenéséig kell számítanunk, a nemzeti gondolat tiszta formájában, rendi salaktól mentesen szinte kizárólag ebben a nyelvi és irodalmi talajban gyökerezik." Igen, de ha 1830-ban következik be az áttörés, akkor csak kellett valami rendi salaknak is a rátapadnia a tiszta gondolat hordozóira. Először egy kis figyelmeztetésben részesül az olvasó: „Nem szabad azt hinnünk, mintha e költők, elkezdve Kármán Józseftől és Batsányi Jánostól, az igazi vezéren, Kazinczy Ferencen át, világos nézetekkel bírtak volna a nemzetállam és nemzeti társadalom fogalmairól, vagy pedig hogy ezekben a dolgokban nézeteik lényegesen eltértek volna a nemesi rendekétől."[110] Tehát ők lennének a rendi nacionalizmus ideológusai? Ezt Szekfű nem állította, csak némileg sugallta. Ha visszalapozunk azon idézethez, amelyben Bessenyei és Kazinczy törekvéseit jellemezte, láthatjuk, hogy abban a rendi nacionalizmus még némileg anacionális is. Így végül is nem tudjuk meg Szekfűtől, hogy miként és kiknek sikerült ötvözni a magyar nacionalizmust és a rendi jogvédelmet, bár úgy tűnik, hogy az européer Kazinczy Ferenc – akinek felvilágosult humanizmusát éppen Szekfű emelte ki korábban[111] – és az etnoszociális önelégültségben tetszelgő, minden másságot fitymáló és gúnyoló, azt különböző torzképekben megjelenítő parlagi nemes végül is egy ideológiai táborba kerülnek. Erről az etnikai osztály- és csoportkérkedésről írta Magda Pál, aki mint újvidéki tanár nyilván nemcsak magyar, hanem szerb és német tapasztalatokkal is gazdagodhatott, hogy „gyomromból utálom az büszke nacionalizmust".[112] Kazinczy pedig gyakran rosszul is lett tőle. Mint látni fogjuk, éppen az ő tevékenysége is egyik példa a rendi nacionalizmus fogalmának problematikus mivoltára, hiszen a literátor már-már egy kupacba került a zsírosszájú atyafival. Ezzel Szekfű maga is tisztában lehetett. Amikor az 1930-as évek végén és 1940 elején a *Rövid magyar történet*ben összefoglalta a nagy *Magyar történet* tanulságait, akkor Kazinczy már az „új nacionalizmus irodalmi törekvéseit" vezette, „egész munkásságával [...] megtámadta [...] a rendi nacionalizmus szellemét". Mert: „Ebben a félszázadban, amikor a politikusok, s

[108] George Şincai: *Povăţuire către economia de cîmp.* Buda, 1813. 172-3.

[109] Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 558.

[110] Szekfű: *Magyar történet, V.* 152.

[111] Szekfű: *Iratok*, 17.

[112] Magda Pál: *Magyar Országnak és a határőrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása.* Pest, 1819. XV.

velük a költők és írók nagy része, szűk körű rendi nacionalizmust érzett, Kazinczy és társai a nemzeti nyelv és irodalom tudatos művelésével egyúttal a szélesebb körű, igazi nacionális életet készítették elő, nemcsak a nagy költők, Vörösmarty, Petőfi, Arany számára, hanem az államférfiaknak, Széchenyinek, Deáknak, Kossuthnak is."[113] Szekfű Gyula tehát újragondolta Kazinczy szerepét, és alakját kiemelte a rendi nacionalizmusból. Értékelése immár egybehangzott az irodalomtudomány elfogadott álláspontjával. Thienemann Tivadar máig aktuális kézikönyve szerint „nemzeti felújulásunk nagy irodalomteremtő mozgalma összeomlott volna Kazinczy stratégiája nélkül".[114] Ennek a stratégiának a lényege: először világirodalmi remekművek átültetése magyarra, új eszmék, új gondolatok kifejezésére a neológusnak új szavakat kell alkotnia, tiszteletben tartva a nyelv természetét (ez: a nyelv „örök szokása s törvénye"). A mérce: esztétikai, a kifejezés szépsége számít, ezért az irodalmi nyelvet az írók alakítják, és nem az uniformizáló grammatikusok. Az ortológusok követelése: „az egység egysége" helyett a „különbözés egysége" kívánatos, az írói szabadság záloga az elv: „A nyelv miénk, és így az enyém is."[115] Kazinczy *Az ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányában foglalta így össze azon elképzeléseit, amelyeket élete során érvényesíteni próbált. Mindez demokrácia a nyelvi mezőn. Kazinczy kerülte a szót. Barátja Kis János már nem, még 1806-ban így vallott: „Míg a nyelv a tökéletességnek egy bizonyos grádicsára nem jut, addig kiváltképpen lehet annak kimívelését olyan demokráciának tartani, melyben minden írónak van jussa törvényeket javasolni."[116]

Kazinczy idézett műve 1819-ben jelent meg, és vele lassan eljutottunk ama bizonyos grádicsra. Lassan véget értek a nyelvfelekezeti viszályok, viszont már éppen a programként vallott demokratikus alapon is fordulhattak szembe a mesterrel azon tanítványok, akik már az eredetiség programját vallották, mindenekelőtt Kölcsey.

Ha már Kazinczyt nem, akkor több okkal lehetne Kisfaludy Sándort megtenni a rendi nacionalizmus ideológusának. Hiszen ő még politikai röpiratban is egyszerre hirdette a magyar nyelvi programot és a rendi jogvédelmet, a nemesi elitizmust és a társadalmi patriarchalizmust.[117] Ugyanakkor a saját egyéni gazdasági érdekeit is érvényesítő gazda profilja is megjelenik írásaiban. Világlátott katona-ember volt. Megjárta a francia hadifogságot is, és ha nem is adták el rabszolgának – amint oly sok hadifogollyal megtették ezt a francia forradalom örökösei[118] –naplójában keserűen kérdezhette: „Ó francia szabadság! tehát úgy végezé a sors, hogy te legyél az emberi nemnek öldöklő angyala?" Drámai erővel tudta jelezni azt is, hogy a szép és csábító eszmék ellentmondanak a valóságnak, mert ez: „ínség és szomorú egyenlőség a sanyarú ínségben".[119] Politikusi magatartásában van valami tettetett naivitás, mert nagyonis volt érzéke kora realitásai iránt. A cenzúra az említett röpiratból nemcsak a nemesi öndicséret paroxizmusát távolította el, hanem a következőket is:

[113] Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet.* Szerk. Soós István, Pótó János. Bp., 2002. 252–253., 287.
[114] Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Pécs, 1931. 241.
[115] Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei. II.* Szerk. Szauder József. Bp., 1960. 194–211.
[116] Kiss János: A magyar nyelvnek mostani állapotjáról. Pest, 1806. 126.
[117] [Kisfaludy Sándor:] Hazafiúi szózat a magyar nemességhez. 1809.
[118] Benda Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Bp., 1978. 215.: „... a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavát zászlajára író francia köztársaság, amely felszabadította a francia gyarmatok rabszolgáit, pénzért rabszolgapiacra vitte hadifoglyait..."
[119] Kisfaludy Sándor: *Napló és Francia fogságom.* Szerk. Temesi Alfréd. Bp. 1962. 70., 92.

„Eleven példája a nemzeti enthusiasmus hathatósságának a francia nép, kinek a revolutióban minden rendű tagja katonává válván, magát és övéit védelmezte, és akin Európának minden öszveszövetkezett hatalma sem tudott erőt venni. Az egész francia had nem volt egyéb, hanem egy nemzeti insurrectió, ki kevés idő alatt elpuhultságából neki keményedvén, magát mindegyik világhódító Nagy Sándornak gondolta."[120]

Kisfaludy Sándor tehát látta a francia világ előnyeit is: az egyenlőség mozgósító erejét. Idézetünk még határozottabban jelzi, hogy a költő tudatosan, és nem reflexszerűen választotta a nemesi nemzet erényeinek dicsőítését. A nemesi nemzet helyzetét természetjogi legitimációval is erősítette (volna), amikor arról írt, hogy „nemcsak a magyarnak, hanem minden nemzetnek természetes tulajdona" létérdekeinek az érvényesítése. A cenzor természetesen ezt az óvatos természetjogi utalást is kihúzta.[121]

Kisfaludy Sándor nacionalizmusának jellemzésére jól illene a rendi nacionalizmus képlete. Ideológusa is lehetne, hiszen idézett írásában még a társadalmi szerződésre is utalt. Az ő költészetében még fel lehetne lelni a Szekfű-által említett rokokó formákat. Szekfű nyilván rá is gondolt. Egyébként nem nevezte meg, csak később, amikor jelezte, hogy Eötvös József regényeinek szemlélete milyen gyökeres változást jelentett Kisfaludy Sándor történelemkultuszával, a nemes várurak szerelmeinek ecsetelésével szemben, és így Eötvös regényei visszaszoríthatták „a rendi nacionalizmus rétori dagályát".[122] Csakhogy a költő maga készítette elő a nagy változást.

Kisfaludy Sándor kora legnépszerűbb költője volt. Költészete egészében, annak minden hagyományos formalizmusa mellett azonban a lírai én már kezdte áttörni a társadalmi én által emelt falakat, amikor kora olvasói elé varázsolta a „szívhelyzetek lírai képeit".[123] Amikor büszkén vallotta: „Csak szívemet követem", akkor Rousseau-t is követte, miközben ilyen és hasonló megnyilatkozásaiból összeáll „egy nagy szabadságrendszer [...], mely irodalomban az óklasszikai, s annak modernebb, főképp a franciáktól nagy tekintélyre kiképzett változata ellen lázad fel világszerte a XVIII. század alkonyán" — mint Horváth János hangoztatta.[124] Így ma már a magyar nemesi erények dicsőítőjében, Kisfaludy Sándorban a polgárosuló nemesi kultúra egyik képviselőjét látjuk.[125] Hiszen a 19. század első évtizedeiben a lírai formák fejezik ki a felvilágosodás és romantika jegyében érvényesülő új morál, új eszmények, új feladatok igényét és valóját.[126] Nem is beszélve arról, hogy Kisfaludy Sándor számára is a nemzet nem egyszerűen a nemesség, ez a nemzet színe-virága, amelyet helyzete kötelez. Az 1790-es években döbbenten észlelte, hogy a magyarság etnikai kisebbség, és ezért Kolozsvárt elhatározta, mint az 1830-as évek elején írta, „hogy én, szegény magyar nemes ifjú, de azon régi igaz magyarok ivadéka, kik a magyarnak itt hazát szereztek, és egy nagy, dicső nemzetet állapítottak, homályomba rejtezve, akár mint katona, akár mint egyszerű polgár, szívem véréből, hazafiúi érzelmimből, mint a selyembogár gyomrából, egy fonalat fonok, melynél fogva veszni indult magyar nemze-

[120] [Kisfaludy Sándor:] Hazafiúi szózat a magyar nemességhez. 1809. OSZKK, Quart. Hung. 77. 18.
[121] [Kisfaludy:] Hazafiúi szózat, OSZKK, Quart. Hung. 77. 4.
[122] Szekfű: *Magyar történet. V.* 338.
[123] Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története.* Pest, 1864. 146.
[124] Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Bp., 1976. 236.
[125] Fenyő István: *Kisfaludy Sándor.* Bp., 1961.; Szegedy-Maszák Mihály: A polgári társadalom korának művelődése. *Magyar művelődéstörténet.* Szerk. Kósa László. Bp., 2002. 345.
[126] Mezei Márta: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt.* Bp., 1974. 8.

tiségünket, magyar nyelv, érzés és írás által, ha csak kevés idővel is tovább életben tartsam," és aztán azon lelkesüljön fel, hogy a magyar hivatalos nyelv bevezetése nyomán „egy fertály század múlva tizenkét milliom magyar lesz."[127] 1835-ben pedig, – nyilván a diétai felső tábla szereplése miatt – azt rótta fel a mágnásoknak, hogy „a sajtószabadságot korlátozni törekednek — a nyomorultak! kik ahelyett, hogy a 10 milliom magyart magokhoz felemelnék, magok is naponként mélyebben süllyednek a szolgaságnak posványába".[128]

Ez rendi nacionalizmusnak elég rendhagyó nacionalizmus, rendiségnek is rendhagyó rendiség. Mint ahogy az is, hogy bár nehezményezte Kossuthnak a nemesi felkelést illető kritikáját,[129] de amikor 1844 februárjában megtudta, hogy a *Pesti Hirlap* veszélyben van, ajánlkozott arra, hogy előfizetőket keres.[130] Ekkor már – ő, a nemesi adómentesség korábbi híve[131] – a nemességnek a házi adó való vetését is elfogadta.[132] És ő, aki egykor a francia forradalmat lelkesen köszöntötte,[133] a népfelséget élete végéig elmarasztalta,[134] de kimondatlanul is annak jakobinus érvényesítési formáját marasztalta el, a népfelséget szabadelvű módon érvényesíteni akaró Zala megyei liberális ellenzéket valósággal dicsőítette.[135] És aligha csak nacionalizmusa miatt, hiszen

[127] Kisfaludy Sándor: *Széppróza művek.* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, 1997. 191., 198.

[128] Kisfaludy Sándor levele Fáy Andrásnak. OSZKK, Levelestár, 10.

[129] Miskolczy Ambrus: Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről. (Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében) *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006. 1. sz. 109–119.

[130] Kuun Géza: Kisfaludy Sándor két levele Döbrentei Gáborhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1891. 140–141

[131] Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor.* Bp., 1910. 156.

[132] Kisfaludy Sándor: *Hátrahagyott munkái.* Szerk. Gálos Rezső. Győr, 1931. 537.

[133] Kisfaludy Sándor: *A frantz országi zendülésre*

Lelkem vigasztalodj! Vagynak még oly hivek,
Az emberi nemért, kiknek érez szivek
Járomba szorult vér meg nem hűlt egészen,
Terhes szolgálatja buzdul s erőt vészen
A királyi székek dűlnek megrázódva,
Nem rab már az ember a nyűghöz fojtódva.
...
Ébred az a nemzet, ébred sok kárára,
S érez mind Spártának nagy lelkű polgára
Az emberi nemnek sértett igazságát
Már szivére veszi haza szabadságát.
Megrázza láncait, fogát csikorgatja,
Nemes bosszújában a nyűgöt szaggatja.
...
Új Brutus, új Cato hal a szabadságért,
Hal a szabadsággal éledő hazáért:
Amint Romát úgy hagyják szabadon születnek
Párist új például az emlékezetnek.

Kisfaludy Sándor: Vegyes iratok. OSZKK, QH 1613. 37–40.

[134] Hogy népfelség, hóhérkormány
Pokolbeli eredet,
Ki nem hiszed, vérben úszó
Párisra vesd szemedet!

Kisfaludy Sándor: Regeköltőnek hattyúdala. Kisfaludy Sándor: *Hátrahagyott munkái. I.* Szerk. Toldy Ferenc. Pest, 1870. 25.

[135] Kisfaludy: Regeköltőnek hattyúdala. Kisfaludy Sándor: *Hátrahagyott munkái. I.* 194.

törekvéseikkel tisztában volt. Nem beszélte a modern szabadelvűség nyelvét. Nem lett alkotó részese a modern szabadelvű közbeszédnek. De a maga módján ezt és a reformellenzéket erősítette.

Berzsenyi Dániel lehetne talán még a „rendi nacionalizmus" ideológusa és költője, hiszen – Szekfű szerint – nála „a barokk átlagképek [...] klasszikus színezetben, horatiusi ódákba illesztve jelennek meg," akkor is, amikor „a katonai erények hiányán kesereg".[136] Sőt – tegyük hozzá – 1809-ben Kazinczynak szóló levelében a török politikát dicsőítette: „Minden jelesebb népalkotók a régit szentté tették, az újítást pedig tiltották." A főhatalmat „kemény nép" gyakorolja, és így nincs despotizmus, „a nép nem egészen szolga". A „kemény nép" a magyar nemességnek felel meg, és a levélíró egyetértéssel jelezte, hogy a magyar jobbágy „magát legkevésbé nyomni nem engedi".[137] Berzsenyi számára a nemzetiség a legfőbb érték, eszménye a szolidaritáson – angol egyesületi formákon, valamint görög heroizmuson és műveltségen – nyugvó patriarchális világ, magyar nyelv- és általános kultúra-kultusza azonban a felvilágosodáshoz kötődik. Tisztában volt azzal, hogy Napóleont „a kor lelke: szabadság" emelte magasba, ő pedig amikor hatalmába került „a szent emberiség sorsa", akkor azt önnön „tündér kény"-ének vetette alá.[138] Kisfaludy és Berzsenyi forradalomellenessége reflexív kényszerpolitika. Ez utóbbi egyébként 1809-ben a külpolitikai összefüggések vizsgálatát egyszerűen „metafizikai spekulációk"-nak tartotta. És valóban, ki láthatta előre Magyarországról, hogy Napóleon Habsburg-lányt vesz feleségül, és így a császár-parvenű a francia népszuverenitás legitimációját egyesíteni tudja a hagyományossal, egy ideig. Ezzel úgy megszépítette saját imázsát birodalmunkban, hogy miután Batsányit bebörtönözték, mert Napóleonnak a magyarokhoz intézett kiáltványának fordításával, és kiegészítésével vádolták,[139] a magyar cenzor még 1819-ben sem tűrte, hogy a *Hármas kis tükör*ben „usurpator"-nak nevezzék Ferenc királyunk vejét.[140]

A magyar barokkos gesztusok mögött a történelmi kiszolgáltatottság érzése és élménye, valamint a lassú fejlődés hite és igénye munkált, és nem naiv eufória. A haladás, mint mítosz és mindent alakító erő életélmény, sejtelem és meggyőződés, félelmek és remények forrása. A haladás követelményének tudomásvétele is már készülődés. Berzsenyi *A tizennyolcadik századok* című költeményében Mária Terézia uralkodása „Perikles napjai"-t idézte, I. Ferencet, ezt a korlátolt kispolgár-királyt, pedig „titusi trónus"-ra ültette, miközben a nemzeti megmaradás mellett tett hitet. A századforduló után „sokban rejtélyes"[141] *Fohászkodás*ában úgy dicsőítette Istent, hogy – a ro-

[136] Szekfű: *Magyar történet, V.* 155.

[137] Berzsenyi Dániel: *Összes művei.* Szerk. Merényi Oszkár. Bp., 1956. 520–521.

[138] Berzsenyi: *Összes művei*, 624.

[139] Mikó Pálné: *Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffel.* Bp., 1986. 180. közli Márton későbbi megnyilatkozását, amely azt sejteti, hogy az egészet ő fordította volna, ami ellentmond korábbi vallomásának. Horánszky Lajos: Bacsányi János és kora. Bp., 1907. 387.; Metternich nem tudott dönteni: „Világos, hogy Bacsányi a kiáltványt vagy maga fordította, vagy pedig, mint maga is megjegyezte, a hibákkal telt fordítást átnézte és átjavította." (Horánszky: Bacsányi, 367.) És így került be három olyan rész, amely Márton szerint „az én elém tett fogalmazványból hiányzott". Horánszky: Bacsányi, 386. A kérdés 1914-es tisztázását (Schuy Gilbert: *Batsányi János és I. Napóleon 1809-ki proclamátiója a magyarokhoz.* Bp., 1914.) megerősítette Kókay György: *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra.* Bp., 2000. 78. Eszerint Márton József fordította le a Napóleon által írt kiáltványt, de kihagyta az uralkodóra sérelmes részeket, ezeket Batsányi fordította le, átnézte az egész kiáltványt, és még néhány élesebb kifejezést szúrt közbe.

[140] MOL, C 60 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Revisionis Librorum, 1819: 4–10.

[141] Martinkó András: *Teremtő idők.* Bp., 1977. 95. A *Fohászkodás* „különleges (és sokban rejtélyes) helyet foglal el" Berzsenyi életművében.

mantikus protoegzisztencializmus szellemében – jelezte az emberi szabadságot, mert amíg „közelb járulhat" Hozzá, addig – miután „letörlöm könnyeimet" – „rendeltetésem pályafutásain" a jobbak példáját követve arra megy: „Merre erőm s inaim vihetnek". Hogy merre is, azt az ifjú Wesselényi Miklósnak így vallotta meg: „légy barátja mindazoknak, kik velünk az elnyomatott emberi értelmet szabadítani s terjeszteni óhajtják; végy részt e nagy munkából, segéld építeni e szent alkotmányt".[142] Ez nem a rendi alkotmány dicsérete. Nem nemesi militarizmus.[143] Ez korszerű „világgondolkodás", a polgárosodás, valamint az emberi emancipáció igenelése.[144] A jellegzetes mitológizáláson átsugárzik a felvilágosodás utópiája és a neohumanizmus valója. Wesselényihez intézett levélből vett idézetünk egy nem-kötényes – tehát csak szellemi habitusában – szabadkőműves testvér vallomása és rendelkezése. De nemcsak azért élt vele Berzsenyi, mert tudta, hogy felvilágosodott apa fiának ír, aki a családi könyvtárban szabadkőműves írásokat is tanulmányozhat, hanem azért is buzdított így, mert érezhette, az ifjúból még tehetsége miatt politikai vezér lehet, és az is lett, a magyar politikai liberalizmus első vezéralakja, Kossuth Lajos mestere.

Példáink egyik tanulsága: átmeneti időszakok átmeneti embereit nehéz még a maguk által kialakított – egyébként változó – pózokba is beleszorítva jellemezni. Szekfű Gyula, amikor a rendi nacionalizmus korszakjelző fogalmát bevetette, ha nem is korunk, hanem a maga izgalmasan emelkedett nyelvén beszélt, de korunk leegyszerűsítő logikájával is élt, miközben szenvedett tőle, és nem egy meglátásával kitört a maga által összeállított ideológiai ketrecből. Ugyanakkor saját elfogultságainak is tett némi engedményt, amikor az erősen katolikus ellenfelvilágosodás anacionális jellegét és a városi polgárság egyes rétegeinek provincializmusát korántsem ostorozta olyan hévvel, mint a nemesi világot, amelynek egyik megnyilvánulását abszolutizálta, éspedig azt, amit a rendi nacionalizmus fogalmába sűrített, amelyben a rendi alkotmány épségét sokaknak a magyar nyelv kezdte jelképezni. De mire ez a szimbolizációs tétel már általánosan elfogadottá vált, a felvilágosodásból kisarjadt politikai liberalizmus – a rendi-nemzeti jogvédelem intézményes alapjáról – az egész társadalmi-politikai rendszer átalakulására tört. A magyar nyelv ügyét pedig manipulatív szándékokkal olykor-olykor éppen a modernizálódó konzervatívok karolták fel, hogy gyengítsék a liberálisokat, miközben olykor nemzeti toleranciát is hirdettek.

Összegezve: rendiség és nacionalizmus vadházasságát nem lehet korszakjelző fogalomként általánosítani. Beszélhetünk viszont arról, hogy a magyar nacionalizmus fokozatosan teret hódít a nemesi világban, és megindul az addig nem magyar nemesség elmagyarosodása is. A *hungarus*ból magyar lesz, és egyre inkább ki akar lépni a rendiségből, természetesen saját társadalmi helyzetének biztosításával. Persze mindenki a maga javát akarja, privilégiumait úgy konvertálni, hogy minél kevesebbet veszítsen. Természetes, hogy az etnoszociális kérkedés és önelégültség ezeréves sztereotípiái is jelen vannak, sőt bizonyos körökben új erőre kapnak, feldúsulnak. A nemesség önlegitimációs érvkészlete (az, hogy a nemesek született katonák, akik honvédő kötelességeiknek eleget téve nem vesztették el jogaikat, ezért ők a nép: a *populus*, a törvényhozó hatalom részese) 1848-ig élt.[145] Ilyen értelemben a rendi nacionalizmus az első magyar krónikásoktól máig ható összeurópai jelenség, most pedig egy az aktív vagy passzív atavizmus megnyilvánulásai közül. A 18. századi német ideológiából fakadó etnopátosz például (korai) fajgyűlöletbe is átcsaphat, mint azt később Szekfű Gyula kiváló tanítványa, Gogolák Lajos kifejtette a szlovák nemzetté válás máig is érvényes elemzésében, és ebben a nacionalizmus antinómiáit úgy jelenítette meg, hogy magyar és szlovák olvasói közül jó néhányan egyaránt megsértődtek.[146] Ugyanakkor ő tudta érzékeltetni, hogy az 1830-as évek politikai liberalizmusa nem egyszerűen a felvilágosodás szüleménye. A felvilágosodás – mint erre Kornis Gyula és Varga Zoltán már felhívták a figyelmet[147] – neohumanizmussal és romantikával ötvöződött. Az irodalom ezért sem iktatható ki a liberalizmus vizsgálatából. Literátorok bábáskodtak a liberálisok színrelépésekor. Olyan liberálisok léptek a színre, akik tisztában voltak saját gazdasági és társadalmi világuk válságával, otthonosan mozogtak a hazai világban a kunyhótól a kastélyig, a szalonban éppen úgy tudtak csevegni, mint a megyegyűlésen szónokolni. A nyugati világhoz való szorosabb kapcsolódást átfogó reformmal akarták biztosítani. Emelkedett szellemiségük az árutermelő gazda piacokat figyelő számításával párosult.

A „rendi nacionalizmus" korszakjelző fogalma (és a vele rokon nemesi liberalizmusé) annyira „releváns", mint például a zsidó kapitalizmus vagy a zsidó kommunizmus fogalma. A „rendi nacionalizmus" korszakjelölő fogalomként éppen a lényeget fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívós továbbélését, folytonosságát. Némileg a felvilágosodott rendiség ellenirányzataként jelenik meg a *Magyar történet*ben. Mintha azt akarná megállítani. De nem érzékelteti a magyar helyzet összetettségét. Úgy látszik, a nemesség, ezen rendkívül összetett rendi osztály léte és annak megítélése túl nagy probléma. Jellemző, ahol ilyesmivel nem kellett annyira a szembenézni: a magyarországi nem magyar népek nemzeti fejlődésének elemzése során, a rendi nacionalizmus segédfogalma fel sem vetődött, hiszen olyan aránytalanságokhoz vezetne, hogy ott ahol gyengébb volt a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a felvilágosodás nemesi kölöncök nélkül éreztetné hatását, ahol pedig erősebb a felvilágosodás, mint a magyaroknál, ott a nemesi nacionalizmus elfedi azt a visszatekintő szem előtt. A nem magyar nacionalizmusokat – kelet-európai összehasonlításban – vizsgáló munkákba nem is került bele a rendi nacionalizmus fogalma.[148] A magyar és szlovák nacionalizmus összehasonlító vizsgálatában Ócsai Balogh Péter – már az arányok kedvéért sem rendi nacionalista, hanem – „szabadság- és forradalmár politikus".[149]

Kétségtelen, hogy „a rendi nacionalizmus"-tana egyfajta – olykor némileg túlfűtött – nacionalizmus-kritika is. Geertz figyelmeztetése találó: „A valláshoz [helyesebben: az egyházakhoz] hasonlóan a nacionalizmusnak is van egy rossz ízű értelme a modern világban és akárcsak a vallás [helyesebben: az egyházi intézmények világa], többé-kevésbé meg is érdemli azt. Önmagában (néha együttesen) a vallásos vakbuzgóság és a nacionalista gyűlölet valószínűleg jelentősebb pusztulást hozott az emberiségre, mint bármely más erő a történelem folyamán, és kétségtelen, hogy ez továbbra

[142] Berzsenyi: *Összes művei*, 633.
[143] Kulin Ferenc: A XVIII. századi francia forradalom árnyékában. *Tanulmányok a francia forradalom történetéből.* Szerk. Vadász Sándor. Bp., 1989. 251.
[144] Martinkó: *Teremtő idők*, 95. Berzsenyi a *Fohászkodás*sal „jutott legközelebb kortársként a kortárs Európához, az akkori világgondolkodáshoz".
[145] Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Bp., 1974. 408.

[146] Ludwig v. Gogolák: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. II.* München, 1969. 26., 91–92.
[147] Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848. II.* Bp, 1927.; Varga Zoltán: A szabadságeszme a XIX. század első felének magyar államszemléletében. *Századok*, 1938. 576–641.
[148] Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig.* Bp., 1975.; Niederhauser Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Budapest, 1977.
[149] Gogolák: *Beiträge*, 80.

is így fog történni. Mégis, a nacionalizmus, akárcsak a vallás, hozzájárult a történelem talán legeredetibb változásaihoz, és kétségtelen, hogy a jövőben sem lesz másként. Érdemesnek látszik kevesebb időt tölteni az ócsárlásával – hiszen olyan ez, mintha a szelet átkoznánk –, és többet azzal, hogy megpróbáljuk kitalálni, vajon miért veszi fel azokat a formákat, amelyeket felvesz, vajon hogyan lehetne megakadályozni azt, hogy ugyanúgy, ahogy létrehozta, darabokra is tépje azokat a társadalmakat, amelyekben felbukkan, sőt ezentúl, a modern társadalom egész szövetét."[150]

Szekfű Gyula nacionalizmus-kritikája is célzatos, a nacionalizmus szelídítése, konzervatív reformszellemmel való feltöltése volt a célja. Természetes, hogy a maga nacionalizmusát historizálta. És a széljárást akarta alakítani. Az eredetinek tetsző fogalom a történelem uralásának illúzióját keltheti.

Ma persze „okosabbak" vagyunk. Jobban érezzük és érzékeljük annak torzító hatását, ha valaki saját ideológiai szenvedélyeinek foglyává válik. De vajon az irodalom és a források szelektív olvasásában is megnyilvánuló ellentmondásokat nem oldotta volna némileg Szekfű Gyula:

1. Ha időközben a „felvilágosodott rendiség" fogalmát nem ejti el, és ha következetesen azt vizsgálja, miről egyébként mesteri módon szólt, éspedig azt, hogy a felvilágosodás milyen területeken él tovább a hivatalos állami és nem hivatalos társadalmi ellenfelvilágosodás ellenében;

2. Ha azt vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás miként fonódik össze az időközben neki is köszönhető módon kialakuló modern nacionalizmus térhódításával, aminek antinómiáit ugyancsak sokat sejtető módon érzékeltette;

3. Ha következetesebben vizsgálta volna, hogy a felvilágosodás eszméit milyen utakon és módokon próbálták érvényesíteni azok, akik végérvényesen elkötelezték magukat az új korszakot ígérő fénynek vagy fénykultusznak, hogy aztán a belső fény vezesse őket az olykor vészesen elsötétülő történelmi térben és időben? Így viszont sok minden, ami a rendi nacionalizmus parttalan gyűjtőfogalmába került, valójában a felvilágosodás nacionalizálásának és a rendiség nacionalizálódásának a folyamatába illeszkedett, ezen folyamat során pedig kiütköztek a modern nacionalizmus ellentmondásai, és jelentkeztek az ezen ellentmondások feloldását célzó kísérletek is. Vajon nem hitelesebb rendi nacionalizmus helyett nacionalizálódó rendiségről beszélni, olyan rendiségről, amely éppen a nacionalizálódás révén elkezdte átalakítani, majd felszámolni önmagát? Talán több mint Duna-táji historiográfiai kuriózum az, hogy a nemesség magyarosodásának egyik forráscsoportját, a megyei határozatokat és felterjesztéseket a jelenséget mélyen elítélő, ahistorikus módon törvénytelennek ítélő szlovák tudós, Daniel Rapant tette közzé, aki legalább vette a fáradtságot, hogy a magyarellenességet magas szinten képviselje. Műve még ma is hiánypótló.[151] Forrásanyagában szépen megjelenik az, hogy a megyei politikai retorikában miképpen fonódott össze a felvilágosodás, az anyanyelv iránti igény és a nacionalizmus, az ellenhatásokkal együtt.

Szekfű Gyula felvilágosodás-ellenessége megbosszulta magát akkor, amikor a felvilágosodást valamiféle olyan egyszerű mechanikának tekintette, amely óhatatlanul libertinizmushoz vezet, és ennek analógiájára kialakította a „rendi nacionaliz-

[150] Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma.* Bp., 1994. 125.
[151] Daniel Rapant: *Ilegalná maďarizácia.* Bratislava, 1947.

mus" – hasonlóképpen mechanikus és amorális tartalmakat hordozó – négy évtizedre (1790–1830) rávetített korszakjelző fogalmát. Márpedig ő maga, Szekfű Gyula volt az, aki pontosan érzékelte, hogy a politikai reformkor 1790-ben kezdődött. 1790-ben ugyanis szerinte már „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni". Ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi kölonctől...".[152]

Ezek után szinte felesleges azt firtatni, hogy van-e folytonosság vagy nincs a *Magyar történet*ben. Már Szekfű fogalomalkotó leleménye: „a felvilágosodott rendiség" terminusa is a folytonosság és a fejlődés folyamatosságának lehetőségét érzékelteti. A reakció nem bizonyulhatott mindenhatónak, bár igyekezett az élet egészére rátelepedni. Igaz: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez."[153] Viszont „akik még rendetlen ábrándokban éltek, azok a rendi bíróságok kezére kerültek".[154] És kivégezték őket, mint Zsarnóczy Jánost és Mikola Istvánt 1802-ben.

Érdemes megállni ennél az epizódnál. Mert jól érzékelteti, hogy olykor „a látszólag közömbös formában" milyen sokban eltérő szenvedélyek tombolhattak. A szakirodalomban valamiféle gyermeteg kalandorkodásként jelenik meg a tragikus kimenetelű történet.[155] Zsarnóczy, a munkanélküli ügyvéd klérusellenes brosúrát írt, és szobatársa, Mikola kézirataiból fordított németre. Ez utóbbi művei: Újmódi Török Tükör, Füleky György, Corvinus Mátyás, valamint több gúnyvers. Az említett két „jakobinus" jogász egy volt hadnaggyal, Kiss Károllyal forradalmi terveket szőtt, és közben hol francia, hol török segítséget vártak forradalmukhoz, amelyre 1800 augusztusában el is szánták magukat, felgyújtottak egy házat, és több tűzoltó kocsit megrongáltak. Az egész ügy elaludt volna, ha a volt hadnagy élettársa rá nem veszi urát, hogy jelentse fel cimboráit, mielőtt rá nem jönnek a hatóságok, hogy kik a tettesek. A királyi ügyek igazgatójának, Németh Jánosnak, a Martinovics-per főrendezőjének kapóra jöttek a fejlemények, és az is, hogy a vádlottak egymásra vallottak. Nem kétséges, valóban forradalmi szenvedélyeket kellett kioltania. És egyben példát statuálni az írástudók számára. Mikola ugyanis a magyar nyelvújítás híve volt. Úgy nyilatkozott, hogy „A Török Tükör" című kéziratában „én az nemzetnek hasznát és nyelvnek gyarapodását kívántam eszközleni, és úgy gondoltam, hogy épp az okozza az én veszedelmemet". És mivel a gyújtogatásban nem részes, „csak a Török Tükör és abban mutatott hazafiságom lesz az oka szerencsétlenségemnek". Természetesen azt hangoztatta, hogy mások rossz beszédei vezették félre, valaki azt mondta, hogy a német polgárok sváb parasztokat fegyvereznek a magyar lakosok ellen, és „József császár is a normalis oskolákat a magyar nyelvnek eltörülése és a nemzetnek német lábra leendő állítása végett

[152] Szekfű: *Magyar történet, V.* 74–75.
[153] Szekfű: *Magyar történet, V.* 159.
[154] Szekfű: *Magyar történet, V.* 183.
[155] Angyal Dávid: Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. *Századok,* 1916. 7–8. sz. 438–443.

szerzette volna". Ezért írta a „Török Tükröt". Egyáltalán nem akarta az Osztrák Házat eltörölni, hanem amit arról a palatinus tiszteletére írt, azzal nem volt más célja, mint az, „hogy én a nyelvet akarván kedveltetni és a nemzetet írásaim által magasztalni, ezek lesznek az eszközök, melyekkel az ausztriai ház is az országhoz szorosabban hozzá fog csatoltatni és inkább magyar király lesz, mintsem ausztriai főherceg."[156]

Ennek a vallomásnak nem is a valóságtartalma az érdekes, hanem az, ahogy a magyar nyelv ügyét összekapcsolta a politikával, és ez a nyelvművelés és az irodalom politikai töltését érzékelteti. Ha nem tudnánk, hogy milyen indulatok dúltak Mikola keblében, azt mondhatnánk, hogy a „rendi nacionalizmus" költőjeként jelent meg a nyilvánosság előtt. A nádorhoz szólva így dicsőítette a nemességet:

Hazát! Szabadságot! védni buzduljatok,
S köröm szakadtáig, rajta! harcoljatok;
Árpád unokái!
Scythák magzatjai! Ferenc királytoknál,
Nem vagytok drágábbak, jó s hív uratoknál;
Ki Kodrusként még becses életét is,
Országért áldozni kész, s más egyebét is:
Nosza hát, csatára, ti is mozduljatok
S vérrel is adózni, honyért, induljatok,
Bellona fiai![157]

Ki olvasná ki a fenti sorok közül a társadalmi változás igényét? Még akkor is, ha ismeri a költő korábbi füzetkéjét, amely valamiféle bölcselkedésnek tűnhet:

Ez a nagy alkotmány, a Föld, melyen állunk,
Forog-e? vagy nyugszik? kérdésben van nálunk.[158]

Ezek után egy felvilágosodást üldöző hivatalnok okkal gyanakodhatott a magyar irodalom művelőire. És ezt a gyanút Mikola még meg is erősítette, amikor úgy nyilatkozott, hogy Kazinczy 1791-es kis kötetéből merítette eszméit, éspedig azon kitételből, hogy „papot, grófot, nemest s parasztot jobb rendben szedjetek".

A kérdéses idézet Darvas Ferenc *Hazafiúi intés 1790* című verséből való és természetesen másként hangzik:

Magyar hajnal hasad, de meg nem virrad még,
Hát estig ki tudja, milyen leszen az ég?
....
Ha jobb lábra tészesz nemest és parasztot,
Kikre sokféle mód sok bajt s terhet árasztott,
Ha rendbe tész királyt, grófot, bárót, papot,
Lementével akkor dícsérhet'd a napot.

[156] MOL, N 22 József nádor iratai, 65.cs.
[157] Mikola István: *A felséges nádor ispány ő herczegségének, mint a felülendők fő-vezérjének ajjánltatott akkori buzdítás; mikor, a magyar hazafiak, Pesthen a vármegye házában tartatott gyűlésben a francziák ellen insurgálni serkentettek. Septembernek 29-dikén. 1800-dikban.* Pest, 1800.
[158] Mikola István: *Forduló föld.* Komárom, 1792. 3.

Országgyűlésnek kell hát elébb lenni,
S abban mindezeket lábra jobbra venni,
Mely úgy lesz; s mennyből is úgy jő segedelem,
Ha sokfelé nem von a szív s az értelem.
Ha koronás fődet, mint illik, tiszteled,
S magyar véreidet egyformán öleled.[159]

Ez a költemény már a felvilágosodott rendiség megnyilvánulása is lehetne. És miközben átfogó reformot hirdet, ki tudja, hogy íróját milyen – a rendiségen is túlmutató – szenvedélyek hevítették?[160] Mikolát és Zsarnóczyt – mint láttuk – a forradalom lelkesítette, főleg ha egy kicsit még felöntöttek a garatra. Miután hóhéraik írásaikat elégették, pontosan nem tudjuk, mi lett volna a társadalmi program. De a lényeg a hazugságokon is átsüt. Kiss Károly szerint Zsarnóczy úgy nyilatkozott, hogy „verjük össze magunkat vagy ötvenen, üssünk a budai várbeli strázsákra, aki hozzánk nem áll, öljük meg, úgy a felséges palatinust is, mert úgymond, mennyi jakobinus vagyon a két városban, mind hozzánk fognak állani". Ez a forradalmi puccs tökéletes víziója, és mögötte jól érzékelhető a jövőjük kilátástalansága miatt elkeseredett plebejus elemek antiarisztokratizmusa, akárcsak 1794-ben. Mikola nem volt Kazinczy és Batsányi sem. Zsarnóczy sem Martinovics, Kiss Károly pedig nem volt Laczkovics. De hasonlítanak egymásra. És jelzik, hogy a felvilágosodás eszméi miként radikalizálódhatnak, radikális változást igenelő közegben, és mindez „közömbös formában" maradhatott volna, ha elmarad a feljelentés.

De térjünk vissza Szekfű Gyula *Magyar történeté*hez. A „rendi nacionalizmus" oxymoronnak jó lett volna, ha szerzője annak szánta volna. Ha a rendi nacionalizmus a felvilágosodott rendiség másik arcaként villant volna fel. És láttuk, hogy Szekfű Gyula milyen szépen érzékeltette a törvényen kívüli szellemi Magyarország körvonalait, amelyet a felvilágosodás szellemisége tartott fenn, anélkül hogy politikai mozgalommá tudta volna szervezni önmagát. Aki ebben élt, csak úgy létezhetett, ha a maga kompromisszumát megkötötte a hatalommal, annál is inkább, mert a rendiség számára is valamiféle védelmet és életkeretet jelentett. A rendiségre építeni kellett azoknak is, akik fokozatos reformokkal tudatosan fel akarták számolni a rendszert, vagy csak egyszerűen olyan reformokat igeneltek, amelyek célja a rendszer javítása lett volna, de ilyen helyzetben minden reform már egyben a rendszer átalakulását és kimúlását segíti elő. És ezt érezték és tudták a hatalom urai, legfőképpen Metternich.

A *Magyar történet*ben „a rendi nacionalizmus" mint új korszakot jelző fogalom egyben olyan séma is lett, amely a kor összetettségét leplezi el, a felvilágodásból fakadó törekvéseket összevonja az ellenfelvilágosodást is hordozó rendiséggel, valamiféle 20. századi manipulatív csalárdságot vetít vissza, elsősorban azt, amely a nacionalizmust szelepként alkalmazta. Márpedig minden kornak megvannak a maga sajátos csalárdságai. Ha ezek ismeretében tekintünk vissza, úgy érezzük, hogy a „rendi nacionalizmus" konstrukciója azt a fajta osztályszemléletet sugallja, amely az úgymond reakciós magyar nemességgel azonosítja a modern – liberalizmussal összefonódó – nacionalizmust. Ennek az osztályszemléletnek a teleológiája szerint a munkásosztálynak kell eljönnie, hogy érvényesítse a történelmi fejlődés követelményeit. Szekfű

[159] *Heliconi virágok 1791 esztendőre.* Szedte Kazinczy Ferentz. Pozsony, Komárom, 1790. 4.
[160] Fried István: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül.* Sátoraljaújhely – Szeged, 1996. 32–33.

teleológiája szerint Széchenyinek kell kimondania a boldogító igéket, neki kell kijelölnie az utat, amelyen aztán bűnös erők miatt nem haladhat a nemzet stb., miközben a magyar történelemben évszázadokon keresztül érvényesülő strukturális mozzanatok állandósága is érvényesül a változásban, illetve annak megjelenítésében. A rendi nacionalizmus, mint rendiségvédő nemzeti demagógia, legfeljebb annak a nemesi magatartásnak a jelölésére szolgál, amelyet a 19. század demagóg dzsentrije és később az ún. történelmi keresztény középosztály képviselt, amikor a dualizmus korában, majd a két világháború közötti politikai életben látványos szerepet játszott. Szekfű barátja, Török Pál viszont a maga szintézisében gondosan kerülte a rendi nacionalizmus fogalmát, és az 1790 utáni időket „A nemzeti egység előhangjai" című fejezetben tárgyalta.[161] Az 1983-ban megjelent *Magyarország története tíz kötetben* megfelelő kötete az 1795–1812 közötti időszakot az udvar és az uralkodó osztály forradalomellenes szövetségének fejezetében tárgyalja, tehát az abszolutizmus és a rendiség dualizmusának viszonylagos harmóniájára és az ellenfelvilágosodásra helyezi a hangsúlyt, majd olyan fejezet következik, amelyben 1812-től 1830-ig az abszolutizmus és rendiség konfliktusa áll előtérben. Tehát itt is a millenáris mű: *A magyar nemzet története* (1897., 1898.) korszakolása érvényesül. És ez alighanem az irodalomtörténészek hatásának tulajdonítható, mert az írói emberközeli világok nehezen illeszkednek a globalizáló és általánosító sémákba, amelyektől a 20. század embere annyit szenvedett. Igaz, a fogalmi konstrukciók nélkül nehéz megragadni azt, amit a történelemben sajátosnak látunk vagy láthatunk. Végül félreértés ne essék, nem Szekfű-ellenes pamfletet kívántunk felvázolni, hanem a történelmi fogalomalkotás technikáin való elgondolkodásra való ösztönzés mellett még azt is próbáltuk érzékeltetni, hogy milyen nehéz az átmeneti idők jellemzése, milyen nehéz megragadni azt a tendenciát, amely valóban érzékelteti a kor dinamikáját, és azt nem kényszeríti teleologikus sémába. Szekfű sémáját éppen a felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folytonosság megítélése színezi, és meg is kérdőjelezi. Szekfű művének erénye polifóniája, amelyet idézeteinkkel is próbáltunk és próbálunk a továbbiakban is érzékeltetni.

A folytonosság tehát – Szekfű *Magyar történeté*ben – kettős: eszmei és anyagi, az eszméket éltető társadalmi-gazdasági igényekből fakadó. Az „eredeti egyéniségek"[162] szivárványszerű eszméitől szellemi és politikai óriásokhoz vezető; más szóval: a reformtervezgetésektől a reformtörekvésekig. Történelmünkből azonban kiesett „az abszolutizmus nemzetépítő hatása". Viszont kibontakozhatott a polgári-nemzeti átalakulás. A modern nemzet igénye nem rendi nacionalizmus, mert: „A nemzet célja, eltekintve a nemzetállam szükségszerűen államrezonos politikájától, magas etikai fokon áll, nemcsak a megelőző abszolutizmushoz viszonyítva: széleskörű nemzeti egység szolidaritását követeli meg, melyben mindenki felemelkedik az emberi méltóságra; a nemzeti egység kereteiben az egyéni munkák hatása hatványozodik és korábban elképzelhetetlen nagy emberi értékek termelődnek ki, a gazdaságban a kapitalizmus segítségével anyagi javak mérhetetlen tömege, s az egyéni életátlag gyors emelkedése, a szellemiekben a nemzeti irodalmak, melyek az emberi műveltség legmagasabbfokú alkotásai. A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerinek, unikumnak tartott klasszicitását, gondolatban és műveltségben, minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

[161] Török Pál: *Magyarország története.* Bp., 1943. 145–148.
[162] Szekfű: *Magyar történet, V.* 62.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálnunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtsük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük."[163]

A történelem antinómiáinak megjelenítése mesteri. Szekfű Gyulának a folyamatosság és megszakítottság megítélésének kérdésében olyan árnyalt az ítéletalkotása, hogy mindkét álláspont hívei találhatnak és találnak is maguk számára érveket, és őt magát pedig egyik vagy másik álláspont képviselőjeként tüntethetik fel. A szekfűi dialektikával szemben Domanovszky Sándor egyértelműen foglalt állást: „a nemzeti fejlődésben így is keserves cezúra volt az abszolutizmusnak ez a 13 esztendeje [1812–1825], amely egy 22 éves [1790–1812] föllendülési korszak további építő munkáját szakította meg. Igazságtalanság azonban a kor embereivel és törekvéseivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz."[164] Domanovszky 1944-ben nyilatkozott így, József nádor életrajzában, amelyet hatalmas forráskiadással készített elő. Domanovszky természetesen nem említette, hogy olyan korábbi liberális történetíró álláspontját vallotta, mint Wertheimer Ede, aki így látta: „Az 1790-ben kezdődő időszak, Magyarország belső fejlődésére nézve, egyike azon korszakoknak, melyek a legnagyobb érdekkel és jelentőséggel bírnak. Új élet kezd ébredezni, és a stagnációk dacára, ez időben vetik meg ama fejlődés alapját, mely később a harmincas években lép előtérbe."[165]

Ezen véleményeket a szakirodalom nem idézi, ami annak a jele, hogy 1944-ben, majd néhány év múlva megint valami baj történt a folyamatossággal. Szekfű Gyula nézeteiből viszont sok minden beépült a legkülönbözőbb állásfoglalásokba. Paradox módon több, mint a liberális és ún. pozitivista hagyományból.

Szekfű Gyula szakított a modern magyar történetírást megalapozó liberális szemlélettel és annak optimizmusával, mégis mintha valamit még megőrzött és éltetni akart volna abból. Amikor a folytonosságot vallotta, a magyar szépirodalmat is figyelembe vette. Az irodalomtörténészek általában a folytonosságot vallják, hiszen az irodalomban tovább élhetett az, ami a politikában nem érvényesülhetett, mert egyszerűen tilos volt. Nincs terünk arra, hogy az irodalomtörténet terén is végig kísérjük a folytonosság és megszakítottság vitáját. Csak néhány jellegzetes álláspontot idézünk. Jancsó Elemér egy olyan – méltán klasszikusnak nevezhető – kismonográfiában, amely Magyarországon aligha, vagy csak nagyon nehezen jelenhetett volna meg 1936-ban így érzékeltette a felvilágosodás folytonosságát Erdélyben: „Az újra feltörő nemesi szellem és katolikus ellenhatás Erdélyben távolról sem mutathat fel olyan eredményeket a vallási közönnyel és a felvilágosodás különböző formáival szembeni harcában, mint akár a Dunántúlon, a Felvidéken vagy az ország szívében: Pesten. Már a francia forradalom rég lezajlott és az európai reakció mindenütt úrrá lett, amidőn Erdély nemesi kúriáiba, kisvárosaiba visszahúzódva még élt a voltairianizmus, még élt a deizmus és dolgoztak ezúttal nem szabadkőműves kötényben, de szabadkőműves lélekkel a szebeni és kolozsvári páholyok egykori »testvérei«. Csodálkozha-

[163] Szekfű: *Magyar történet, V.* 149.
[164] Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I.2.* Bp., 1944. 508.
[165] Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első évtizedében. I.* Bp., 1884. 133.

tunk-e, hogy Kazinczy Ferenc Erdélyt 1817-ben meglátogatva boldogan véli benne a szabadelvűség és a haladás igazi hazáját felfedezni."[166]

Ez persze – sok vonatkozásban – Erdély mítosza. De van valóságfedezete. A Református Főkonzisztórium arisztokrata vezetése például következetesen megakadályozta, hogy a felvilágosodás eszméit – még olykor frivol módon is – valló lelkészeket elleneseik teljességgel lehetetlenné tegyék. Az ellenfelvilágosodás és a felvilágosodás egymásnak feszülése átszőtte a kor valóságát. Bölöni Farkas Sándor, Kazinczy egyik barátja, miután Béldi Ferenccel megjárta Amerikát és nagysikerű útleírását közzé tette, a Közép-Szolnok megyei kaszinó küldöttségének így vallott: „... csak nemrég vala azon idő, midőn az emberiség jussairól és a természet törvényeiről elmélkedés csak magános és elcsüggesztő gondolkozásink tárgya lehetett, midőn az amerikai polgári élet iránti részvétel vétkesnek vagy érzelgő ábrándozásnak tartatott, és lemondott vala az elme a históriai jussnál tovább gondolkodni vagy egyebet kívánni és merni. De mégis próbáltam remegő kézzel ugyan iskolás félelemmel az általam látott és hallottakból néhány tárgyat leírni, szívemnek ezen sugallatai közt, hogy a természet törvényinek szent szavai minden szabad ember lelkében visszhangra kell hogy találjanak."[167] Visszhangra is találtak, a felsőbb hatóságoknál is. De a liberális cenzornak, Méhes Sámuel református kollégiumi tanárnak és a bölcsen kiegyensúlyozott szellemű katolikus püspöknek, Kovács Miklósnak köszönhetően a merész szerző megúszta a börtönt.[168]

Ilyenkor, ilyen egyéni életmozzanatokban tárul fel igazán az, hogy van valami csodálatos a felvilágosodás tiltott eszméinek életében. Sík Sándor erről az 1940-es évek elején egyik egyetemi előadásán vallott:

„Mindenekelőtt a hamu alatt lappangva is él tovább a legjobbak egy részében a felvilágosodás eszmeköre. Csendben él, mert hallgatnia kell. S az egész beletorkollik az irodalmi életbe, mert ez az egyetlen terület, ahol meg lehet szólalni. Hogy a nyelvújítási harc olyan jelentőssé lett, annak elsősorban ez a történelmi helyzet az oka. A felvilágosodás, amely Bessenyeiék elgondolásában még az egész magyar szellemi élet megújulását akarta, most azt akarja megújítani, amit lehet. Kazinczy egész munkássága felett a felvilágosodás eszméje lebeg."[169]

A tudós katolikus pap és költő, Sík Sándor a szellem embere volt. Ő a szellemet lebegtette. A felvilágosodást sem torz kinövésein mérte. A szellemtörténész Szekfű Gyula már megszemélyesítette az eszméket, ezek nála önálló életet élnek, és a történetíró finoman éreztette, hogy társadalmi szükségletek éltetik az eszméket. A metaforikus kifejezésmód ma is él, miközben a szellemtől elszakadó szemlélet már inkább geometriai fogalmakkal dolgozik. De hogyan?

Álláspontok és állásfoglalások az 1960-as évektől napjainkig

1945 után ismét új átértelmezés korszaka köszöntött be, ami logikus következménye volt azon radikális változásoknak, melyeket forradalomnak neveztek. Földreformmal felszámolták a nagy- és középbirtokot, megindult a nagy vállalatok

[166] Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században.* Cluj, 1936. 33.

[167] Arhivele Naţionale, Cluj, Wesselényi család, 440.

[168] Tardy Lajos: *Kis magyar történetek.* Bp., 1986. 196–213.

[169] Sík Sándor: Kazinczy kora. 1941–42. I. félév. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, H 236. (Sokszorosított gépelt kézirat)

államosítása, majd 1949 után, amikor a kommunisták hatalomra kerültek, mindenfajta árutermelésre fordítható magántulajdont köztulajdonná tettek. Az értékmentés utóvédharcát Szekfű Gyula a maga részéről úgy vívta meg, hogy amikor a *Forradalom után* című művében – kemény ítéletet mondva az általa is alakított múlt fölött – valamiféle keleti demokrácia iránti reményét juttatta kifejezésre. Csakhogy új totalitárius rend épült ki. Új paradoxonok színezték a folytonosságról való képzeteket. Az ország szovjet szatellit lett, de a moszkvai politikai iskolát kijárt vezérek a függetlenség hagyományát emelték magasra. A magyar történelem 400 év szabadságharc lett. A heroikus modell kiáltó ellentétben állt a valósággal. A Pártnak harmadik világháborúra kellett készülnie. A függetlenségi harcok dicsőítése ehhez kellett, de az eredmény az lett, hogy 1956-ban olyan forradalom robbant ki, amely a szovjet tankokkal is szembeszállt. A történetírásnak szembe kellett néznie a folyamatosság és változás dinamikájának kérdéseivel.

Új periodizáció. Új revizionizmus?

1956 után egyfajta fordulatnak lehetünk tanúi a magyar történetírásban, pontosabban: újabb átértékelésnek. Molnár Erik éles támadást indított Révai József úgynevezett nacionalizmusa ellen. Az 1956-os forradalom ugyanis kellemetlen meglepetéssel is szolgált. Kiderült, hogy a kommunista párt – Révai József által is inspirált és irányított – nacionalista demagógiája és hazafias frazeológiája a nemzeti öntudatot paradox módon megemelte, miközben szinte minden társadalmi réteget megaláztak az osztálygyűlölet felszításával és manipulálásával. A véres megtorlás után Molnár Erik Révai-ellenes támadása az olvadás érzését keltette, az ideológiai béklyók lazításának élményét kínálta. A nacionalista demagógiát felváltotta az antinacionalista ideológiai kurzus, a heveny osztálygyűlöletet a hamvadó osztálygyűlölködés frazeológiája. Molnár Erik történelemszemlélete kezdetlegesen redukcionista gazdaság- és társadalomtörténeti szemlélet. De maga a gazdasági és társadalmi jelenségek vizsgálata új távlatokat ígért. A vita és a vita intézményesítése némi szabadság élményét és illúzióját kínálta. A történetírás tudomány jellegének hangsúlyozása egyfajta védettséget biztosított.

A felvilágosodástól a liberalizmusig ívelő folyamatok szakaszolását két irányból lehetett megkísérelni, pontosabban azok a kutatók nyilatkozhattak, akik a 18. vagy a 19. században voltak járatosak. Az 1780-as évek felől nézve a folytonosság perspektívája tárult fel. H. Balázs Éva képviselte ezt az ún. Molnár Erik vitában.[170] Tézisszerűen jelzett nézeteinek fedezete a fiatal Berzeviczy Gergelyről szóló monográfiája.[171] Ebben hosszú távú történelemszemléletet igenelt, amikor jelezte, hogy „az általában elfogadott 1790-es periódushatár mesterséges cezúrával ott tépi szét a fejlődés egymásba kapcsolódó láncszemeit, ahol ez a kapcsolódás a legszorosabb".[172] Ugyanakkor viszonylagosság tette az 1794/1795-ös cezúrát is: „Berzeviczy Gergely, Czindery Pál vagy az idősebb nemzedékből Szulyovszky Menyhért, Vay József nem elszigetelt figurák, nem kivételek, nem az értelmiségbe átnövő, tevékenységük révén odatartozó elemek. Nem mondható ez Kazinczyra sem. A magyar nemesség élcsapatát képviselik,

[170] H. Balázs Éva: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. *Történelmi Szemle*, 1960. 2–3. sz. 329–332.

[171] H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795.* Bp. 1967.

[172] H. Balázs: *Berzeviczy*, 7.

épp oly eréllyel és lendülettel, mint harminc év múlva a reformkor nemzedéke. Tragédiájuk nem az lesz, hogy a Martinovics-összeesküvés reformátor szárnyába beletartoznak, vagy ezzel kapcsolatban vádaskodnak reájuk. Tragédiájuk az, hogy életművük torzó marad, hiszen amiben bizakodtak, a francia forradalom rövidesen elbukik és üdvös, távoli, de hatékony léte Magyarország számára már nem hoz könnyebbséget, lehetőségeket, biztatást."[173] Kérdés viszont, hogy milyen lehetett a folytonosság? Mivel H. Balázs Éva nézeteit később bővebben kifejtette, ezért még visszatérünk azokra.

A periodizálásban Barta István – átfogó Kossuth-kutatásaiból – leszűrt eredményei érvényesültek. Paradox módon először – az időközben historiográfiailag kegyvesztett – Széchenyi Istvánt rehabilitálta. A polgári átalakulás úttörőjeként mutatta fel, aki éppen azért lehetett irányadó egyéniség, mert korának igényeit juttatta kifejezésre a legkiérleltebb formában.[174] A korszak első nagy könyvsikere, a *Hitel* az általános szellemi erjedés terméke és irányadója. Az 1825–27-es országgyűlés ugyanis elhatározta az 1790-es években készült országgyűlési bizottságok munkálatainak átdolgozását. Ezen munkálatok az élet minden területén újraszabályozták volna a jogviszonyokat, új törvények alapjaként, előtanulmányaként szolgáltak. 1828 és 1830 között elkészültek az új operátumok. Az eredmény azonban siralmasnak bizonyult. A rendi ország képviselői a hajdani munkálatokból kilúgozták a felvilágosodás hatását. A munkálatokat meg kellett küldeni a megyéknek, hogy véleményt nyilvánítsanak. A megyei fórumokon viszont szervezett és szerveződő erőként léptek színre a liberálisok. Ezen viták során alakult ki a liberális reformellenzék, amely az 1832-re hirdetett országgyűlésen kezdeményező szerepet játszhatott. Megtörtént a fordulat.

Barta István elfogadta azt, hogy 1790-től 1849-ig egy korszakról beszélhetünk. De úgy vélte, hogy közben a folyamatosság megszakadt. Ennek oka szerinte az, hogy a magyar jakobinusok eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki", hiányzott „a táptalaj', az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt". A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban" élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megértek befogadásukra" — az 1830-as években, méghozzá akkor, amikor a megyék megvitatták az 1825–1827-es diéta által kirendelt bizottmányok operátumait.[175] Barta István fedezte fel a történetírás számára a diétai munkálatok megyei vitáját és annak jelentőségét. Ennek alapján tette azt a periodizációs javaslatot, amely máig mérvadó. Korszakalkotó tanulmánya nagydoktori értekezésének a része, a mű egésze azonban sajnos nem jelent meg, az 1828-as operátumok elemzése máig is kiadatlan. Talán azért is, mert némi ellentmondásban áll az 1830-as évekre rögzített cezúrával. Pontosabban: némileg oldja a merev korszakhatárokat. Mert a szerző kimutatja, hogy az 1828-as operátumok sokban elmaradnak az 1790-es évek munkálatai mögött, de sokban túl is lépnek azokon. Az 1820-as években például nem tettek javaslatot a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztására, de az úrbéres parasztság létfeltételeit lényegesen javították volna, a magántulajdon elvét a parasztság számára előnyösebben érvényesítették volna, és a viták során olyan gondolatok vetődtek fel (például az ősiség eltörlése), amelyek a későbbi reformtörekvéseket előlegezték meg.[176] Megválaszolhatatlan kérdés, hogy Barta István, aki forrásfeltáró munkájával és elemzéseivel a reformkor és az 1848–1849-es forradalom kutatásában és értékelésében minőségi fordulatot hozott, miként csiszolta volna nézeteit, ha szembesült volna a folytonosság-vitával, amelynek korai halála miatt már csak passzív részese lehetett.

[173] H. Balázs: *Berzeviczy*, 203.

[174] Barta István: *Széchenyi István*. (*Történelem tanároknak* című sorozatban kézirat gyanánt a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet kiadásában) Bp., 1958. ; Uő. : Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kialakulása. *Történelmi Szemle*, 1960. 2–3. sz.

[175] Barta István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle*, 1963. 3–4. sz. 336.

Az 1970-es évektől Kosáry Domokos – többször is – szakaszolta a folyamatokat, és biztos kézzel jelölt ki fejlődési vonalakat és utakat. Munkájának volt némi ideológiai pikantériája, hiszen először még az 1956 után megbukott kommunista ideológus, Révai József bizonyos tézisei ellenében vázolta fel saját sémáit az akkor már lassan bontakozó hazai – meglehetősen féloldalas – historiográfiai revizionizmus jegyében. Révai ugyanis még 1938-ban *Kölcsey Ferenc* című tanulmányában azt fejtette ki, hogy az 1790-es évek fellendülése és az elhatalmasodó reakció viszonyai közepette „a haladó gondolat három típusa jelentkezett". Az első a Martinovics-féle összeesküvés politikai radikalizmusa, a második Berzeviczy Gergely antifeudalizmusa és antinacionalizmusa, a harmadik „Kazinczy nevéhez kapcsolódik", ez a nyelvújítás és a magyar irodalmi újjászületés. Ez a harmadik út „bizonyult járhatónak". Ugyanakkor: „A nyelvújítás, az irodalom persze nemcsak válasz volt a francia forradalomra, hanem egyben bizonyos elfordulás is attól a közvetlen politikai tömegcselekvéstől, amelyre a francia jakobinusok mutattak példát."[177] Jellemző, hogy a szépirodalmat nem említette Révai, talán éppen azért, mert tisztában volt jelentőségével, olyannyira, hogy szívesen olvasta az önmaga által betiltott műveket. A szépirodalomban jelentkező veszélyt már korábban felismerték a hatalom urai. Mint Teleki László írta 1810-ben: „Sok derék koponya a demokráciától, anarchiától és oligarchiától való félelmében az egzotikus irodalmi kultúra behatolását károsnak tartja".[178] Révai Kazinczy-értékelése egyébként kifejezetten hasznos volt, mert az irodalomtörténet számára nagyobb mozgásteret biztosított, mint ami a kommunista ideológia tiszta dogmatizmusából következett volna.[179] Révai felvilágosodás-szemlélete példa arra is, hogy olykor a sötétből jól látszik a fény. És még az is elképzelhető, hogy Klebelsberg Kuno is besegített. Révai talán olvasta azt az emlékbeszédet, amelyben a kultúrfölény hamis ideológiáját hirdető, ám oly sokak fölé magasodó kultuszminiszter a következőképpen jelölte ki Kölcsey helyét: „Ő vezette át a nyelvi és irodalmi megújhodás mozgalmát a politikai térre, s így Széchenyi mellett a politikai megújhodásnak egyik legszámottevőbb, legöntudatosabb képviselője lett." Mert neki, „Kazinczy legtehetségesebb, mesterét túlszárnyaló tanítványának volt fenntartva a gondviselésszerű hivatás, hogy követté választatván, a nyelvi és irodalmi megújhodás lendületét személyesen és közvetlenül vigye át az ébredező magyar közéletbe, a pozsonyi diéta tanácskozásaiba."[180] Ebből Szekfű a *Magyar történet*ben már sokat megszívlelt, amikor ő maga – sok hívétől eltérően – sokban túllépett a *Három nemzedék*en. Amikor pedig a *Magyar történet* Kazinczy-képét módosította, akkor – mint látni fogjuk – Kemény Zsigmond elemzéseit gondolta át.

[176] Barta István: *A fiatal Kossuth és kora*. MTAKK, D 2349

[177] Révai József: *Marxizmus és magyarság*. Bp. 1946. 12–15.

[178] Ladislaus Teleki: *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn*. Pesth, 1810. 15.

[179] Bíró Ferenc: A Kazinczy–kutatások helyzete, 1988. *Széphalom*, 1989. 1.sz. 145.

[180] *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Bp., 1927. 263.

Kosáry Domokos hallgatólagosan és a Molnár Erik-féle korkövetelményeknek megfelelően tisztes távolból követte a Szekfű-féle hagyományt. Révaival szemben úgy látta, hogy „a XVIII–XIX. századfordulóján két fő politikai tendenciát találunk. Az egyiket vastag vonallal húzhatjuk meg. Ez a feudális vagy rendi nacionalizmusé, amelyet a nemesség nagy többsége képviselt. A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is, csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. [...] A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a »jakobinusok«, a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték." Kosáry Domokos – ezen alkalommal – azt bizonygatta, hogy a nyelvújítás a rendi nacionalizmus része volt, maga Kazinczy Ferenc is miután 1795-ben halálra ítélték, majd hét évet fogságban töltött, a feudális nacionalizmust képviselte, „feudális-nacionalista eszmények állandó védelme és hangoztatása" jellemzi, amikor „oly úton haladt, amely a magyar nemesség fő vonalának lényegében véve megfelelt". 1795 után a magyarországi politikai fejlődés „még egy nagy kerülőt tett a feudális nacionalizmuson át, amely külön szakaszként iktatódott be a felvilágosult és a liberális reform közé". Ennek hívei „a lényeget tekintve" a magyar „jakobinusok" által jelzett úton jártak. A felvilágosodás és liberalizmus között volt egy „keskeny út", de a liberális ellenzék „a feudális nacionalizmust képviselő nemesség talajából nőtt ki". Igaz, „a feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra". Egészében: „A felvilágosult polgári törekvések bukása, 1795 után, minden oldalon hozott valami torzulást. Elsősorban a nemesi polgárosodás azon *kerülő* útján, amelynek képviselői, ha elődeiknél korszerűbbnek tűnnek is, ekkor még a feudális nacionalizmust védelmezték, a társadalmi haladással *szemben*. Bizonyos torzulást még azoknál is hozott, akik kevesen, a polgári haladás ügyét vitték tovább, de a politika teréről kiszorulva, mint Berzeviczy Gergely, másutt: gazdasági vagy egyéb téren próbáltak kiutat, működési teret találni."[181] Ez a torzulás-elmélet némileg Szekfű Gyula hanyatláselméleti sémáját reprodukálja, és közben a vulgármarxizmusra kacsint.

Kosáry munkája történész-közönségsikernek bizonyult, egyfajta kihívást jelentett az irodalomtörténet számára. Főleg az irodalomtörténészeknek nem tetszett Kazinczy Ferenc leegyszerűsítőnek tetsző „káderlapja", úgy vélték, nem lehet egy összetett életművet a haladás és a reakció mércéjével mérni, hiszen a fekete és a fehér között sok az árnyalat. A könyvtárfolyosókon elhangzott morgolódások már a szóbeli történelem anyagát alkotják. Ennek megvan a maga jelentősége, mert érdekes és a maga nemében szórakoztató háttere az írott megnyilatkozásoknak.[182] Jellemző a mentalitásra, arra, hogy az áthallások mennyire fontosak lehetnek a denunciációs struktúrák és az intézményesített „sorstalanság" világában.[183] De lássuk inkább azt, amit írtak.

[181] Kosáry Domokos: Napóleon és Magyarország. *Századok*, 1971. 3. sz. 625–629. Uő. : *Napóleon és Magyarország*. Bp., 1977. 147–156. ; Uő. : *A magyar és európai politika történetéből*. Bp. 2001. 215., 245–251.

[182] Egyébként az orális historiográfia jelentőségére egyik barátom, Gheorghe Gorun hívta fel a figyelmemet, hangsúlyozva, hogy nélküle nem teljes a román nacionálkommunizmus alatti történetírásról kialakított képünk. Jellemző, hogy francia történészek is milyen fontosnak tartják könyvtári katalógustermekben tartott beszélgetéseiket.

[183] A „sorstalanság" általam megkísérelt értelmezésére Miskolczy Ambrus: A sors és a „sorstalanság" történetiségéhez. Kertész Imre, Camus, Eliade, Dosztojevszkij és a Nobel-díj. *Holmi*, 2003. 1115–1127.

Ezért nem foglalkozunk a vita jellegzetes érzelmi subtextusával. Az idézetek amúgy is érzékeltetnek ebből valamit. Olykor pedig még az is sok.

Irodalomtörténész – történész párbeszéd?

A kritikai megértés követelményét hangoztatva Tarnai Andor – Batsányi János életművének egyik kiadója – szállt vitába Kosáry Domokossal, és azt tette szóvá, hogy Révai József „időtállóbban fogalmazott, mikor a polgárosodással és nem a nacionalizmussal hozta kapcsolatba a nyelvújítást, " ami nem jelenti azt, hogy a 19. századi nacionalizmust el lehetne választani a nyelvújítástól, „de az egész mozgalom az 1848-as polgári forradalmat készítette elő".[184]

Kosáry Domokos a bírálatot elutasította, taktikai fogásnak minősítette, hogy Tarnai Andor olyan látszatot keltett, mintha vele szemben a nyelvújítást védelmezné.[185] Ismételten kiemelte, hogy a nyelvújítás „eredetileg a nemesi felvilágosodás programjának része volt", aztán „azért folytatódott és valósulhatott meg sikerrel [...] a feudális nacionalizmus időszakában, annak uralma ellenére, mivel társadalmi szükségletnek felelt meg és mivel a nemesi kiváltságokat nem veszélyeztette önmagában," ugyanakkor a nyelvújítás „nem a polgári átalakulás előmozdításának tudatos szándéka". Két tendencia jellemzi „a jakobinus mozgalom és reformkor közé beiktatódó világnézeti hullámvölgy évtizedeinek politikai törekvéseit": „egy uralkodó, lényegében retrográd tendencia, a feudális nacionalizmus és egy igen szerény, szinte föld alatt futó, progresszív antifeudális tendencia".[186] A vita ezzel lezárult.

A vita ma már historiográfiai emlék. Hozadéka elég csekélynek bizonyult, mert presztízs-harcba fulladt. Nacionalizmus, rendiség és nyelvújítás viszonyát olyannyira nem sikerült megvilágítani, hogy az olvasó akkor némileg még aktuálisnak érezhette Dessewffy Józsefnek éppen Kazinczy Ferenchez intézett kifakadását: „Micsoda tartozás (relatio), micsoda csatlás (nexus) vagyon a feudalizmus és a magyar nyelv közt? Ez előttem igen magas."[187]

A történettudomány és az irodalomtudomány közötti „termékeny párbeszéd"[188] jámbor óhaj maradt, és marad, hacsak valaki nem képes a két tudományág eredményeit integráló szemlélet érvényesítésére. Miután erre nem került sor, két fontos mozzanat máig is a sorok között lappangva maradt. Az egyik a múlt ún. objektív valóságára vet fényt, a másik annak historiográfiai megjelenítésére, éspedig a felvilágosodás eszméinek továbbélésére, valamint az átmeneti korszak bemutatásának genealógiájára.

Tarnai Andor nagyra értékelte, ahogy Kosáry Domokos érzékeltette a hazai jakobinus mozgalom továbbélését a magyar bonapartizmusban. Ez a folytonosság számukra a haladás mércéje. (Tarnai – és Benda Kálmán – hívta fel először a figyelmet a hazai jakobinizmus bonapartizmusra váltására.[189]) De érdekes módon az már nem vetődött fel a vitában, hogy Napóleon milyen mértékben tekintette csak eszköznek a

[184] Tarnai Andor: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. *Irodalomtörténet*, 1972. 383–394.

[185] Tarnai egyébként nagyon lovagias volt, tapintatosan elhallgatta, hogy Kosáry nem ismerte fel a Kölcsey Ferencnek tulajdonított „Rebbelisdal"-t. Kosáry: *A magyar és európai politika*, 283–284.

[186] Kosáry Domokos: *A magyar és európai politika történetéből*. Bp., 2001. 253.

[187] Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. Szerk. Váczy János. Bp., 1898. 55.

[188] Bíró: A Kazinczy-kutatások, *Széphalom*, 147.

[189] Tarnai Andor: Batsányi Der Kampf-ja. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967. 2. sz. 264–274.

magyarok fellázítását. Nem elemezték azt sem, hogy a bonapartizmus mit és miként éltetett a francia forradalomból. Ma a mérleg enyhén szólya nem nagyon pozitív. De már Beethoven is megtagadta a romantikusnak tetsző hőst. Benedetto Croce pedig már az 1930-as évek elején mesteri módon érzékeltette, hogy a jakobinusból lett bonapartisták, a demokrácia és szabadság gátlástalan ellenfeleiként a Bourbon restaurációban is jeleskedtek. A bonapartizmus pedig olyan visszahatást váltott ki, amely a monarchikus rendszert szilárdította meg.[190] Ez nem jelenti azt, hogy a magyar bonapartisták között ne lettek volna a felvilágosodás elkötelezett hívei. Oroszlánkörmeiket nem tudták megmutatni, a szavak elszálltak, írásaik szép emlékek. És Tarnai okkal hívta fel a figyelmet, hogy Berzeviczy Gergely két alkalommal is élve, 1790-ben és 1809-ben a Habsburg Birodalomtól való elszakadás, illetve a független Magyarország berendezkedésének programját is kidolgozta. (Ezen irományok sorsáról keveset tudni, például arról sem, hogy az 1809-es eszmefuttatás és alkotmányterv eljutott-e Napóleonhoz, akinek szánta.[191] De az 1790-es röpiratot „Kossuth minden bizonnyal ismerhette".[192]) A bonapartista mérce alkalmazásának az 1970-es években más lehetett az akusztikája, mint ma. Igaz, George Lefebvre *Napóleon*ja egyértelmű és meggyőző: a császár „egyre ellenségesebb lett a forradalommal szemben, egész addig, hogy ha az idő engedte volna, a polgári egyenlőséget részben felszámolta volna, mégis a nemzeti [és – Tarle kiváló munkája[193] ellenére – a magyar vulgármarxista] képzelet a forradalom hősévé tette."[194] Azt a Napóleont, aki úgy viselkedett, mint egy 18. századi uralkodó, és mint ő maga is megvallotta, Európa népeit és nemzeteit egy néppé és egy nemzetté akarta összeolvasztani.[195]

Tarnai Andor keserűen tette szóvá, hogy rég nem jelent meg semmi „a nyelvi törekvések filozófiai összefüggéséről, elméletéről". Ugyanakkor egyetlen konkrét példával sem szolgált, hogy a nyelvművelés egyben metapolitika is volt, konkrét politikai üzenetekkel. Egyik példánk erre – Sík Sándor téziséhez kapcsolódva – Teleki József 1816-os műve: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Ez a mű (valamint Kazinczy Ferenc *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című 1819-es értekezése) „eldöntötte a nyelvújítási harcot",[196] és a „fejlődés irányának megjelölésére készült".[197] Teleki ugyanis a maga pragmatizmusával elvetette az elvont nyelvi eszményhez való igazodás törekvését. Nyelv, gondolkodás, gondolkodó egyén és közösség egyedisége mellett érvelt. Művével „a hazai nyelvfilozófia rövid fejlődésének csúcspontjához érkezett".[198] A nyelv művelése és gazdagítása – Teleki József művében – kísérőjelensége annak, hogy „az embernek és az egész emberiségnek a *tökéletesedés* a fő célja". A francia felvilágosodás klasszikusai, Montesquieu, Buffon, Rousseau „új képzeteket" alkottak, és ehhez új szavakat, bár „egész Paris teli torokkal kiáltott a neologizmus ellen", és az akadémia is gáncsolta a nyelvújítást. Viszont:

[190] Bendetto Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono.* Bari, 1965. 31–35.

[191] Éva H. Balázs: Notes sur l'histoire de bonapartisme en Hongrie. *Nouvelles Études Hongroises*, 1969–1970. 186–207.

[192] Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp. 1952. 440.

[193] J. Tarle: *Napóleon.* Ford. Déry Tibor, Aranyossy Pál. Bp., 1963.

[194] G. Lefebvre: *Napoléon.* Paris, 1953. 574.

[195] Jean-Pierre Bois: *Nouvelle histoire des relations internationales. III.* Paris, 2003. 390., 423.

[196] Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás.* Bp., 1929. 146.

[197] Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817—1830.* Bp. 1976. 28.

[198] Balázs János: *Magyar deákság.* Bp., 1980. 213.; Uő.: *Hermész nyomában.* Bp., 1987. 609.

„A *revolúció*, mely a királysággal együtt az egész nemzet gondolkozása módját felhányta, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az *akadémia* kirekesztő hatalmát is nagyon megrázta". Az a Teleki írt így, aki később a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett, aztán Erdély gubernátora. Igaz, a politika terén soha nem volt harcias liberális, sőt inkább konzervatív, de mindazt, amit a felvilágosodás és liberalizmus jelentett, nem tagadta meg. Nyelvfilozófiai írásainak szelleme és érvrendszere alapján lehet „a magyar romantikus liberalizmus első kiforrott, iskolát teremtő tudósának tekinteni".[199] Ennek a liberalizmusnak a szellemében figyelmeztetett: „Ne törekedjünk tehát az ellen a szabadság ellen, mely ezen *korlátokat* [mármint a „nyelvmívelés szabadságának" korlátait] *felbontani* ügyekszik; ne szálljunk szembe az időszellemmel, mely minden nemzeteket a honi nyelv tisztítására, bővítésére, csinosítására ösztönzi." Sőt élni kell azzal a szabadsággal, mellyel a reformáció korában is éltek, mert: „hogyan foszthatott volna tehát minket meg egy *sötét eltévelyedett időkor* ezen hatalomtól, melyet a természettől vettünk".[200] Ezt a kortársak alighanem az 1795 utáni idők kemény kritikájának is tekinthették. Kazinczy ilyesmit nem engedhetett meg magának. De nélküle a nyelvújítás és annak metapolitikája másképpen alakult volna. Jellemző, hogy egyik híve, Ungvárnémeti Tóth László a nyelvújítás kérdéseiről (és az ő érdemeiről is) szóló verses leveléhez a következő jegyzetet fűzte: „A haza, mint társaság, mint olyan test, melynek minden taga élő egész, velünk, bennünk s általunk él, hal, szaporodik s fogyatkozik. Ő vagyon mi bennünk, nem mi ő benne; ő virágzik mi általunk, nem mi ő általa: s ő újul mi velünk, nem mi ő vele." Ezért „a szabad s törvényes utakon újíthatok".[201] Egyelőre a nyelvet...

Érdekes, hogy a történész – irodalomtörténész-vita folyamán nem utaltak Varga János tanulmányára, erre a nyelvkérdésről írt legjelentősebb történeti tanulmányra,[202] amelynek következtetéseit Kerényi Ferenc újabb – az 1790-től 1867-ig terjedő időszakokat átfogó – kutatásai is megerősítették. Ezek szerint a nyelv a nemzethez való tartozás legfontosabb ismérve, a nyelv ügye integráló szerepet játszott, mert hosszabb időn át egy táborban tartott olyanokat, akik a társadalmi kérdésekben eltérő nézeteket vallottak, és ami a legfontosabb: „kísérleti terepe lehetett az érdekegyesítés programjának".[203] Más szóval: a filológiai tér protoideológiai politikai mező. De a történetírás is. Mert ki tudja, milyen taktikai megfontolások sugallták, hogy a vitában ne említsék a kiváló író, Sinkó Ervin ma is aktuális Kazinczy-tanulmányát?[204] Ki tudja, mi minden feszélyezhetett? Talán az, hogy műve Jugoszláviában jelent meg? Vagy az, hogy Sinkó, az író oly kritikusan nézett szembe saját kommunista múltjával? És közben elmarasztalta a két világháború közötti Magyarországot is, hivatalos történet-

[199] Békés Vera: *A hiányzó paradigma.* Debrecen, 1997. 115.

[200] Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által.* Szerk. Éder Zoltán. Bp. 1988. 121–136.

[201] *Két poétai levél. Tekintetes Czinke Ferencz úré, Tóth Lászlóhoz. Tóth Lászlóé, tekintetes Czinke Ferencz úrhoz.* Pest, 1816. 15.

[202] Varga János: A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1961. 234–304.

[203] Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Bp. 2003. 25.

[204] Sinkó Ervin: *Magyar irodalom. I.* Novi Sad, 1963. 135–259. Sinkó Ervin filológusi érdemeire utal viszont Csetri Lajos: A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól. *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk. Szauder József, Tarnai Andor. Bp., 1974. 268. Benda Kálmán korábban (1965-ben) azt tette szóvá, hogy Sinkó II. József reformjaiból vezeti le a jakobinus mozgalmat. Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Bp., 2004. 299.

írásával együtt. Elmarasztalta Szekfűt, a nacionálkommunista Bóka László-féle irodalomtörténetet, Lukács György egyes – szokatlanul – primitív megnyilvánulásait, ugyanakkor kiemelte Horváth János érdemeit, aki viszont soha sem tagadta meg hagyományőrző szemléletét, miközben – mint Sinkó hangoztatta – felülemelkedett az aktuálpolitikai utilitarizmuson.[205] (Ez nálunk nem nagyon tetszhetett, bár Molnár Erik revizionizmusának szemléletébe még bele lehetett volna illeszteni, igaz Sinkó veretes stílusa fölötte állt a hazai kurzusnyelvnek. De amikor jelezte, hogy Kazinczy milyen szépen írt egykori, kivégzett barátairól, akkor az 1963-ban még rosszabbul hangzott: „Ellenforradalom idején bukott forradalom hőseiről csak kevesen mernek úgy beszélni, mint Kazinczy tette".[206] Netán még valaki '56-ra gondolt volna.) Sinkó, a felvilágosodás továbbélésének jelzésekor Révaira is hivatkozott, de vitatkozott is vele, mert önállóan és eredeti módon gondolkodott. Ítélete ma is helytálló: „A magyar felvilágosodás a maga egykori messianisztikus törekvéseit meglepő – és csak a magyar viszonyokból érthetően – paradox formában folytatja: esztétikai síkon. Magyar nyelvi és nyelvművelési problémák és feladatok megoldásáért vívott buzgó, szenvedélyes, sajátosan szűk irodalmi körökre korlátozódó harcban. S bármennyire valószínűtlennek látszik is: ez a végső fokon látszólag pusztán esztétizáló, irodalmi, szakmabeli harc, ez annak a másiknak, a magyar felvilágosodás forradalmi harcának volt a szerves folytatása."[207] És miközben itthon Kazinczyt a feudális nacionalizmus ideológusává tették meg, gondosan elhallgatták, hogy Újvidéken a magyar literátor – nagyon is meggyőzően – az egykori nyelvújító nemzetfogalmának „immanens forradalmiságá"-t emelte ki;[208] és az értékőrző, felelős írástudó alakját örökítette meg — emberi és tudományos hitellel.

Később – már némi ideológiai lazulás nyomán – Sinkó nézeteitől talán függetlenül, de Kazinczy művének ismeretében Weöres Sándor így ítélte meg a nagy előd munkásságát: „Episztoláiban, epigrammáiban rejlő esztétikai nézetei nagyrészt ma is érvényesek; nem érthetünk egyet egyoldalú szellemi arisztokratizmusával, a vulgáris irodalom megvetésével. De csak a művészetben volt arisztokrata, a politikában mérsékelt demokrata volt."[209]

Ezek után némileg eltűnődhetünk azon, hogy ha hazánkat nem csonkolják meg olyan alaposan, akkor is ilyen sivár maradt volna a magyar ideológiai Szahara, vagy éppen azért akad még egy-két oázis, mert megcsonkolták, és túl a határokon – ha úgy alakult a történelem – olyasmit is el lehetett mondani, amit itthon nem vettek vagy vesznek jó néven, és az ellenkező véleményt valamiféle sajátos neoosztrakizmussal próbálják kilökni a szellemi térből. De térjünk vissza – a maga módján még némileg mulatságos – házivitánkhoz.

Tarnai Andor megnyugtatta a történészeket, hogy „irodalomtörténészeink [...] – éppen Révai nyomán – Kazinczyt és Kölcseyt régóta nem állítják egy vonalba, és nem igen óhajtanak semmiféle feudális nacionalizmust a haladás hordozójának kijátszani". Kölcsey Ferenc tehát jobb osztályzatot kapott, de őt sem idézték. Talán azért, nehogy még elrontsa saját minősítését, hiszen ő kortárs szemmel érzékelteti a bonyolult folyamatok dinamikáját. Történelemfilozófiai szemlélete integratív. Kazinczyban – 1832-ben, akadémiai emlékbeszédében – maga és kora előkészítőjét látta, „ki nemzetének negyven év előtt fellobbanó s hirtelen elalvó tűzét olthatatlan hordá kebelében, még akkor is, mikor lélekfagylaló vészek környékezék". Ugyancsak ezen beszédében Kölcsey a nyelvújításban a felvilágosodással összefonódó „nemzeti ébredező szellem természetes kiütései"-t mutatta fel. Ez a szellem „nyelvünket ragadá meg legelőbb, ez lévén a legtermészetesb mód egymást érteni, egymásra figyelmezni, ideákat venni és adni, s azt, ami a kebelben titkon forr és külön forr, nyilvánná és egyetemivé tenni. Ily szempontból tekintem én a nyelvvel kezdett, s gyors rohanással előre törekedő változást."[210]

205 Sinkó: *Magyar irodalom*, 19.
206 Sinkó: *Magyar irodalom*, 192.
207 Sinkó: *Magyar irodalom*, 136.
208 Sinkó: *Magyar irodalom*, 245.
209 *Három veréb hat szemmel. II.* Szerk. Weöres Sándor. Bp., 237–238.

A történész természetesen nagyobb távolságból meg tudja – vagy meg akarja – haladni az egykorú kortársi értékeléseket. Kosáry Domokos ebből az idő alkotta emeltyűről kritikusainak – a maga módján – keményen visszavágott. Mátrai Lászlót is megidézte, szóvá téve azt, hogy az ismert filozófus felismerése szintén visszhangtalan maradt. A Kazinczyt illető nagy felismerés a következő: „Nem csoda, de nem is csodálatra méltó, hogy fogsága után életét főként a magyar nyelv pallérozásának és a kevésbé veszélyes német eszmék hirdetésének szentelte."[211]

Ezen némileg fölényeskedő vélemény – a marxizmushoz oly gyorsan eljutó filozófus részéről, akinek éles eszénél csak rugalmassága volt nagyobb – azért érezteti, hogy Kazinczy némileg veszélyes eszméket hirdetett. És ez a maga módján megerősíti Kölcsey azon célzását, hogy „titkon" kellett eljárni. A Kosáry–(Révai)–Tarnai vitában pedig sikerült titkosítani a hazai magyar irodalomtörténetírás egy részét is. Szauder Józsefnek például még a neve sem fordult elő. Márpedig a kiváló irodalomtörténetíró Kazinczy-tanulmányai ma is izgalmas olvasmányok, a kor ideológiájának tett engedményei pedig finom akrobata mutatványnak tetszenek a divatozó ideologizálás mellett, és még így is felidéznek valamit az 1810-es évek rejtőzködéséből. Az irodalomtörténet, úgy tűnik, eleve nagyobb ideológiai mozgásteret biztosított az irodalomtörténésznek, míg a történésznek jobban kell igazodnia az osztályharcot szalonképessé tevő kontrasztív szemlélethez, és nagyobb lett a veszély, hogy az álarc ránőjön az arcra. Ugyanakkor szép példáink is vannak arra, hogy az integratív nemzetszemlélet és a történelmi realizmus miként érvényesülhet a historiográfiai káderezéssel szemben.[212] De a rejtőzködés mintha nálunk örök probléma lenne. Aranykora természetesen a politikai kőkorszak: a terror.

Kazinczy Ferenc a kényszerű rejtőzködés nagy klasszikusa. Munkásságából majd felidézünk néhány mozzanatot, amikor azt vizsgáljuk, hogy 1831-ben miként és miért botránkozott meg Kossuth Lajos egyik megyegyűlési fellépésén.

Egyelőre maradjunk a rejtőzködés történeténél, és fordítsuk figyelmünket a rejtőzködés másik magyar mesterének, Verseghy Ferencnek a tevékenysége felé. Ez ugyanis szintén jól érzékelteti a nyelvújítási küzdelmek metapolitikáját. Verseghy egyébként Kazinczy Ferenc egyik vitapartnere volt, akitől el is hidegült, mert magatartását túl egyháziasnak tartotta, és nem örült annak, hogy a katolikus pap olykor éppen ő ellene – az úgymond – debreceni vastagnyakú kálomistákkal szövetkezett, és ez a szövetség is jelzi, hogy a tudománypolitika – mint értelmiségi hatalmi harc – már

210 *Kölcsey Ferenc összes művei.* Bp. [é. n.] 1065–1066.
211 Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 252–253.
212 Miskolczy Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig" című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 2005. nov. 21–22. sz. 124–160. ld. Függelék

akkor sem ismerte az etikát. Verseghy 1793-ben azt vallotta Koppi Károlyhoz intézett költeményében, hogy elhallgatja véleményét („titkos ítéletimet"), míg „nyelvem [...] szabadabb szólásra fakadhat", mert: „Nincsenek olyan üdők, hogy tőlünk a nagy igazság / bajnoki vérontást kívánjon".[213] De nemsokára a hallgatás eme programjával megbukott. Bekapcsolódott az ún. jakobinus mozgalomba, lefordította a *Marseillaise*-t. 1795-ben őt is halálra ítélték, majd kilenc évi várfogságot kapott. 1804-ben már *Rikóti Mátyás* című „nyájas költeményében" kifigurázta a rossz költőket, és így – egyik kortársa, Horvát István történész szerint – „a szerencsétlen magyart tréfáival élesztgette, vidámította, sőt talán [...] életben is megtartotta".[214] A tréfának komoly a visszája. Horvát barátja, Ferenczy János is jól szórakozott Verseghy *Kolomposi Szarvas Gergely élete* című munkáján, és azt – 1805 januárjának végén – külön feljegyezte naplójában, hogy tetten érte a szerző „ nagy lelkét, de leginkább szabad gondolkodását a 104 lapban, ahol az emberi nemzetnek életkorait hatos versekben foglalván előadja, nagy szívem örömével olvastam, és meg-megolvastam. O! ki ne vigadna ily nagy hazafi, mint Versegi Ferenc munkája olvasásán". Célját elérte: „Mulatságot akart ő a magyaroknak szerezni, de haza javát óhajtó lelke reá vette, hogy még ily együgyű cím alatt való munkája legszebb, leghasznosabb igazságokat foglalná soraiban". Mert: „nem lehet hazánknak boldogtalan állapotában az igazságot, a világosodás[t] nyilván terjeszteni".[215]

Verseghy azonban ezt is megtette: a felvilágosodás természetkultuszát éltette. 1808-ban megjelent utópisztikus regényében a pária így vall a gróf kérdésére arról, hogy mit olvasott: „A Teremtőnek ama nyílt könyvét, a természetet, melynek betűit minden ember ösmeri. Más könyveket nem olvashattam, mert én sem írni nem tudok, sem olvasni." Az ellenvetésre, hogy „a természet tele van öldökléssel", ez a válasz: „Kérdezd meg szívedet, és ha jámbor, tiszta és egyenes, azt fogja neked mondani: hogy te másoknak azt cselekedd, amit tőllök magad kívánsz, és hogy azt rajtok ne kövesd, amit te tőllök nem örömest szenvedsz. Szívünk tanít minket kötelességinkre, a természet pedig nekünk az Istent olyannak mutattya, aminőnek gyengeségünk ösmerheti, és sorsunk kívánhattya, hatalmasnak, jónak és bölcsnek." Ezen útmutatás nyomán alakulhatott ki az eszményi világ egy völgyben, amelynek „ajtaján ezen igék olvastattak: A természetnek, a szeretetnek és a boldogságnak lakóhelye!"[216] Ez a hármasság a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség parafrázisa.

---

[213] *Verseghy Ferenc összes költeményei. I.* Szerk. Császár Elemér, Madarász Flóris. Bp., 1910. 103.

[214] Váczy János: Az egyeztető irány. *A magyar irodalom története. II.* Szerk. Beöthy Zsolt. Bp., 1896. 100.

[215] Ferenczy János: Napi jegyzések. OSZKK, Quart Hung. 463. 10.
Részlet az „Az emberi nemzetnek életkorai" című fejezetből:
Kétezer esztendőt élvén, ifjodni, hevülni,
s forró vágyainak birodalmakat irtani kezdett.
Ismét annyi után esze nyilt, és férjfihez illő
állapodást nyervén lassankint szíve, üdötlen
ádázattyaiból igaz emberségre ocsódott.
....
Nem csuda már Laurám! rügyezése az emberi júsnak;
nem csuda, hogy láttyuk álmábúl kelni az embert,
Férjfi korára jutott elméje az árva Szegénynek,
És a Menny könyörülni tanúlt méltatlan igájánn.
[Verseghy Ferenc:] *Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely úrnak mostoha ükömrűl kedves uram bátyámnak víg élete és nevetséges vélekedései.* Pest, 1805. 104., 112.

[216] Verseghy Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László avvagy a természetes ember*. Pest, 1808. 35., 323., 395.

Verseghy Ferenc nyelvfilozófiai értekezése pedig politikai értekezés is. Ebben a természet biztosítja az ész és szív harmóniáját, ami minden boldogság alapja. A természet maga a gondviselés, amely az emberiséget népekre osztotta, a népek országai fészkek, hogy onnan kikelve újra egyesüljenek. A történelem bonyodalmai is magasabb célt szolgálnak:

„Mikor a természet a népeket az efféle vándorlásokra késztette, melyek külömbféle véres harcokat szültek, nem az volt bizonyára célja, hogy egymást igázzák, öljék, s hogy egymásnak tartományait feldúlják, elpusztítsák, hanem csak az, hogy e töméntalan sok csoportbúl és népbűl lassankint egy egész váljon, az emberi nemzet tudniillik, melyhez a rideg nemzetek, mint tagok tartozzanak, és hogy így egymással közölvén a népek, amiket eredetüktől fogva fészkeikben tanultak, felvilágosítsák lassankint egymásnak eszét, megtágítsák egymásnak tehetségkörét, meggyarapítsák egymásnak ama kincsét, melyet tapasztalásaikból gyüjtögettek, egy szóval, hogy egymást a valóságos emberségre, a humanitásra, és ennek felséges céljára tehetségek szerint felsegítsék."

A magyarság számára a történelemben megnyilatkozó természet üzenete egyértelmű: „Minekutánna nemzetünk nyelvével együtt férjfikorára feljutott [...] nincs valóban már most az idegen nemzetektűl mit tartanunk akár szomszédjaink legyenek, akár velünk távolrúl szövetkezésbe lépjenek."

A „mértéktelen" nyelvi purizmus elleni fejtegetések metapolitikája is egyértelműen politikai üzenet: „Ne helyeztessük, kérem, nyelvünknek nemzetiségét amaz idegen neveknek és igéknek kigyomlálásában, melyek amellett, hogy a ragasztékok, szóképzők, végzések és szókötések által megnemesítettek, nem is a nemzeti, hanem egyenesen az emberi kultúrához tartoznak. Ne keressük saját nemzetiségünköt is, mely már állandó lábon áll, az idegenek megvetésében, a régi és mostani külső nemzeteknek és nyelveiknek büszke gyülölésében, melyektűl magosabb kultúránknak egyik részét már megtanultuk, a másikát pedig ezentűl legkönnyebben megtanulhatjuk. [...] Az szereti valóban, az boldogítja nemzetét, aki e felséges repülésre tanítja, bíztatja s gyámolító tanácsaival bátorítja, nem pedig az, aki a külső nemzeteknek csínos társaságátúl s nemzetiségének minden kára nélkül való nemes követésétűl tartoztatja, tiltja, elzárja [...] Oly rendet szabott az embereknek a természet, amint már feljebb megmutattam, hogy a nemzetiségnek és nemzetesítésnek segedelmével emelkedjenek fel a humanitásra."[217]

A felvilágosodásnak és a korai liberalizmusnak egyik legszebb megnyilatkozása ez a kor nyilvánosságában. Ezt nyilván értékelték a felvilágosodás eszményeinek őrzői és éltetői. Verseghy nyelvszemlélete viszont már annál több vitát váltott ki ebben a körben. Jellemző, hogy a már idézett Ferenczy is naplójában úgy marasztalta el Verseghyt, mint aki nyelvi irányzatával csak romlást hoz: „juttasd elmés lelkedbe nagy Herdernek előtted is bölcs és kedves szavait: Elvész Magyarország, ha lakosai egyenetlenek lesznek nyelvével. Ne adj okot tehát az egyenetlenségre, ha hazádat kedveled, add ki munkáidat vélekedéseddel együtt, de másnak, egy Révainak igazságait ne sértsd, ne förtőztesd, mert az idegenségnek magvait hingetet, amitől ha meg nem hasonlottál, irtóznod kölletik."[218] A nyilvánosság előtt már szűkszavúbban nyilatkozott: „a maga feje után, szabad kényére változtatja, bontja, rendetlen zűrzavarrá teszi ősi szép nyelvünket. Ha foganatja lejetne ártalmas törekedésének: bételjesítené nem-

---

[217] Verseghy Ferenc: *A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet.* Buda, 1818. 48., 95–96.

[218] Ferenczy: Napi jegyzések, 39.

sokára Herder jövendőlését, s földünk színéről egészen elenyésztetné legdrágább kincsünket;"[219] és amit nem írt le, de érzékeltetett: elenyészteti a nemzetet.

A magánszöveg és közszöveg nemcsak a sorok közötti olvasásra tanít, hanem jelzi a nyelvtani kérdések metapolitikáját. És írónk, Ferenczy János nem egyszerűen Révai Miklós híve, híve annak az irányzatnak, amely mai helyesírásunk alapja. (Lényege a szóelemzés: a szó ragozott alakja szótőből és ragból áll, ezért a szót nem egészen úgy írjuk, ahogy ejtjük; például: látja és nem láttya. Két nyelvfelekezet alakult ki. Az ejtéshez igazodó helyesírás hívei az ypszilonisták, a szóelemző irány hívei a jottisták. Az előző hangadója Verseghy Ferenc, a másodiké Révai Miklós és Kazinczy.) Naplóírónk jottista, de helyesírása olykor némi következetlenségre és olykor a beszélt tájnyelvi elemek iránti előszeretetre vall. Méltán tekinthető posztjakobinus értelmiséginek, akinek Hajnóczy mellett lett volna a helye, olyan indulattal írt a paraszti sorsról:

„Ha meggondolom magyar hazánknak törvénye mivoltát, hogy ő a vadságnak szüleménye légyen, meg köll vallanom, a nemességnek teljes jussokat, szabadságokat enged, de a pórságot, bátor, legszámosabb részét az ország népeinek szomorú állapotban döntötte, és tartja mostanában is, számos terhek alatt nyög ezen nyomorult nem, és különbféle színek alatt használtatik, melyeket mostan elhallgatván siralmas a pórságnak pörlődése, jól tudja ki-ki, igaz jussait védelmeznie vagy rajta tett igazságokat megbosszulnia még a kiszabott törvényekkel sem lehet, ha csak munkája által keresett javaival az igazság kiszolgáltatására utat magának a boldogtalan nem nyújt."[220]

Naplóírónk mintha visszavágyott volna az 1790-es évekbe. Miután megnézte a *Varázsfuvolát*, így vallott: „Ama híres darab: *Zauberflöte*, tündérsíp mutattatott, sokat jelent ezen darabban az előforduló társaság, ennek tagjainak bészenteltetésök és más szokásai a szabadkőműveseknek munkájok, amint Versegitől halottam Leopold halála után második Ferencet csalogatták társaságokba, de az együgyű fiú atyját sem ebben, sem másokban követni nem tudta, nem értette. Mostan ezen társaság boldogtalan Martinovits halála után igen megcsökkent, majd úgy jártunk, mint Második Ferdinánd alatt, aki a keresztény katolikus hitnek palástja alatt tiranizmusát jól elterjesztette," és ezért most, 1806-ban : „az ausztriai Ház alatt nyögünk". Ferenczy számára Franciaország kecsegtetett reménnyel: „Ritka szerencse! A nagy francia nemzet ellene fordult gonosz Ausztria hadát széljel kezdi verni, a magyar segédre ösztönöztetik, és erre nem úgy – mint szükséges lett volna – tekint, hanem édes hazája nyelvét gyámol alá vévén, általa akarja magát erősíteni, és törvényeket hoz annak szabad élésére!"[221]

Ismételten feltárul a nyelv ügyének társadalmilag vertikálisan integráló szerepe. Jellemző, hogy Horvát István, aki naplójában visszafogottabb, mint barátja, Ferenczy János, a nyilvánosságnak szánt Verseghy-ellenes írásában politizáltabb.[222] A nyelvről úgy írt, mintha a földről írna, mihez mindenkinek van némi joga: „A hazai nyelv közönséges birtok, melyhez jusst tarthat a nemzet minden polgára". A nyelvi reform így szimbolikus társadalmi reformigényt fejezett ki. A radikális természetjogi okfejtés szerint ugyanis minden embernek joga van a megélhetéshez, a birtokhoz. Filológia, erkölcs, hazafiság összetartozását már nyíltan vallotta Horvát István: „... az ékesszószeretésnek mind az erkölcsiséggel, mind pedig a hazafiúsággal igenis nagy kapcsolatja vagyon. [...] Mert a hazafiúságot a társaságos élet, a társaságos életet a külső csendesség, bátorság s nyugodalom keresés, ezt pedig a természet törvénye parancsolatja, melyet erkölcstelenség nélkül senki sem hághat által." A nyelvkérdésen túlmutat a norma kérdése. Verseghy valamiféle közszokásra és a nemzeti akaratra hivatkozott. Horvát szerint ezen a téren „a nemzeti akarat nem lehet bíró". A népszuverenitás tagadása lenne ez? Nem! inkább a népakaratra hivatkozó cézárizmus elvetése. Mert Révai álláspontja egyértelmű: „Ő a nyelv dolgában minden hazafi társat szabad polgárnak s egyenlő jussúnak esmér. Ki-ki hozzányúlhat az ő ítélete szerént anyai nyelvéhez, ki-ki ajánlhat rendszabásokat, csak azt kívánja édes polgártársaitól, amire ki-ki úgy is köteles a természetnek törvénye szerént: hogy ők munkálkodásokban soha meg ne feledkezzenek a józan ésszel való helyes élésről, hogy azokat, amiket más hazafiak a meggyőződésig nyilván megbízonyították, szorgalmas megvizsgálások után elfogadniok mindenkor készek legyenek, hogy végtére ezen elfogadásakor magokat semmi tekintettől, helytelen szokásától, tartománybéli szólás módjától ne engedjék hátráltatni."[223]

A nyelvi norma megállapításának mikéntje és logikája a polgári alkotmányosság működésére emlékeztet. Kérdés: vajon a metapolitikai dimenziót nem túloztuk-e el? Révai Miklós ugyanis nem politizált. Tanítványai könyvét viszont ő maga írta le, és ő adta be a cenzúrára. Így biztosította a jó helyesírást. És tanítványai kimondták, amit ő nem tett meg. A vitának lehetett aztán még némi politikai kockázata, mert Verseghy egyre inkább igazodott a hivatalos politikai vonalhoz. De hiába szapulta a liberálisokat, a zsidókat, a szabadgondolkodó arisztokrata világot, a titkos társaságokat,[224] igazában nem bíztak benne,[225] hiszen közben még sok vonatkozásban továbbra is a felvilágosodás eszméit terjesztette. Nyelvészeti munkásságából pedig sok minden maradandónak bizonyult.[226]

A nyelvről szóló diskurzus metapolitikai dimenzióját paradox módon Horvát István tevékenységének néhány mozzanata érzékelteti. Paradox módon legfeljebb azért, mert megszoktuk azt, hogy Horvátban a hóbortos őskeresőt lássuk, aki az egész világtörténelmet – Mózestől Árpádig – elmagyarosította, és ezért feudális nacionalistának minősítették, ugyanakkor egyfajta értetlenséggel figyeljük, hogy a majdani centralista fiatalok egyik kedvenc tanára is volt, akik persze nem követték őt a geneológiai spekulációk útvesztőiben. Egyébként naivság lenne fantáziálásaiban valamiféle protorasszistát látni, a geneológiai mítosz a történeti reflexió első formája,[227] és a magyarság bibliai ősökhöz való kapcsolása az emberi egyetemesség eszményének érvényesítése, ugyanakkor valami naiv tiltakozási forma az ázsiai hordák- toposza ellen. Viszont a geneológiai magyarkodást olykor nagyon is józan nyelv- és nemzetszemlélet elemei egészítették ki. Például így marasztalta el Piringer Mihályt, amikor az meg akarta győzni „Európa legtudósabb férfiait, és így az egész tudós világot, hogy tekéletességre nézve a magyar nyelvvel egyik európai és ázsiai nyelv sem mérkez-

[219] Fényfalvi Kardos Adorján [Ferenczy János]: *Versegi Ferentznek megtsalatkozott illetlen motskolodásai a tiszta magyarságban.* Pest, 1806. 113.

[220] Ferenczy: Napi jegyzések, 10.

[221] Ferenczy: Napi jegyzések, 69., 72.

[222] Boldogréti Vig László [Horvát István]: *Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása a tiszta magyarságban.* Pest, 1806.

[223] Boldogréti: *Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása*, 78., 125., 130.

[224] Horváth Konstantin: *Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások" (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824.* Veszprém. 1937. 315–326.

[225] Szauder József: A felvilágosodás. *A magyar irodalom története 1849-ig.* Szerk. Szauder József. Bp., 1971. 247.

[226] Éder Zoltán: Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. *In memoriam Verseghy Ferenc. 5.* Szerk. Szurmay Ernő. Szolnok, 1998. 38–48.

[227] Léon Poliakov: *Le mythe aryen.* Bruxelles, 1987. 15.

hetik": „Első akadályt vetnek ezen édes reménynek némely természeti és nemzeti ösztönök. Elhitetni akarni más nemzettel azt, hogy hazájánál s nyelvénél egy másik nemzetnek hazája boldogabb s nyelve tekéletesebb, ezernyi ezer nehézségekkel járó dolog." A fő nehézség az emberi természetben rejlik: „Természeti ösztön von tudniillik bennünket a földhöz, melyen születtünk, a nyelvhez, melyet gyermekségünkben dadogtunk. Mind a kettőtől csak a kénytelenség, igen nagy elkeseredés, fölöttébb ingerlő vagy boldogság reménye, s végre gyalázatos korcsosodás vonhatja el a legdurvább népeket is. Ha ez így van a vad nemzeteknél, mennél nagyobb mértékben szeretik hazájukat, s becsülik nyelvüket a csinosodottak?"[228] Ez a nemzeti önkritika és nemzeti türelem szép megnyilatkozása. Jellemző, hogy az a Csaplovics János, aki egyre élesebben fordult a magyar nacionalizmus ellen, Horvátot sokra becsülte, és kifogásolta, hogy nem lett akadémikus, de feltehetően azért is, mert őt sem választották be.[229] Horvát geneológiai aktív atavizmusának és nyelvi toleranciájának dialektikája még rejtélyes. A perújrafelvétel Horvát megítélésének ügyében a jövő kérdése.[230] Most az a kérdés, hogy vissza lehet-e vetíteni az 1820-as évek fantasztáját az 1800-as években tájékozódó ifjúra?

Kosáry Domokos szerint Horvát 1809-ben „azon elmélkedett Pesten, hogy a nagyurak és arisztokraták közt sajnos nincs olyan patrióta egyéniség, aki vezető szerepre alkalmas volna," mert „a jakobinusoktól eltérően nem a társadalmi reformot, hanem a feudális ellenzék hatalmi álmait [nyilván azok valóra váltását] várta Napóleontól".[231] Ez az ítélet Horvát naplójának szelektív olvasatán nyugszik, és ellentmondásban áll a napló vallomásaiból kibontakozó portréval. Mert amikor Ürményi József, országbíró levelében a nádortól a zsákmányszerző kisebb francia csapatok elleni hathatós fellépést kérte, akkor – a Kosáry által „kisnemes"-ként aposztrofált – Horvát így „elmélkedett": „Másképpen köllene a mostani környülállásokban hazánk állapotán segíteni, s lehetne is a veszélyt eltávoztatni, ha nagyjainkat az *énség* viszketege másfelé nem vonszaná. Miért szenvedjünk mi akkoron, midőn az ellenség nem ellenünk, hanem az uralkodó nemzetség ellen küszködik? Eszközleni köllene ettől való megszabadulásunkat nem gátolni. Úgy, de gőgös földesúr méltán félhet attól, hogy ínséggel küszködő jobbágya ekkoron neki egy vagy két napi robottal kevesebbet fogna szolgálnia! Int az idő, hogy konstitúciónknak szennyeit nálunk is lemossa az emberiség, s könnyebben pihegtessük a mindenféle embereket tápláló földművelőket. Ez a rész első figyelmet érdemel minden országban: kevés haszon szünetet föl lehet, sőt föl köll áldozni a közönségesebb jóért, haszonért. Így nem félhetne a magyar nemes inkább jobbágyától, mint az ellenség pusztításától. Most uraink faluikból sietnek városokba, s ha kérdeztetnek utoknak okáról, a parasztságtól való félelmet rebegik. Erről béke idejében illett volna a számos országgyűléseken szorgalmatoskodni, hogy közönséges egyetértés és fölfegyverkezés által az ellenség törekedése sikeretlenné tétethetett volna. A meghasonlás lelke legnagyobb pusztító ellenség, az egyetértés, az egy szív s lélek legnagyobb kapocs, legtehetősb hatalom."[232] Miközben pedig Napóleon

[228] Horvát István: Die Magyaren Sprache. *Tudományos Gyűjtemény*, 1833. VI. 101–103.

[229] „Also solche vier Männer wie Fejér, Horváth, Jankovics und Sie, die einer jeden Akademie Ehre machen würden, sind kein Mitglieder? das ist sehr natürlich." Csaplovics János levele Rumy Károly Györgynek. (1832. dec. 21.) OSZKK, Quart. Germ. 1001. 103.

[230] Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldi Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Bp., 2004. 408–410.

[231] Kosáry: *A magyar és európai politika történetéből*, 234.

[232] Horvát István: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*. Szerk. Temesi Alfréd, Szauder Józsefné. Bp., 1967. 424.

győzelmi esélyeinek következményeit latolgatta, a – Kosáry szerint – „szinte koravén realista," aki egyébként megjósolta a Napóleon–Habsburg-császárlány frigyet, Berzeviczynek az 1802-es diétáról szóló német munkáját tanulmányozza, „mely szerencsés ecsettel festi egy felül a Habsburgi Háznak ravaszait és alattomos törekedéseit, másfelül pedig a nemességnek józan határok alá nem záratott arisztokráciáját. Részre nem hajló lélekkel ilyeneket is köll olvasni, különben a százados gáncsokat meg nem esmérjük konstitúció szeretésünkből." És talán az sem véletlen, hogy aznap éjjel „az egyetértés, az egy szív s lélek" teoretikusát, Rousseau-t olvasta, aki „nagy barátja volt, és méltán a magánosságnak,"[233] mert olvasónknak látnia kellett, hogy a magánszférából nem tanácsos kilépni, és igaza volt, amikor úgy vélte, nem kell sem a franciák, sem az osztrákok mellett heveskedni, „csak a szívnek belső rejteki legyenek készen a hasznosabb részre".[234] Egyelőre azonban „csak az önség veheti a magyar nemest józanabb gondolatra, nem a közjó szeretete".[235] A probléma-felismerés nemcsak a helyzetet jellemzi, hanem a változás igényét is, és a maga módján a jövő útját: önérdek és közérdek összhangba hozásának követelményét. Két évtized múlva lépett elő az a nemzedék, amely a helyzet szorításában felismerve saját és az egész társadalom érdekeit, a nagylelkűség mítoszával is mozgósítva törvénybe öntötte a jobbágyfelszabadítást.

Az ifjú Horvát István ekkor – az 1809 körül – Ürményi József titkára és fiainak házitanítója. Jellegzetes értelmiségi típus, apja nemes létére mesterember volt, ő maga pedig szellemi munkából élt, társadalmi pozícióját tekintve hasonló Hajnóczyhoz és Batsányihoz, igaz, ura nem engedte magához olyan közel, mint Széchenyi Ferenc és Forgách Miklós az előbb említetteket, nem is került be a családba, mint Wesselényi Miklós nevelője, Pataky Mózes. De a maga módján ő is terjesztette a felvilágosodásból fakadó humanitárius eszméket, a történelem kultuszával együtt, ami még egyfajta védelmet is jelenthetett. És éppen ezek a példák figyelmeztetnek arra, hogy az arisztokrata családoknál szolgáló titkárok és nevelők története nemcsak jó történeti téma lehet, de jelzi a folyamatosságot a felvilágosodás és a liberalizmus között.

Horvát életrajzában – mint jeleztem – nagy rejtély, hogy miként lett a nemzeti geneológia megszállottja. Egyik lehetséges magyarázat az, hogy miután kimutatta a régi magyar honfoglaló nemzetségek megszakadását, el akarták állásából távolítani. Ezután egy időre elhallgatott, majd nekiállt bizonygatni a magyarság ősiségét és kiválóságát.[236] Eljárásának racionalitása a kor racionalitásában gyökerezik, és a francia forradalommal politikai legitimáló erővé emelkedett antiarisztokratikus (és természetesen ahistorikus) fajszemlélethez kapcsolható. Ennek jegyében a francia forradalmárok az arisztokráciát franknak, germán származéknak minősítették, a népet pedig gallnak. Horvát a magyar arisztokrácia idegenségét mutatta ki, és aztán a nép felsőbbrendűségét. Az előzőért büntetni akarták, az utóbbit egyfajta bámulattal, rácsodálkozással és idegenkedéssel is fogadták, és elfogadták, mert ellensúlyozhatta az „Ausztria mindenek fölött"-programját. Tanítványai tisztelték és szerették. Vasvári Pál, aki a francia forradalom történetében élt, búcsúztatta „legkedvesebb" tanárát, igaz példáját és stílusát sem követte, inkább a Fesslerét.[237] A fiatal Horvát feudális na-

[233] Horvát: *Mindennapi*, 437.

[234] Horvát: *Mindennapi*, 426.

[235] Horvát: *Mindennapi*, 430.

[236] Ezen az úton is megköszönöm Soós István tanácsait, felvilágosítását és azt, hogy „Horvát István és a történeti segédtudományok" című kandidátusi értekezését rendelkezésemre bocsátotta.

[237] „Írmodorom a *Fessler*-féle újabb divatú, mert csak ez teheti a történetet népszerűvé" – írta Frankenburg Adolfnak (Pest, 1846. júl. 8.) OSZKK, Quart. Hung. 4377. 71.

cionalistaként való megítélése viszont példa lehet arra is, hogy egy konstrukció, éspedig a feudális nacionalizmusnak nevezett – történetileg hiteltelen – konstrukció erőltetése mennyire eltorzíthatja az egyéni szerepek és jellemek megítélését.

Példáink amellett szólnak, hogy a Tarnai – Kosáry vita a magyar irodalom eszmetörténeti újraolvasására is ösztönözhet. De arra is, hogy szemügyre vegyük az átmeneti kor historiográfiai értékeléseit. Tarnai Andor ugyanis, amikor úgy vélte, hogy a „feudális nacionalizmus", ezen „fogalom használhatóságának eldöntése végül is a történészek dolga", akkor nem hívta fel a figyelmet a historiográfiai előzmények feltárásának követelményére. Márpedig ennek a fura fogalomnak is megvan a maga története. Varga János a maga szintézisében idézőjelbe is tette a fogalmat,[238] miután egy vitában, éppen az ő felszólalása után Szauder József egyszerűen elvetette,[239] bár korábban használta, fenntartásait idézőjellel érzékeltetve: „rendi »nacionalizmus«"[240] Csetri Lajos pedig jelezte, hogy a fogalom forrása Szekfű Gyula *Magyar története*. A fogalmat egyébként – a feudális nacionalizmus ideológusának deklarált Kazinczy esetében – nem tartotta használhatónak, bár tesz engedményt a „korszellemnek" (nyilván azért, nehogy lenacionalistázzák, hiszen a nacionalistának minősítés volt az 1956 utáni idők ideológiai bunkója), amikor Kazinczyról azt írja, hogy „ne minősítsük őt a polgári haladás bajnokának"[241] — amit egyébként még Révai József sem tett. Aligha véletlen, hogy ezen ideológiai tojástánc fölött Csetri Lajos a rendszerváltozás után kemény ítéletet mondott, amikor a periodizációs problémákat összegezve így nyilatkozott a rendi nacionalizmusról: „Ez jellegzetesen a fogalmi nonszenszek, a fából vaskarikák közé tartozik: a rendi náció ugyanis a nemesség *natio hungaricá*ja, míg a rendi nacionalizmus Szekfűnél is, későbbi és többnyire marxista használóinál is épp a rendi keretek között jelentkező etnikai nacionalizmust óhajtaná megnevezni."[242] Pontosabban: azt a nacionalizmust, amelyben a nemzetnek még mindig csak a nemességet tartották volna.

Kosárynál természetesen a frazeológia ideológiai háttere már más volt, mint Szekfűnél, akárcsak az osztályozás szempontjai. Bizonyos strukturális közelség azonban egyértelmű, és erre bizonyíték mindaz, amit Szekfű nagy művéből idéztünk. Ezek az idézetek jelzik azt a belső vívódást is, amelyet Szekfű számára a múlt megjelenítése jelentett. A nagy historikus nem statikus sémákal dolgozott. Érezhetjük a konstrukció és a történeti valóság vonzásának feszültségét. Láthattuk az önkorrekció igényének érvényesítését, például Kazinczy megítélésének kérdésében. Természetesen minden alá volt rendelve a nagy konstrukciónak: Széchenyi Istvánt mint sötétben világló fáklyát akarta felmutatni, ugyanakkor érzékeltetni tudta a felvilágosodásnak a sötét kort átszövő és Széchenyi fellépését is megalapozó, érlelő mozzanatait, annak ellenére, hogy a felvilágosodást inkább elmarasztalta, mint dicsőítette. Láttuk, Szekfű felvilágosodás-kritikája inkább felvilágosodás-ellenesség volt. Ennek drámaiságát is láttuk, és próbáltuk érzékeltetni néhány idézettel. És van abban is valami drámai, ahogy Széchenyi magatartása még akkor is transzcendens mérce, amikor az 1930-as

[238] Varga János: Magyarország a napóleoni háborúk és a Szent Szövetség idején. *Magyarország története. II.* Főszerk. Molnár Erik. Bp. 1964. 417.
[239] Szauder József: *Az estve és az álom.* Bp., 1970. 36.
[240] Szaauder József: *Kölcsey Ferenc.* Bp., 1955. 13.
[241] Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Bp., 1990. 108–109.
[242] Csetri Lajos: Folytonosság és változás a felvilágosodás kori magyar irodalomban. *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései).* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen, 1996. 167.

évek derekától már egyre inkább Eötvös és társai politikája az értékminta, vagy ha tetszik, immanens mérce,[243] amely a magyar valóság fölött lebeg. A Szekfű-féle klasszikusok kora lejárt. De lássuk, ami utána következett.

Az 1970–80-as években újabb színekkel gazdagodott a 18. század végéről kialakított kép, amikor Kosáry Domokos felvázolta, hogy a felvilágosult abszolutizmus mellett kibontakozott a felvilágosult rendiség,[244] mint a harmadik reformirányzat a jozefinista és a „jakobinus" vonulat mellett. (Később jelezte, hogy a hagyományos jakobinus megjelöléssel szemben pontosabb a „girondista" minősítés.[245]) Így az 1970-es évek vége felé Kosáry Domokos alaposabban eljutott a Szekfű Gyula által már jelzett fogalomhoz: „a felvilágosodott rendiség" fogalmához is, amelyre korábban csak futólag utalt. Kosáry önálló irányzatként és erőként mutatta be a felvilágosult rendiséget, és ezzel újra árnyaltabbá vált az 1790-es évek megítélése. Közben pedig a történésztáboron belül napirendre került a folyamatosság kérdése és tézise is. Ezt – mint látni fogjuk – két nyugati magyar történész karolta fel. Kosáry Domokos újabb összefoglalójában – amelynek célja az is volt, hogy a rendszerváltozás után új szemlélet jegyében „az iskolai történelemoktatásnak próbáljon segítséget nyújtani" – még egyelőre hallgatólagosan ezen új nézetek felé is vágó éllel foglalta össze nézeteit: „A rendi nacionalizmus időszakát a felvilágosodás háttérbe szorulása, válsága jellemezte. A reformtörekvések e hosszú hullámvölgyéből tulajdonképpen csak 1830 körül jutott ki ismét az ország". Így „a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz. Ezen átívelő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális [„jakobinus" vagy „girondista", majd liberális] irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt az egyiktől másikig." Ilyen „szálat" képviselt „a hamu alatt" Berzeviczy Gergely, aki egy „a többé-kevésbé egyéni kivételek közül". „Bizonyos kapcsolódásra vall", hogy egyes reformkori politikusok olvasták az 1790-es évek röpiratait. „A felvilágosodás azonban inkább csak kerülő úton, olyan területeken folytatódhatott, amelyeket a rendi nacionalizmus is nyitva hagyott számára."[246]

A Kosáry Domokos által felvázolt séma több mozzanata Szekfű Gyula hatalmas tablójára emlékeztet, miközben jelen vannak benne Mályusz intései is. Retorikája a 20. századé, az ismert hazai ideológiai kontextusban. Kosáry – főleg polemizáló megjegyzéseiben – tagadja a folytonosságot, ugyanakkor különböző megszorításokkal elfogadja, és ezek a megszorító formulák (olykor, szinte, bizonyos, közvetett, főleg, stb.) képviselik a gondolati és fogalmi árnyalás igényét. Közben a nyugati liberális ideológiai kontextusban két magyar történeti munka született.

Magyar neorevizionizmus Nyugaton

A folyamatosság tézisét – mint jeleztük – az újabb történetírásban először külföldi magyar történészek fejtették ki, az időközben egyre erősebben érvényesülő modern európai historiográfiai neorevizionizmus szellemében, és egyben kapcsolódva H.

[243] Erre hívta fel a figyelmet Dénes Iván Zoltán szakdolgozatában. A szerző szíves közlése.
[244] Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*, 1976. 3.sz.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1996. 250–356.
[245] *Kossuth Lajos a reformkorban*, 39
[246] Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Bp. 1990. 208–209.

Balázs Éva folytonosságot igenelő nézeteihez. Csáky Móric „A felvilágosodástól a liberalizmusig" című monográfiájában azt próbálta megragadni, hogy a késői felvilágosodás és a korai liberalizmus miként játszanak egybe. És ez az egybejátszás olyannyira erősnek látszott, hogy a reformkor kezdetét 1790-re tette.[247] Lassú fejlődésnek lehetünk tanúi, annak, ahogy az értelmiségiek által kidolgozott ideológia fokozatosan teret hódít az 1790-es évek látványos fejleményei után. Csáky Móric szépen bemutatja, ahogy ezen hosszabb távú folyamat során a rendi szabadság fogalmát a természetjogi szabadságfogalom „aláaknázta". Amikor az 1811–1812-es diétán a rendek a modern liberális ideológia nyelvi eszközeivel is éltek, akkor „a nyelvvel tartalmi mozzanatokat is átvettek". Így az 1810-es évek derekán megtörténhetett a liberális eszmék „áttörése". A rendi alkotmány „a demokratikus képviselet formális induló bázisaként" szolgált.

Ez a szemlélet élesen különbözik a hazai történetírás azon irányzatától, amely a feudális maradványokat és a retrográd mozzanatokat katalogizálja. A monográfia nyelvezete is elüt a mozgalmi nyelvezettől. Ma is kellemes olvasmány. Itthon viszont többen is kifogásolták azt, hogy Csáky Móricnak nincs elég tárgyszerű bizonyítéka, és azt hangoztatták, hogy csak néhány kézirat ismertetésére támaszkodott.[248] Azt a kritikusok már nem hangsúlyozták, hogy a nyelvújítás metapolitikai összefüggéseit nem vizsgálta, és a közgazdasági publicisztikát sem tárta fel teljes mélységében. A közgazdasági irodalom elemzése közben például csak éppen jelzi, hogy Pethe Ferenc is a parasztság iskoláztatása mellett érvelt, holott Szekfű Gyula éppen Pethe folyóiratából, az 1814-ben indult *Nemzeti gazdá*ból is kiolvasta a rendszerváltoztatás igényét, pontosabban abból, ahogy a szerkesztő az „Idő lelké"-re és gazdasági szempontokra hivatkozva „a paraszt ember felszabadítása" mellett érvelt.[249] A könyv folytonosságtézise ellen az is felhozható, hogy a jobbágyfelszabadítás törekvésének következetes továbbélésére csak egy példája van: Berzeviczy Gergely munkássága, társadalomkritikája és a paraszti sors nyomorúságát ecsetelő elemzései, valamint meg-megújuló javaslatai a jobbágyfelszabadításra. Egyébként a parasztság életviszonyairól szóló 1806-ban névtelenül kiadott műve, annak ellenére, hogy megjelenése után a hatóságok is felléptek ellene,[250] szélesebb körben vált ismertté, mint történetírásunk sejteti.[251] Schedius Lajos, egyetemi tanár például magánkörben adta tovább másolásra a már említett Ferenczy Jánosnak, aki lelkesen jegyezte fel naplójában: „Az egész munkácskába a nemes emberiség, szabad lélek, az ügyefogyott pórság nyomorúságain megilletődött nagy szív, ezeknek segedelmét óhajtó elme tündöklik."[252] Miután pedig a munka kiadója meghalt, több mint ezer példány került a szerző birtokába, és ezeket ő maga terjesztette. 1808-ban például Ján Fejesnek húsz példányt küldött, hogy árulja.[253] A parasztság helyzete tabunak minősült, csak uralkodói engedéllyel lehetett volna írni róla. Schlachta Ferenc például a parasztok jogi állásáról készített kompendiumot, de – mint Horvát István naplójában írja – „a könyv rostáló tirannusok napfényre jőni nem hagyták, de megvagyon ide,"[254] a Széchényi-Könyvtárban, ahol Berzeviczy művének kézirata is több példányban várta olvasóit. Az 1810-as években viszont már Magda Pál nagyszabású statisztikai munkájában Berzeviczyre is hivatkozva fejtegette, hogy a paraszti sors mostohaságát, a magántulajdon biztosításának szükségességét, nem is beszélve az ország „gyarmati" helyzetéről. Magda Pál a felvilágosodás emberjogi szemléletét már a romantikát előlegező neohumanista pátosszal ötvözte, és a magyar nyelvművelés iránti lelkesedéssel — Kazinczy szellemében.[255] Jellemző, hogy Pesten magyarul napvilágot láthatott ez a könyv, vagy azért mert a cenzor nem figyelt fel a kritikus mozzanatokra, vagy azért, mert nem is akart. A nagyvilág elé azonban már nem engedte a cenzúra, német nyelvű kiadását megakadályozta.[256] Csak 1832-ben, majd 1835-ben jelenhetett meg Lipcsében.[257]

Érdekes, hogy a honi történetírás mennyire nem mérlegeli az ugyancsak honi irodalomtörténetírás eredményeit. Ezek megerősítik a felvilágosodás folytonosságát, és sok vonatkozásban egybehangzanak Csáky Móric periodizálásával. Az 1810-es évek második felében az irodalmi életben is „korszakforduló"-nak lehetünk tanúi. A szabadságeszme hirdetésének és érvényesítésének jegyében az irodalom tematikája és olvasóközönsége egyaránt demokratizálódott.[258] A korban elmélyülő irodalomtörténészek többre értékelik Csáky művét, mint történetírásunk.[259] Ők ugyanis alapvetően a közgondolkodás változásában próbálják megragadni a korszakfordulót, és nem a politikai közéleti fejlemények fordulataiban; azt vizsgálják, ahogy az irodalomban korszakok és jelenségek egymásba játszanak.[260]

A folyamatosság tézisét aztán Kecskeméti Károly elevenítette fel, és fejtette ki a legalaposabban olykor élesen polemizáló jelleggel, és talán nem is büntetlenül, mert munkáját, a magyar liberalizmus ugyancsak izgalmas – a maga nemében máig is egyetlen – monográfiáját nem adták ki magyarul, márpedig látványos vitát válthatott volna ki – talán a történelem hasznára is. A szerző világos okfejtése és következetes revizionizmusa hasonló komolyságot igényelne. Nem kronologikus rendet követő eszmetörténetet írt, hanem a nagy témakörökben szembesítette „az első és a második megújulás szerzőinek és szereplőinek az eszméit és a terveit". És látnia kellett, „olykor meglepő filológiai pontossággal, hogy a fő forrás, amelytől indulva kiépült a magyar liberális gondolkodás, egyszerűen a posztjozefinista reformerek munkája volt".[261]

Kecskeméti Károly az 1825-ös vagy az 1830-as cezúrát egyszerűen mítosznak tekinti; a reformkor-mítoszának, melyet a kortársak és a róluk értekező történészek alakítottak ki hőseik kultuszának jegyében. Az 1790-es évektől nem szakadt meg a gondolati és terminológiai folytonosság, nem is beszélve a nagy társadalmi, gazdasági és politikai kérdések megoldását célzó igények folytonosságáról. „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzórikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják."[262] Ugyanakkor – némi iróniával – megvallja, hogy

[247] Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus.* Wien, 1981. 104–112., 235–246.
[248] Ezt a kritikát egyik alábbi lapalji jegyzetben mutatom be.
[249] Szekfű: *Magyar történet*, 160.
[250] *Megbíráltak és bírálók.* Szerk. Mályuszné Császár Edit. Bp., 1985. 148–149.
[251] Berzeviczy ezen műve nem szerepel sem a *Magyar történet*, sem a „tízkötetes" kronológiájában.
[252] Ferenczy János: Napi jegyzések. 15. OSZKK, Quart Hung. 463.
[253] MOL, P 53 Berzeviczy család, 126. cs. 38.
[254] Horvát: *Mindennapi*, 99.

[255] Magda Pál: *Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása.* Pest, 1819.
[256] MOL, A 39 Magyar Udvari Kancellária, általános iratok, 1821:532.
[257] *Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze.* Leipzig, 1832.
[258] Fenyő: *Az irodalom respublikájáért*, 17–19.
[259] T. Erdélyi Ilona: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés.* Bp., 1998. 35–36.
[260] Horváth: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, 242.
[261] Károly Kecskeméti: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848).* Roma, 1989. 27.
[262] Kecskeméti: *La Hongrie*, 28.

„kevéssé ismerjük »a haladás keskeny ösvényét«", miközben nála a keskeny ösvény egyenes vonalban vezető széles útnak tűnik fel, amelyen viszonylag sokan jártak, és lehetőleg titokban, mert így volt tanácsos. Az 1794 utáni Magyarország sokáig „cenzúrázott Magyarország", a cenzúrát pedig jól kiegészítette az öncenzúra. Családi és baráti körökben éltek az új eszmék és az irántuk való fogékonyság. (A könyvtárakban – tegyük hozzá – eltemetve, hiszen a pesti Egyetemi Könyvtár még Bod Péter 1766-ban kiadott írói lexikonát, a *Magyar Athenást* sem bocsátotta az olvasók rendelkezésére, mint „titkolt könyvet".[263])

Kecskeméti – akár csak félévszázaddal korábban a kolozsvári irodalomtörténész, Jancsó Elemér[264] – felhívja a figyelmet arra, hogy sok olyan családban, amelyben az apa szabadkőműves volt, a fiú liberális lett. Trócsányi Zsolt pedig az elmúlt évtizedek legjobb életrajzi monográfiájában ifj. Wesselényi Miklós példájával érzékeltette ezt a folyamatot.[265]

A folyamatosság tézisének azonban látszólag ellentmond annak megvallása, hogy „1825 után újra kellett felfedezni Hajnóczy igazságait";[266] – tehát feledésbe merültek volna? Csakhogy az újrafelfedezés némileg szónoki fordulat. Hiszen a problémák, amelyekre megoldást keresett Hajnóczy is, Damoklész kardjaként lebegtek a fejek felett. Nemcsak Berzeviczy Gergely több műve a példa rá. Hanem – némi kitérő árán hadd jelezzük, például Maximilien Mastiaux is. Ez az posztjozefinista, vagy inkább fekete-sárga bonapartoid kormányhivatalnok, aki a magyar alkotmány elleni pamfletjében már-már ideális polgári reformprogramot fejtett ki, természetesen a birodalmi centralizáció célkitűzésével.[267] Ezen „liberális" műnek egy hibája van: az uralkodó bürokratikus abszolutizmus rendszerének alapjaiban ellentmondott. Legfeljebb arra lett volna jó, hogy válaszként magyar liberális nemzeti programot hívjon életre, és azonnal felfedezzék „Hajnóczy igazságait", vagy másként fogalmazva „a Hajnóczy által védelmezett régi dogmákat", amint ezt Mérey Sándor, személynök 1833-ban jelezte, amikor a liberális ellenzék taktikájáról és céljairól értekezett, mely célok: az ország 1790:10. törvénycikk által kimondott önállósága, az alkotmány korszerűsítése és a társadalmi reform.[268]

1809 táján a Habsburg Birodalom veresége, majd Ferenc császár szeretett lányának, Mária Lujzának és Napóleonnak a házassága nyomán valamiféle reformhangulat fuvalmai lengték be a politikai tájat. A hagyományos erők is kezdtek felsorakozni, egyik oldalon a posztjozefinista centralizátorok, a másik oldalon az alkotmányvédő reformerek, középen a két fél között közvetíteni akaró, ám inkább az utóbbiakkal rokonszenvező nádor, aki hosszú listát készített a reformszükségletekről.[269]

Arra, hogy már 1812-ben lett volna vita, ha hagyják, a Gustermann–Kovachich „vita" lehet a példa, főleg ha a széles nyilvánosság előtt is kibontakozhatott volna. Nem sok hiányzott hozzá. Az osztrák cenzor és jogtanár művét megírta: két kötetben, 238 paragrafus, mintegy 700 oldalon posztjozefinista szellemben ízekre szedi a magyar alkotmányt, és ostorozza a magyar nemesség önzését, hogy nem adja fel adó-

[263] *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból. Budapesti Szemle*, 1879. 19. k. 38. sz. 389.

[264] Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században.* Cluj, 1936. 235.

[265] Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp., 1965.

[266] Kecskeméti: *La Hongrie*, 241

[267] [Maximilien Mastiaux:] *Versuch einer Darstellung der hungarischen Konstituzion.* Leipzig, 1812.

[268] MOL, A 49 Magyar Udvari Kancellária, titkos elnöki iratok, 1833:33

[269] MOL, N 22 József nádor titkos iratai, 9. cs. 1810:7.

mentességét és elnyomja a jobbágyokat.[270] Kovachich Márton György hasonló terjedelemben válaszolt. Csakhogy ez a válasz már nem jelenhetett meg. Az egykori jozefinista jogtudós, aki a magyar „jakobinusokkal" is jó viszonyban állt, a Szekfű Gyula által „felvilágosodott rendiség"-nek nevezett irányzat ideológusaként érvelt, valóságos tojástáncot járva a fogalmi aknamezőn.[271] Kovachich természetesen nem Hajnóczy „dogmáit" képviselte, érvelése elhárító, védekező és kitérő jellegű. A szerződéselméletet viszont következetesen képviselte. (Persze nem Rousseau-ra, hanem az Ó- és Újszövetségre utalt.[272]) A nemesi adómentességet nem védelmezte teljes hévvel, de jelezte, hogy az ország azzal nem nyerne, ha még a nemesség is adózna. A rendi alkotmányosság mellett pedig úgy érvelt, hogy egyben átmagyarázta, miközben meg is rettent az átmagyarázásnak a népszuverenitás igeneléséhez vezető logikus fejleményeitől. A diétai követ szerinte nemcsak a nemességet, hanem a népet és a nemzetet is képviseli, de a diéta mégsem demokratikus, és nem is lehet.[273] Széchényi Ferenc megengedhette magának, hogy – Montesquieu szellemében – Magyarország államformájában a korlátozott demokráciának jelenlétét is felfedezze, a korlátozott monarchia és a korlátozott arisztokrácia mellett: „Mert a polgárok és földnépe nem személyesen, hanem képviselőik révén jelennek meg". A földnépét földesúraik képviselik, akiknek „érdeke, hogy parasztjaikat védjék, ha azokat a fennálló vagy a bevezetendő törvények nyomják".[274] Mindez azt is érzékelteti, hogy Kovachich véleménye nem egyéni nézet, hanem az 1790-es évek reformellenzéki csoportosuláshoz tartozó politikai elité.

A Gustermann–Kovachich vita így jelezte, hogy a rendi alkotmányosságra milyen gyorsan ráépülhetnek olyan törekvések, amelyek nemcsak modernizálják a rendiséget, hanem át is alakítják. Az 1830-as évek elején ez történt.

Bécsben a hatalom urai hamar meggyőződhettek, hogy veszélyes játék a nyilvánosság elé engedni a vitát. Metternich nem is örült Mastiaux lipcsei kiadványának,

[270] Anton Wilhelm Gustermann: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern aus der Geschichte, und den Gesezen dieses Reiches dargestellet. I.–II.* Wien, 1812

[271] Martin Georg Kovachich: *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungern dargestellt von Anton Wilhelm Gustermann.* 1812. OSZKK, Fol. Germ. 217.

[272] Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.

[273] Kovachich: *Die Ausbildung*, 200.: Die Idee eines Volkes gehet den Begriffen eines Königs voran, nicht der Regent überträgt die Rechte der Nation bey der Gründung des Staates, sondern diese den Regenten. Die reine Monarchische Regierungsforme erfordert nicht die Gesetzgebungs Gewalt ausschließlich für den Regenten, sonst gäbe es wenig rein Monarchische Regierungsformen in Europa; das Majestätsrecht in Rücksicht der Gesetzgebung, besteht nicht in den wechselseitigen Verhandlungen, sondern blos in der Sanction der Gesetze, welche bey uns zwey Httptheile enthält, die Verpflichtung der Staatsbürger zur Beobachtung und Verbindlichkeit des Regenten zur Beobachtung und Handhabung, und von diesen Sanction hat noch Niemand behauptet, daß in Ungarn mit Einwilligung der Stände geschehen, oder in Gemeinschaft mit ihnen gegeben werden muß. Die Stände als Repräsentanten der Nation handeln auf dem Landtage nicht bloß in ihrem eigenen, sondern im Namen der ganzen Nation, folglich können sie auf den Landtag nicht für Aristocraten gehalten werden, und die ganze Nation kann noch weniger für Aristocraten paßieren, und so müße zu der Mischung der ungarischen Regierungsformen auch die Idee der Democratie kommen, welche Regierungsform dann aus entgegengesetzten Dinge bestände, und die Idee der Monarchen verschwunden müßte. So dumme Begriffe haben die Magyaren in ihrer Verfaßung nicht verwebt, oder eine solche Chimäre wäre ein Meisterstück, wenn sie sich länger, als alle übrigen Europäischen Staatsverfaßungen erhalten hätte.

[274] Széchényi Ferenc *Etwas über Ungarn* című kézirata (4. old.) 1817-ből. MOL, P 623. 93. cs. Ennek egyik mellékletét közölte Poór János: Széchényi Ferenc a magyar alkotmányról. *Miscellanea fontium historiae Europaeae.* Szerk. Kalmár János. Bp., 1997. 325–334.

így ennek magyar fordítása nem is jelenhetett meg.[275] Metternich ugyanis közben azzal a gondolattal játszott, hogy felfüggesztik a magyar alkotmányt. Napóleonnál is tapogatózott, de a császárnak nem tetszett az ötlet. 1812-ben így is puskaporos volt a levegő. A magyar országgyűlés ugyanis nem fogadta el az devalvációt, mire az uralkodó feloszlatta a diétát, és így 1825-ig kiiktatta az abszolutista–rendi dualizmus lényeges elemét, a diétai alkut. A posztjozefinista osztrák politikai publicisztika csak zsarolási kísérlet maradt. Igaz, a jozefinizmus pedig a Lajtántúl óvatos formában, a polgári törvénykezés terén érvényesült. Mert a császár ugyan nem tűrte az alkotmány szót, apparátusa Kantot is tiltotta, de az egyik kantiánus jogtudós új, az alattvalók jogait is érvényesítő polgári törvénykönyvet dolgozhatott ki az osztrák örökös tartományok számára,[276] míg Magyarországon az 1802-es diétán a nem nemesek felperesi jogát foglalták törvénybe. Csak néhány viharfelhő rajzolódott ki a láthatáron, mármint a publicisztikában. 1816-ban az abszolutizmus egyik tudós tollnoka, Piringer Mihály kiadta – a bandériumokról szóló – nemességellenes munkája második kötetét. (1810-ben jelent meg az első, a magyar alkotmány felfüggesztésének ideológiai előkészítéseként.) 1817-ben viszont Vay József, az elmúlt diéták ellenzékének, az ún. angolos irányzatnak a vezére úgy válaszolt, hogy az 1830-as évek fejleményeit előre jelezte: „Világos, hogy a század szellemét, a reformot, ha ez valamely dolgokban megvalósítandó, nem a szabadság és a már törvények által biztosított immunitások megszorításával, nem az alkotmány lerombolásával, hanem a személy- és tulajdonbiztonságnak – minden egyes ember állapotára való tekintettel – a királyság minden egyes lakosára teljesebb kiterjesztésével kell megkövetelni."[277] (Jellemző egyébként Vay érvelésére: a magyarok a kultúra megfelelő fokát azért nem érték el, mert a tudományokat nem anyanyelven művelik.) Míg Vay latinul támadta Piringert, Széchényi Ferenc németül írt művének mellékletében tette ezt, amikor a magyar alkotmány mellett állt ki, hangsúlyozva az alkotmányos reform iránti igényt is.[278] Mindkét mű kéziratban terjedt.

Őfelsége – viszonylagos – bölcsességére vall, hogy nem fogott reformmunkába. Érintetlen maradt a reakció folytonossága a birodalmi politikában, és a cenzúrázott Magyarország is élte a saját életét. Az 1790-es évek operátumai – Kecskeméti Károly szerint „intellektuális emlékművekké váltak, gyakorlati hatás nélkül",[279] pontosabban: a gyakorlatban nem érvényesülhettek, szellemi jelentőségük viszont megmaradt, és hatottak is. Vay József is hivatkozott rájuk. A nemesség megadóztatását célzó

[275] A Magyar Constitutionak meg-visgálása. Lipsiában, 1812. OSZKK, Quart. Hung. 3855. A fordító feltehetően Piringer Mihály.

[276] Eduard Winter: *Frühliberalismus in der Donaumonarchie.* Berlin, 1968. 9., 126–128.; Alan Sked: *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918.* London, 2001. 288–290.

[277] Vay József válasza (Reflexiones ad recensionem operis Piringeriani Ephemeridibus Viennensibus, Anno 1816. Nris 104 et sequent. insertam) csak az OSZK-ban három példányban maradt fenn. Ezek jelzete: Quart. Lat. 2163, 2376, 2586. Az első jelzet alatti Jászay Pál gyűjteményéhez tartozott. Érdekessége a possessor 1838. október 25-i bejegyzése, mely szerint Stetner Máté udvari tanácsos „bizodalmasan közölte velem", hogy a kék tollal Vay írt bele a szövegbe. Idézetünkben is módosított Vay József, aki először nyilván diktálta szövegét, majd javította: Illud clarum esse videtur, genium seculi, reformationem, si quae in quibusdam suscipienda videretur, non per coarctionem libertatis et immunitatum jam lege stabilitarum, non per constitutionis ruinam, sed per personalis ac proprietatum securitatis, pro ratione conditionis singulorum, ampliorem ad omnes Regni Incolas extensionem <posse obtineri> poscere. [ez utóbbi szó kékkel] Quart. Lat. 2163. 12.

[278] Poór: Széchényi, *Miscellanea*, 325–334.

[279] Kecskeméti: *La Hongrie*, 203., 241.

pszeudó-reformtörekvéseket pedig Csaplovics János, a nemzetileg semleges Magyarország híve, lelkes országismertető annak hangsúlyozásával figurázta ki, hogy Bécsben úgy képzelik a nemességnek nem kell mást csinálnia, csak enni, inni, vadászni és fizetni. A cenzúra ki is húzta ezt a Piringerhez intézett, de valójában Metternichnek szóló megjegyzést.[280]

A folyamatosság és megszakítottság kérdését – Kecskeméti Károly szerint – Szalay László azon megnyilatkozása „dönti el", amely – láttuk – arról szól, hogy ő már ifjú korában olvasta és tanulmányozta az 1790-es évek írásait, Széchenyi István pedig merített belőlük.[281]

Kecskeméti Károly az ébredés emlegetését a korabeli propaganda fordulatának tartja, amelyet szintén az 1790-es évek eszköztárából vettek át. Azt nem feszegeti, hogy az „apák és fiúk" sémával szemben Szalay már a „nagyapák és fiúk" sémát képviselte. Szalay ugyanis jó egy évtizeddel a századforduló után született nemzedék tagja, amely a századforduló körül született nemzedék ellenében is próbált érvényesülni, és a centralistákhoz tartozott. Míg az előző nemzedéknél megfigyelhető az atya iránti tisztelet – például Széchenyi, Wesselényi, Kossuth esetében –, a modernebb centralisták a nagyatyákkal szövetkezve lázadtak az atyák ellen, így is kiemelve saját eredetiségüket az atyatisztelőkkel szemben.[282]

A magyar felvilágosodás igazi örökösei Kecskemétinél a centralisták. Ezek szerinte a kor legtökéletesebb gondolkodói. Az 1790-es és az 1830–40-es évek között szerves folytonosság érvényesült, nincs kerülőút, hanem egyenes sugárút — hangsúlyozza Kecskeméti Károly szóban is.[283] Mert: „a liberális politikai tematika, hozzáállás és reformprogram a felvilágosult (protoliberális) nemzedék oeuvre-jét folytatja, eleveníti fel vagy fejleszti tovább, illetve tér el tőle".[284]

Nem kétséges, hogy a nyugati magyar revizionizmusban az a *longue durée* szemlélet érvényesült, amely elősegíti a történész és a történelem párbeszédét. Mestere és művésze ennek a szemléletnek Fernand Braudel, aki magát a fogalmat is bevezette, és ennek jegyében az európai történelem és a kapitalizmus dinamikáját megragadta. Ugyanakkor a hosszú távon érvényesülő történelmi jelenségek iránti fogékonyság más különböző fogalomalkotási kísérletekben is jelentkezett vagy egyszerűen az elemzésben érvényesült. A fogalomalkotásra példa lehet a román Nicolae Iorga, aki „történelmi állandóságokról" szólt, és erről az alapról is a román felvilágosodás és a liberalizmus lényeges mozzanatait importnak minősítette. Ezt egészíti az ifjabb kortárs, Fritz Valjavec szemlélete. „A németországi politikai áramlatok" című művéből Csáky Móric idézi is, hogy a felvilágosodásról a liberalizmusra való átmenet

[280] Johann Csaplovics: *Gemälde von Ungarn. II.* Pesth, 1829. 136. oldalhoz fűzött szerzői megjegyzés. OSZKK, QG 1375.

[281] Kecskeméti: *La Hongrie*, 241

[282] Igaz, hogy például Eötvös József nem igazán lehetett büszke konzervatív erőpolitikus apjára, míg ifj. Wesselényi Miklós annál inkább börtönviselt atyjára, és bár a Wesselényieknél a féktelen természet terhes örökség volt, és a nyárspolgári szemlélet számára egyfajta antifeudális kincsesbánya, csak arról feledkeznek meg azok, akik a Wesselényiek indulatkitöréseivel példálozgatnak, hogy ifjabb Wesselényi Miklós nevelője Pataky Mózes amolyan posztjakobinus demokrata volt, aki annyira a familiához tartozott, hogy a családi kriptába temették őt is. Szalay László apja József nádor titkára volt, aki a nyelvi nemzetért lelkesedett, de fiára alig hathatott, miután ez csak tizenkétéves volt, amikor eltávozott az élők sorából. Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Bp., 1997. 20.

[283] Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár.* Pécs, 2002. 34.

[284] Idézet Kecskeméti Károly magánleveléből: Párizs, 2004. okt. 29.

olyan folyamat, amelynek során elválaszthatatlanul egymásba játszanak a részek, viszont a liberális kritikai szemlélet alapját a felvilágosodás biztosítja.[285] Érdemes azonban arra is felhívni a figyelmet, amit Valjavec Magyarországról ír, amikor jelzi, hogy „csak azokban az országokban volt lehetséges erős, korábbi szellemi fejlődésben gyökerező liberális mozgalom, ahol a szellemi életet a felvilágosodás alakította," és ennek hiányában Kelet-és Dél-Kelet-Európában a liberalizmus 1815 utáni import, míg „Magyarország földrajzilag Dél-Kelethez tartozik, de kulturmorfológiailag egyértelműen Közép-Európa része."[286] Ezt a munkáját a szerző még a háború alatt kezdte írni, amikor még a hivatalos náci térszemlélethez kapcsolódott,[287] munkájával viszont – úgy tűnik – éppen ettől a barna világtól akart elszakadni, és előfutára lett az 1960–70-es években kiteljesedő német liberalizmus kutatásnak.

De lássuk, miként alakult a folytonosság-vita a hazai történetírásban, amelyet nagyfokú együttgondolkodás és interakció jellemez, ugyanakkor a nézetek sokszínűsége és bizonyos álláspontok merevsége, ami konstruktív dialógus helyett olykor presztízs-állóháború benyomását kelti.

Hazai historiográfiai tájak vita közben

Némileg sarkítva azt mondhatjuk, hogy ami Nyugatról sugárútnak látszik, az itthon búvópatak. Benda Kálmán például monumentális forráskiadásának és kutatásainak tapasztalatait úgy összegezte, hogy „a vérmezői kivégzések csak a radikális politikai akciókat tudták elvágni, a demokratikus polgári törekvések búvópatak módjára tovább éltek a társadalom mélyén".[288] Később így tette fel a nagy kérdést: „Hogyan nőtt ki ebből az elmaradt nemességből az 1820-as, 1830-as évekre a hazai viszonylatban számot tevő elit, amely elindította a reformkort?" Úgy vélte, „valahol a 18–19. század fordulóján kellett a fordulatnak végbemennie". És hogy ezt jobban lássuk, „alaposabban meg kell néznünk a 18. század végének és a századfordulónak az iskoláztatási dolgait, a nemesi életformának és életszemléletnek a változását".[289] A korral foglalkozó munkák egy része úgy véli, hogy a változás már korábban végbe ment.

A búvópatak-metafóra érvényét H. Balázs Éva több évtizedes kutatásainak összefoglalása így erősítette: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből még megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít."[290] És H. Balázs Éva korábban arra is utalt, hogy a felvilágosodás nagy nemzedékének jelesei – a magyar girondisták – József nádor köré csoportosultak, hogy programjukból valamit megvalósítsanak.[291]

[285] Csáky: *Von der Aufklärung*, 28.
[286] Fritz Valjavec: *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770–1815.* Wien, 1951. 30–31.
[287] *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches.* Szerk. Mathias Beer, Gerhard Seewann. München, 2004.
[288] Benda: *Emberbarát*, 7.
[289] Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Bp., 2004. 379., 383.
[290] H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800.* Bp. 1987. 328–329.
[291] Éva H. Balázs: Freimaurer, Reformpolitiker, Girondisten. *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa.* Szerk. Heinz Ischreyt. Berlin, 1979. 138.

A reformkor tehát az 1780-as években kezdődött, és a reformtörekvések igénye nem szakadt meg. Hajdu Lajos széleskörű levéltári forrásfeltáró munka eredményeképpen úgy mutatta be a II. József uralma alatt tevékeny szerepet vállaló „magyar felvilágosítókat", mint „az első nagy reformnemzedéket". Ezek „nemcsak okos planumokat terjesztettek elő, hanem jelentős vagyont is hajlandók voltak áldozni a »nemzet pallérozódása« érdekében". Ők a könyvtár- és iskolaalapító arisztokraták, mellettük pedig „olyan tisztánlátó és nagyképességű köznemes államférfiak is, mint Pászthory Sándor, „a gyakorlathoz szoros szálakkal kötődő magyar igazgatástudomány máig sem eléggé elismert óriása". Hajdu Lajos műve szépen érzékelteti, hogy ezek a reformerek úgy voltak „a jozefinizmus támaszai", hogy egyben helytelenítették a császár kíméletlen alkotmányellenes magatartását, érezték és jelezték a várható ellenhatást, majd aztán „később is részt kértek minden feladatból, amelynek elvégzése előbbre vihette az ország szekerét".[292] Így sikerült kifejezésre juttatni azt is, hogy József császár kezdeményezései milyen alkalmat kínáltak a magyar felvilágosodás érvényesülésére, és aztán arra, hogy az ún. jozefinisták szembeforduljanak a jozefinizmussal. Hajdu Lajos művéből kiderül, hogy a magyar jozefinisták alkalmi jozefinisták, – Kecskeméti Károly találó kifejezésével élve – valamiféle alkotmányos abszolutizmus hívei.[293] A rendi alkotmányosság eszközeivel az uralkodói hatalmat szerették volna korlátozni, miközben az uralkodói hatalommal egyben reformpolitikát folytatni. Ez sokban eltért volna a józsefitől, és ezért szembe is fordultak az uralkodóval.

A szembefordulásra egyfajta dialógus során került sor. II. József „Gondolatok a Magyar Királyság alkotmányáról és jelen állapotáról" címmel foglalt össze elképzeléseit. Mire a Magyar Királyi Kancellária vezetője és munkatársai, Eszterházy Ferenc kancellárral az élen hatalmas előterjesztést dolgoztak ki, amelyben bemutatták a magyar alkotmányt, majd azokat a kérdéseket, amelyek országgyűlési tárgyalását szükségesnek tartották. II. József gunyorosan egyszerűen a visszaélések apológiájának minősítette az előterjesztést, és elsüllyesztette a levéltárba. Viszont megküldte saját konkrét tervezetét a magyarországi igazgatási szervek reformjáról, amire Ürményi József válaszolt, aki a *Ratio Educationis* kidolgozásával szerzett már halhatatlan érdemeket. (Természetesen akár az előterjesztés, a válasz is a kancellár neve alatt futott, de ha egyes szám első személyben szólt, az nem jelenti, hogy a kancellár írta, de azt igen, hogy azonosult a tartalommal.)

A két magyar irat olyan reformprogram, amely minden korábbi hasonló modernizációs tervezetnél és tervezgetésnél részletesebb. Ez a két irat – az 1777-es szabadkőműves alkotmányt követően – a magyar felvilágosodás legjelentősebb programadó dokumentuma, több száz oldal, maga az előterjesztés több mint 400 §-ból áll. Míg a – már ismertetett – szabadkőműves alkotmány feladatokat vázol fel, és elvont eszmények jegyében a készülődés útját-módját jelöli ki, a kancelláriai előterjesztés és a válasz a jozefinizmus kemény kritikája, és egyben gyakorlati lépésekre tesz javaslatot, mint Hajdu Lajos hangsúlyozza. „a reformtevékenység Magyarországon járható *egyetlen* útját mutatta meg" a császárnak,[294] aki a rendi intézmények felszámolásával

[292] Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Bp., 1982. 108.
[293] Kecskeméti Károly 2006. május. 27-i magánlevele. A magyar alkotmányosság jelentőségét bemutatja Jean Bérenger, Charles Kecskeméti: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918.* Paris, 2005. Erről Miskolczy Ambrus: [Longue durée, struktúrák, események: a magyar parlamentarizmus francia monográfiája.] *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005. 4. sz. 1146–1158.
[294] Hajdu: *II. József*, 156

akart kiépíteni modern centralizált államot. Az előterjesztés és a válasz viszont a rendiség reformjával, a császár a kíméletlen centralizációs populista abszolutizmusával a modern képviseleti alkotmányosság felé indulva. Ugyanakkor a császár kemény és kíméletlen reformpolitikája nélkül aligha öntötték volna ilyen jól kimunkált formába a rendiségre építő reformtörekvéseket. A munka dandárját Ürményi József végezte, ő öntötte végső formába, ő készítette el az előterjesztés kétharmadát, egyharmadát pedig Pászthory Sándor.[295]

Domanovszky Sándor az összes munkálatot Ürményinek tulajdonította, és úgy vélte, hogy „fejtegetései a higgadt rendi álláspontot juttatták kifejezésre, a felvilágosult urakét, akik belátták a reform szükséges voltát, de az ország önállóságát fenn akarták tartani, és nem voltak hajlandók ügyeinek intézését idegenek kezébe adni."[296]

Hajdu Lajos szerint a kancelláriai előterjesztés „nem forradalmi szellemet tükröző okmány," hiszen „a nemesi érdekeket és tételeket védelmezik," de – mint hangsúlyozza – a reformmunkának az adott helyzetben csak a nemesség lehetett a társadalmi bázisa.[297] Mindez Ürményi válaszáról is elmondható, de benne a majdani liberális reformmunka alapelvei még határozottabban olvashatók. Jellemző a válasz, azaz Ürményi – Eszterházy nevében fogalmazott – szerzői vallomása is: „Ebben a pillanatban elfelejtkezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejtem ki gondolataimat." (A közírókat a felterjesztésben gondosan nem sorolták fel, de nemcsak a felvilágosult abszolutizmus osztrák ideológusaira gondoltak, hanem Rousseau-ra is, amikor (a 220. §-ban) az általános akaratra is utaltak.) A válaszban leszögezett alapelvek a majdani liberális reformpolitika elvi alapvetését a következőképpen előlegezték meg: az alapszerződéseket nem lehet megszegni, ugyanakkor a törvények a közjó érdekében megváltoztathatók, a változtatás alapja egyrészt – mint a közírókra való hivatkozásból is kiderül – a természetjog, másrészt a hasznosság, mert a változtatóknak meg kell győződniük arról, hogy a változtatás „jobb és hasznosabb". A szerződéstan a jövő alapja, és a feudális múlt azon alapelvére épül, mely szerint a törvényhozó hatalom közös a király és a nemzet között. Ez a magyar alkotmány alapja, és „egy nemzet sem, a magyar sem válik meg szabad akaratából saját alkotmányától".[298] Kérdés, hogyan fejlesztheti?

Az 1790-es évek eleje még ígéretes volt. Ugyanakkor alkalmazkodni kellett a hagyományos rendi szemlélethez. Ürményi 1790-ben Pest megye gyűlésén szinte szó szerint úgy dicsőítette a hagyományos rendi tagozódást, mint hét évvel korábban a bihari közgyűlésen.[299] Ugyanakkor a az 1790-es évek elejének törvényei a felvilágosodás

[295] Hajdu: *II. József*, 111. Az elaborátumot nem említi Kosáry: *Művelődés*. Említi viszont, és József reakcióit is jelzi H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda*, 234. Hajdu Lajost pedig „szinte" – az elaborátum javarészét készítő – „Ürményi felfedezőjének" jellemzi.

[296] Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. 1.* Bp. 1944. 78.

[297] Hajdu: *II. József*, 154.

[298] Hajdu: *II. József*, 166–167.

[299] *A méltóságos ürményi Ürményi Jósef [...] Nemes Bihar Vármegye főispányának beszédje [...].* Nagyvárad, 1783. 2: „...midőn a királyi felsőség országunkban felállott, és a fő hatalom a Szent Koronára által tétettetett (amint hazánknak gyökeres törvénye szól) ezen köz társaságnak teste (hogy úgy szóljak) oly formán állíttatott össze, hogy azon társaságnak a feje az apostoli király, tagjai pediglen az ország nemesei legyenek, kik azonban négy rendekre osztatván egyezett akarattal munkálják az hazának külső s belső békességét, bátorságát és virágzó állapotát". A pesti beszédben felsőség helyett felség áll. *Méltóságos ürményi Ürményi Jósef [...] által [...] Nemes Pest, Pilis és Solth [...] Vármegyék Rendeihez tett beszédek.* Pest, 1790. 3.

szellemében folyó reformmunkáról tanúskodtak és a folytatást helyezték kilátásba. 1792-ben Ürményi még a hajdani kancelláriai előterjesztés szellemében értekezett Magyarország közjogáról.[300] Ez a munkája – bár Rousseau tanai is jelen vannak benne[301] – korántsem olyan merész, mint az előterjesztés és a válasz, inkább száraz jogi kompendium, és hiányzik belőle az a vitaszellem, amely áthatotta az előterjesztést és a választ. Apológiája és legitimálása annak, amit – Kecskeméti Károly szerencsés kifejezésével – „alkotmányos abszolutizmus"-nak nevezhetünk,[302] és ami alapvetően arra a hagyományos felfogásra épül, hogy a király és a rendek közösen gyakorolják a törvényhozó hatalmat.[303] Sokáig egyetemi tankönyvként is szolgált. Paradox módon a pesti egyetem magisztrátusa akkor kezdeményezte, hogy vonják ki a forgalomból, miután szerzője fokozatosan visszanyerte az uralkodó kegyeit, odahagyhatta Galícia kormányzóságát, és országbíró lett. (Lakics György udvari tanácsos közjogi művét, akarták bevezetni, de végül az nem jelent meg nyomtatásban.[304]) 1823-ban Széchenyi István éppen „az öreg Ürményi által kompilált" közjogi munkát forgatva tűnődött el a nemesi előjogok igazságtalanságán.[305]

Ha Ürményi írásait egybevetjük, úgy látszik, a nyilvánosságtól jobban tartott, mint II. Józseftől, akivel mégis közös nyelven beszéltek: a felvilágosodás nyelvén — mint ezt Szántay Antal a József-féle közigazgatási magyarországi, lombardiai és németalföldi reformokat elemző – Hajdu Lajos eredményeit is kiegészítő – munkájában hangsúlyozza.[306] II. Lipót halála után már nemcsak a francia forradalmárok, hanem ellenfeleik is felvilágosodásban keresték a forradalom előkészítőjét. A felvilágosodás nyelvét célszerű volt megszűrni. Ürményi is ezt tette, annál is inkább, mert 1795-ben hosszú évekig mellőzte az uralkodó. Amikor 1802-ben főispáni tisztséget kapott, így tekintett vissza és előre: „Valaminthogy minden jól elrendelt társaságnak fő boldogságát abban helyheztetjük, hogy annak minden rendben lévő polgárjai a hazának gyökeres törvényeit kitanulván, ki-ki maga rendihez s hivatalához képest azon boldog közcélnak elérésére fordítsa kitelhető tehetségét, úgy magam is ezen vezérlő okra nézve az említett tárgynak elérésére édes hazánknak minden törvényeit kitanulni és egybe szedni iparkodtam, és mentől előbb mehettem ezen igyekezetemben, annál nagyobb s nagyobb csudálkozással szemléltem törvényeinknek egymástól függő helyes megegyezéseket, hazánk s polgárjaink közboldogságoknak megszerzésére ritka hathatósságokat." A feladat: „mind úri rendeknek, mind pedig az adózó népnek javait kívánatos előmenetellel munkálhassuk"[307] Kérdés, hogy a rendiség apológiája lenne ez, vagy a törvényekre hivatkozó reform igenlése? Vagy egyszerűen egy mellőzött tehetség túlélési vágyának kifejeződése, aki önmagához is hű akar maradni és a közhangulatnak is meg akar felelni? Alighanem valamennyi mozzanat tetten érhető, de jellemző az is, hogy amikor 1811-ben a győri csatában elesett zempléni nemesi felkelők emlékművének ügyében hozzá is fordultak, akkor élesen és természetesen diplomatikusan határolta el magát a rendiséget legitimáló hőskultusztól; kifejezve azt az

[300] Stephan Rosenmann: *Staatsrecht des Königreichs Hungarn.* Wien, 1792.

[301] Pruzsinszky Sándor: *Ürményi József.* Bp., 1990. 225–239.

[302] Kecskeméti Károly magánlevele, 2006. máj. 27.

[303] Rosenmann: *Staatsrecht*, 275.

[304] MOL, A 39 1807:4106.

[305] *Gróf Széchenyi István naplói. II.* Szerk. Viszota Gyula. Bp., 1926. 359.

[306] Antal Szántay: *Regionalpolitik im alten Europa.* Bp., 2005. 70–94.

[307] Nagy méltóságú ürményi Ürményi József fő ispány ur & ő excelletziájának beszédgye. *Három beszédek, melyek nagy méltóságú ürményi Ürményi József [...] fő-ispányi méltóságába lett béiktatása alkalmatosságával mondattak.* Weszprém, 1802.

óhaját, hogy bár követnék Zemplén példáját, de még jobban örülne annak, hogy „mi magyarok a nemzeti vitézségen kívül mind a tudományokban, mind a pallérozottabb mezei gazdálkodásban, kézi mesterség gyakorlásban, kereskedő űzésben, fabrikákat állításban és a mindenféle nemzeti szorgalom kifejtésben oda érhettünk, hol más európai nagyobb nemzetek és országok állanak, s ahová nekünk szükségképpen el köll jutnunk, ha emlékoszlopokra méltó tetteket véghez vinni akarunk. E cél elérésére köllene nekünk mostanában fordítani minden erőnket és iparkodásunkat, s felgyulladva a közboldogság szeretetétől, az ön kedvelésből kivetkezvén, kezdenünk köllene, hogy a végszándékhoz hamarább juthassunk. Igaz ugyan, hogy számosak még közöttünk az illyetén törekedésnek akadályai, de ha becsülni tudjuk nemzeti fennlétünket, a közdicsőséget kívánás annál inkább könnyen győzhet minden akadályokon, mennél bizonyosabb, hogy eféle áldozatokat tőlünk kegyes uralkodóink már régóta, és több ízben kívánnak. Ami egyenesen engemet illet, én közbenvetésemet a közhasznú igyekezetektől soha meg nem tagadtam, s meg sem is fogom soha, míg élek, tagadhatni, abban helyheztetvén fő örömömet, ha hazám dicsőségét, virágzását és a közboldogságot előmozdíthatom."[308]

Ez már a régi, az 1780-as évek Ürményijének a hangja. Láttuk, hogy akkor a hivatali, titkos és bizalmas világban nyíltabban beszéltek, a nyilvánosság előtt pedig kifejezetten diplomatikusan, sokban alkalmazkodva a közönség ízléséhez és világszemléletéhez. Aztán az 1790-es évek elejét követően megtanultak félni. 1807-ben Horvát István, Ürményi magántitkára naplójában felháborodva örökítette meg azt, hogy amikor gazdája országbíró lett, és magyar gratuláló levelet kapott, akkor ékes németséggel fakadt ki: „Ezek a magyar bolondságaikkal jönnek!" A szemtanú ebben a magyar nyelv elutasítását látta, és így fakadt ki: „Nem csuda, ha minduntalan főn akadnak nálunk a legszentebb iparkodások; vak imádói még eddig főuraink azon idegen nyelvnek, mely egész Európában az emberi észnek figyelmes gondolkozását megfojtotta, a nyelveknek igazi természetöket homályba rejtett, magát az emberi nyelvet fő céljától tovaszóratta".[309] Tehát akadályozta az emberiségnek új korszakot ígérő felvilágosodás kibontakozását, amelynek Ürményi munkása volt, aki olykor talán saját titkárától is tartott. Olykor pedig elszólta magát, amikor a felvilágosodás embere eldobta az álarcot. Például akkor, amikor Horvát egyik vallástalansággal vádolt fiatal tanársegéd érdemei mellett érvelt, Ürményi csak ennyit mondott: „Elhiszem, úgy mond, édes Horvátom, hogy az ilyen vádoltattak ifjú embereknek sokkal jobb tiszta religiójuk vagyon, mintsem a vén bigott gazembereknek, kik őket vádolják."[310] 1809-ben aztán Horvát nagy belső megelégedéssel hallgatta az ebédlő asztalnál, hogy tanítványai, az Ürményi fiúk oly hévvel kardoskodtak a magyar hivatalos nyelv mellett, mire az apa „is hallgatni kénytelenített", a vita után pedig az anya „gyermekeit megcsókolta". Aztán csak ámult Horvát, hogy asztalbontás után az „öreg" némileg „megdorgálta fiait, s kérte egyszersmind, hogy az asztalnál cselédek előtt oly szabadon ne szólnának", talán azért is, mert volt, aki a vita hevében a lengyelek mellett is szavát emelte.[311] Aztán megint csak ámult Horvát, hogy amikor egy alkalommal az „öreg" a magyar színészeket „magasztalta," akkor egy generálisné azzal vádolta, hogy ezek után le fogja mondani a német színházban bérelt páholyt, ha

[308] OSZKK, Levelestár, Ürményi József ismeretlennek, Pest, 1811. ápr. 1. A levél címzettje egy táblabíró, aki akár Kazinczy is lehetett, hiszen Dessewffyvel együtt írták meg az emlékmű feliratát.
[309] Horvát: *Mindennapi*, 368–369.
[310] Horvát: *Mindennapi*, 388.
[311] Horvát: *Mindennapi*, 427–428.

„annyira beleszeretett a magyar teátromba", mire az országbíró „elpirulva vakogott".[312] Igaz megtanulta az „öreg" mikor kell felölteni az „aulikus ábrázatot",[313] de úgy látszik olykor kiesett a szerepéből. Kérdés, milyen ábrázatot öltött volna Horvát, ha olvashatta volna gazdája 1785-ös munkálatait, bár lehet, hogy olvasta, csak naplójában elhallgatta.

Úgy tűnik, mintha Napóleon és Mária Lujza házassága után valamiféle enyhe reformszellők kezdtek volna fújdogálni magasabb körökben. Az 1811-es diétára való készülődésben az 1785-ös kancelláriai előterjesztés és válasz, mint Ürményi munkája a nádor elé került,[314] aki – erre is támaszkodva – részletes lajstromot állított össze a szükséges reformokról.[315] Aztán Őfelségének felvetette a Monarchia egészének „hungarizálását", azaz alkotmányossá tételét, magyar mintára, miközben Magyarország állami berendezkedését is át kellett volna alakítani. Mindebből nem lett semmi.[316] Az udvarban Rákóczinak csúfolták a nádort. A magyar reformereknek is némileg szerencséje volt. A császárt aligha érdekelték volna az 1785-ös kancelláriai reformtervek, és ki tudja, ha hozzá kerülnek, vajon nem még újabb kegyvesztés lehetett volna az eredmény. De a merev reakcióban volt valami viszonylagos állambölcsesség. Míg II. József aktivizálta az ellenállást, Ferenc nem bosszantotta feleslegesen alattvalóit, mert ő sem szerette, ha bosszantják. A rendszer viszont korhadozott. Az eszmék élték a maguk életét, mert éltek a reformok iránti igények. A látszólagos ideológiai mozdulatlanság és a politikai élet bénítottsága viszont elfedte az 1790-es és az 1830-as évek reformtörekvései közötti folyamatosságot.

És ezzel újra megérkeztünk oda, ahonnan Concha Győző indult, és megérkeztünk Csáky Móric azon elképzeléséhez is, hogy 1811 után bekövetkezett a liberális eszmék áttörése. A látványos áttörés elmaradt, de megvolt rá az igény, pontosabban az újrakezdéshez. És az 1811-es diétára való készülődésben nemcsak Ürményi lépett elő, mellette Ócsai Balogh Péter, Vay József is felidéztek valamit régi reformelképzeléseikből.[317] Nem a reformereken múlott, és nem is József nádoron, hogy mindebből nem lett semmi. Utóvédharca volt ez a nagy nemzedéknek, amely aligha sejthette, csak remélhette, hogy még nagyobb követi. Valami lehetett a levegőben. Csáky Móric ezt érzékelte. Érdekes viszont, hogy Domanovszkynál a József-kori reformprogram felbukkanása és a reformpolitika újrakezdésének kísérlete nem kap kellő teret. Márpedig alátámasztja azt az idézett felismerését, mely szerint a reformkor a 18. században kezdődött, és kifejezetten folyamatosságról beszélhetünk.

A folytonosságról és megszakítottságról szóló történész-vita természetesen nem zárult le, és aligha lehet lezárni, olykor csak összegezni, és bölcsen megkerülni. Az összegzésekre részben nagyobb művek jegyzeteiben került sor, részben historiográfiai vázlatokban. Kosáry Domokos fő művének, a *Művelődés a XVIII. századi Magyaror-*

[312] Horvát: *Mindennapi*, 440.
[313] Horvát: *Mindennapi*, 448.
[314] MOL, N 22 József nádor iratai, 9. cs. Praeparatoria ad futura comitia, 1810:12. Az iratkötegen egy kis címlap: Elaboratum Moderni Judicis Curiae Jos. ab Ürmény circa Constitutionem Regni Hungariae Augustissimo Imp. Josepho II. praesentatum. Ez a nádori levéltárban található másolat – helyesírási eltérésektől eltekintve – abban különbözik a Hajdu Lajos által használt eredetitől (MOL, I 50 Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Majestät, 1. Konv. D.), hogy a paragrafusait nem számozták el.
[315] MOL, N 22 József nádor iratai, 9. cs. Praeparatoria ad futura comitia, 1810:7. Címe: Umriß der in der hung. Gesetzgebung zu machenden Verbesserungen.
[316] Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. 2.* Bp., 1944. 318–327.; *Palatin Josephs Schriften, IV.* Hg. Sándor Domanovszky, Ferenc Glatz. Bp., 1991. 269–281.
[317] MOL, N 22 József nádor iratai, 9. cs. Praeparatoria ad futura comitia, 1810:3., 8.

szágon című bibliográfia jellegű monográfiának 1996-os függelékében foglalta össze a vita eredményeit: „A politikai mozgalmak valami közvetlen folytonosságáról természetesen nem beszélhetünk, legfeljebb keskeny szálon, szinte a föld alatt. A felvilágosodás bizonyos szemléleti hagyományai és főleg kulturális és gazdasági törekvései viszont valóban folytatódtak. A laicizálódás, a nemzeti nyelv és irodalom pártolása, a tudományok eredményeinek, a mezőgazdasági árutermelés szervezési és technikai módszereinek ismertetése, népszerűsítése mind ide tartozik, hogy csak a főbb mozzanatokat említsük. A felvilágosodás programjának bizonyos elemei tehát a politikailag kevésbé exponált területeken, túlélték a válságot, beépültek egyre szélesedő rétegek tudatába, és megvalósulhattak, ha talán szerényebb formában is. Ezeket, mivel nem fenyegették közvetlenül a kiváltságokat, a nemesség nem látta veszélyeseknek, sőt nemegyszer szükségesnek is tartotta, pártolta, éppen a gazdasági–társadalmi fejlődés során beállt újabb változások miatt. Talán éppen e folyamat kontinuitása itt a legfontosabb."[318]

Ez a függelék-kiegészítés olyan önkorrekció, amely némileg lazítja a fő műben kijelölt 1795-ös cezúra értelmezését. És ezek után már-már felvetődik a kérdés: vajon nem zárult-e le ezzel a vita? És ha nem, akkor mi a tétje? Egyértelmű: a politikai folyamatosság megítélése, és annak – talán szándékos – félreértése, hiszen senki sem állította, hogy 1830 körül ne történt volna fordulat a magyar politikában. Ebben a kérdésben mintha nem lehetne kompromisszum, mármint akkor nincs, ha a történelemről való gondolkodást elnyomja a történészekről való.[319] De az önkorrekció nagyvonalúsága Kossuth megítélésében is éreztette hatását. Kosáry Domokos – a rendi nacionalizmus és a felvilágosodott rendiség között ingázó szemléletmódosulásának megfelelően – 1946-ban Kossuthot „1790 fogalmi zavará"-ból, a nemesi nacionalizmusból léptette át a liberalizmusba, [320] később jelezte, hogy nála is kimutatható „a rendi felvilágosodás bizonyos hatása",[321] 2002-ben pedig „a felvilágosult rendi korlátok" közül, „a régi szűk, rendi nacionalizmus e változatából" érkezett a liberális reformellenzékiséghez. A felvilágosult rendiség és a rendi nacionalizmus már-már összeolvadnak, mert hordozói „a régi, rendi képviseleti rendszert akarták korszerűsíteni, saját nemzeti érdekeik szolgálatában, persze még csak önmagukat, a nemességet értve nemzeten", miközben „1790 szelleme a felszín alá húzódva élt," és majd „az új, liberális nacionalizmusban" 1830 körül „bukkant újra napfényre".[322]

Kérdés, mi hogyan érkezünk meg Kossuthhoz? Mindaz, amit idéztünk, ismételten példázza, hogy az átmeneti idők dinamikáját és embereit milyen nehéz jellemezni, miközben az egymásra torlódó eszmefuttatások – a szerző szándékain is túlmenően – jól érzékeltetik a változást az állandóságban és az állandóságot a változásban. Hiszen 1830-ból – tehát valamiféle határhelyzetből – visszatekintve a felvilágosodott rendiség már elavultnak látszik, 1790-ben azonban az volt a jozefinizmussal szemben az alternatíva, fellazította a feudális rendszert, és biztosította az átmenetet a felvilágosodásból a liberalizmusba. A rendi nacionalizmust, ha ezalatt a nemesi rendi kohézió ideológiáját értjük, fellazította. Már Bessenyei is a nyitott rendiség vízióját vázolta fel. Ha pedig egy, már a felvilágosodás által fellazított ideológiát értünk rendi nacionalizmuson, akkor hívei – láthattuk – nemcsak a nemességet értették nemzeten. A nemesség ennek az utóbbinak elitje, mint egy nagy egész része. Ez már a polgári nemzet felé mutat. És maga a polgári nemzetfelfogás is elitista. Az aktív polgárok élhetnek csak választójoggal. A változás mégis forradalmi és forradalom is kellett hozzá. Mert – mint Kossuth Lajos hangsúlyozta – a polgári nemzet az egy és oszthatatlan szabadságeszmére épült a rendi szabadságok ellenében, és ez egyértelmű fordulat a legitimáció megítélésében: „a szabadság a szabadságok ellen" a népszuverenitás és polgári társadalom rendezőelve a feudális uralkodói és a rendi önlegitimáció ellenében.

A korszakjelző és a történelem összetettségének áttekintésére szolgáló osztályozó fogalmak egyfajta rendet teremtenek, de olykor globalizáló sémákká is válhatnak, értéksemlegesnek nem nevezhető – ideológiailag terhelt – osztályfogalmakra emlékeztetnek.[323] Ha például Kossuth ún. nemesi nacionalizmusát hangsúlyozzuk, akkor háttérbe szorul a felvilágosodás – egy életen keresztül éltetett és érvényesített – öröksége. Mert őt is ifjúkorában kialakított felvilágosult műveltsége tette fogékonnyá a liberalizmus iránt.

A folyamatosság-vita tömör összefoglalására az új egyetemi tankönyvben került sor. Pajkossy Gábor érdeme, hogy újra explicitté tette a vitát, felidézte a szembenálló álláspontokat, és a folyamatosság „búvópatak"-ként áthúzódó mivoltáról szólt, majd

[318] Kosáry: *Művelődés*, 810.

[319] Kosáry: *Művelődés*, 810–812. szerint H. Balázs Éva egy-két példa alapján általánosít, Kecskeméti Károly apák–fiúk sémája „az esetek többségében" nem állja meg a helyét, (és az esetek többségét annyira közismertnek feltételezi, hogy példával nem él). Széchenyi István és Széchényi Ferenc viszonyának jellemzésekor mellőzi Kecskeméti meglátásait, miközben hangsúlyozza, hogy a fiú „volt az, aki XVIII. századi felvilágosult célkitűzések (Tudós Társaság, dunai hajózás) megvalósításával ott kezdte tevékenységét, ahol apja annak idején abbahagyta". (Széchenyi Ferenc szembefordulása a felvilágosodással a megszakítottság tézisét támasztaná alá, ha nem éppen a felvilágosodás továbbélése motiválta volna, a felvilágosodás mozzanatainak elharapozása ellen értekezett a „Korszellemről" című munkájában. Gillemot Katalin: *Gróf Széchenyi Ferenc és bécsi köre.* Bp., 1933.) Csáky Móric érveit annak hangoztatásával utasítja el Kosáry, hogy a folytonosságot is példázó Kövy Sándor – akinek nézeteit még jelezzük – a rendiség híve volt, az egyik – folyamatosságot bizonyítani hivatott idézett – kézirat pedig még Hajnóczy József műve. (Valójában több kéziratra hivatkozik Csáky Móric, és Hajnóczy kéziratát valóban úgy mutatja be, mint amely az 1811–1812-es diétára vonatkozik; erre először Pajkossy Gábor recenziója hívta fel a figyelmet (*Századok*, 1984. 5.sz. 1066.), és a kéziratban felvetett kérdéseket pedig valóban úgy tárgyalja, mint amelyek ezen diéta napirendjének kérdéseihez kapcsolódtak, miután aktualitásukat nem vesztették el. Kosáry nem jelzi azt, hogy Csáky művének szemlélete emberileg és tudományosan mennyivel hitelesebb, mint a marxizáló dichotómia. Szekfű Gyula árnyalt álláspontját a folytonosságról szintén nem jelzi, bár barokk-kultuszát szóvá teszi. Kecskeméti művét sem kritizálja azért, mert az a századforduló utáni felségsértési pert, a századforduló utáni magyar „jakobinusok" perét nem mutatja be, amint azt Csáky Móric munkájában (126–128.) viszont megtette. Kosáry (*A magyar és európai politika történetéből*, 167.) az 1802-ben kivégzett Zsarnóczyt megemlíti, de Mikoláról nem ír, és így elsikkad a nyelvi és a társadalmi törekvések közötti összefüggés, a rendi nacionalizmus és a megszakítottság tézise pedig hitelesebbnek látszik.

[320] Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban.* Bp. 1946. 88.

[321] Kosáry: *Művelődés*, 811.

[322] Kosáry: *Kossuth Lajos a reformkorban*, 2002. 64–69., 75., 104.

[323] Fejér György például – Kosáry: *Művelődés*, 284., 516., 578. szerint – „erősen konzervatív rendi nacionalista", majd „jozefinistából reakcióssá lett" figura, akinek munkásságából oklevéltára mellett, „klerikális retrográd szellemű visszaemlékezése" kerül említésre. Láttuk, ennél összetettebb életműről van szó, amely sok vonatkozásban éppen a Kosáry Domokos által is végül már–már elfogadott folytonosságot képviseli. Miközben Fejér klerikalizmusa – teológiájának elemzése nélkül – megbélyegeztetett, Berzeviczy Gergely vallásossága viszont részletezés nélkül maradt, nehogy haladó mivoltára árnyékot vessen. Hogy a feudális nacionalizmus fogalmának erőltetése milyen groteszk helyzethez vezet azt jól példázza Kármán József minősítése. Ő Kosárynál (*Művelődés*, 653.) „a felvilágosodás antifeudális, polgárias jellegű változatát" képviselte, viszont, amit folyóiratának, az *Urániá*nak (1794) „Bévezetés"-ében írt, a Kazinczy által is képviselt feudális nacionalizmusra vallana: „Jó királyunk akaratja, mindnyájunknak kívánsága nemzeti nyelvünk virágzása... Ez az a palladium, mely fenntartja alkotványunkat, az a végvár, amely az idegent, míg idegen, eltilt határinkról, vagy hazafivá változtat, az a mód, amely nemzetünket lételében megtartja, az a jegy, amely megójj, hogy többek között el ne olvadjunk..." (*Első folyóirataink: Uránia.* Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 15.)

leszögezte: „a kutatásnak azonban mindeddig nem sikerült bizonyítania, hogy e reformtörekvések nemcsak tovább éltek az 1795-öt követő évtizedekben, hanem érdemben hozzá is járultak a reformkor megalapozásához".[324] Önmagán túlmutató észrevétel is ez. Jelzi, hogy a folyamatosság megítélése látószög kérdése is. És talán még azt is érzékelteti, hogy a folyamatosság és megszakítottság fogalmát a vitapartnerek egymástól eltérő módon értelmezik, és eltérő módon ítélik meg politika és kultúra (irodalom, filozófia, teológia) kölcsönhatásait.

Érdekes, hogy ezekből az összegzésekből kimaradt az a munka, amely magával az 1795 és 1825 közötti időszakkal foglalkozott: Poór János kismonográfiája.[325] Igaz, ez a munka – szerencsésen – kilépett a folyamatosság–megszakítottság vitából, mintha az nem is nagyon foglalkoztatná az elméket és borzolná a kedélyeket. Ugyanakkor megválaszolja a kérdést, hogy mi jellemezte a „cenzúrázott Magyarországot": rossz légkör, rossz közérzet. Láthatjuk tehát, hogy a nyelvújításért folyó küzdelmek éppen ezt a rossz közérzetet fedték el némileg a visszatekintő szem elől. Márpedig – tegyük hozzá – úgy tűnik, hogy Magyarországon sohasem került olyan közel értelmiségi csoport a keleti típusú intelligenciához, mint a felvilágosodás eszmevilágát éltető elit. A rossz közérzet és a tétlenségre ítéltség az ún. klasszikus orosz intelligencia létérzése. Az orosz értelmiségi politikai reformtevékenység hiányában a parttalan és egyben önostorozó társadalomkritikában élte ki magát. A szelep: a kultúra művelése.

A magyar értelmiségiek alapvetőn a kultúra szolgálatában találták meg hivatásukat. A szolgálat elmosta a társadalmi határokat, a szellemi térben nincs is társadalmi rétegtudatuk, maguk közé számították a jobbágyságból jövőt éppen úgy, mint a jómódú földbirtokos nemest. Igényelték az ország alkotmányos önállóságát, de igazán nem állhattak ki mellette. Taszította őket az önelégült és hivatalos rendiség, de látniuk kellett, hogy az az abszolutizmus ellenében az alkotmányosságot képviseli, miközben társadalmi reformnak nem ad teret, amelynek az igényét érezték, de módját nem találták meg. A tehetetlenséget a moralizálás jól kiegészítette. Irodalmi tevékenységük legjava a levelezés, az erkölcsi elmélkedések ideális műfaja. Ez a kultúra-közösség azért a maga módján nagyon is benne élt kora világában. Volt, aki kritikus időszakokban eljárt a megyegyűlésekre, hogy ott lépjen fel az abszolutizmus ellen. Volt, aki hivatalt is vállalt, bár a közhangulat inkább a passzív ellenállásra hajlott. És akadt olyan is, aki besúgó lett. Ezen együttműködéssel szemben a másik lehetőség: a diktatúra elfogadása. Napóleonban néhányan éppen az eszményi diktátort látták, de még többen éppen azért féltek tőle. Jobb volt a rossz közérzetben élni, mint a kockázatos kaland, amelynek oly sok mártírja és kárvallottja volt. A lehetséges kompromisszum az uralkodóval többet ígért. Egy bizonyos ideig. A napóleoni háborúk alatt ugyanis megugrottak a földbirtokosok jövedelmei. De aztán jött a válság. A forintot leértékelték, az addig szép hasznot hozó gabona és gyapjú ára zuhanni kezdett. A gazdasági pangás politikai válságot érlelt. 1830-as európai fejlemények pedig a rendszerváltozás igényét erősítették fel. És ezzel megérkeztünk a klasszikus reformkorba, a politikai liberalizmus korába.

Pillanatfelvétel jelezheti a fordulatot: „Magányos reformerek helyett reformmozgalom" — így jelezte Gergely András az 1830 előtti és utáni idők különbségét, és

[324] Pajkossy Gábor:Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. Az első reformtörekvések (1790–1830). *19 századi magyar történelem.* Szerk. Gergely András. Bp. 1998. 144.

[325] Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815.* Bp. 1988.

egyben szoros összetartozását is.[326] És így foglalta össze a vita és a vita megkerülésének tanulságait.

A vita bölcs megkerülésére (és egyben a folyamatosság határozott és kiegyensúlyozott érzékeltetésére) példa az, ahogy Vörös Károly az 1970–1980-as évek nagy történészvállalkozásában, a tízkötetes Magyarország történetében összefoglalta az 1820-as évek fejleményeit, alapvetően Barta István kiadatlan művére és saját évtizedes tapasztalataira építve. A megkerülés valójában polemizálás nélküli polémia: „Tévedés lenne ugyanis azt hinni, hogy az 1790-cel országosan megindult politikai aktivitás [...] a jakobinus mozgalom vérbe fojtásával lezárult. A politikai–társadalmi változás igénye immár elválaszthatatlanná lőn bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely ha csak kevéssé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult." Igaz, hogy ezek „alaktalan, szervetlen, nem is mindig tudatos reformigények" voltak. Az 1820-as évek operátumai sem álltak össze rendszerbe. De végül is bennük „1830 nyarán legfőbb vonalaiban készen áll [...] a magyarországi fejlődés megoldandó kérdéseinek gyűjteménye, és készek a lehetséges megoldási javaslatok". Egy-két év múlva pedig kész a társadalom, a politizáló társadalom válasza is — hangsúlyozta Vörös Károly.[327]

A magyar történetíráson belül sajátos színt képviselnek az erdélyi magyar történészek. A vitába közvetlenül nem kapcsolódtak be, de munkásságukkal igen, és eredményeik – kimondva vagy kimondatlanul – a folytonosság mellett szólnak.[328]

A folytonosság-vita – mint láttuk – a magyar liberalizmus genealógiájáról szól, és kapcsolódik ahhoz a még nagyobb vitához, amelynek tárgya Széchenyi, Kossuth és a centralisták történeti szerepének megítélése, brutális egyszerűséggel szólva, a vitázók arról (is) nyilatkoznak, hogy kik lehetnek a mi szellemi őseink, és mi miként is viszonyuljunk hozzájuk. Erről talán nem is illik beszélni, mert mindezt hallgatólagosan tudjuk, és tudomásul vesszük. Mint ahogy azt is, hogy a történész szeret üzengetni a mának. (Minden történészben valahol ott lappang a politikus.) Már az is üzenet, ha realizmusra int, a forrásokhoz való hűségre. Csakhogy a források nem beszélnek. Megszólaltatásukhoz kell a forráskritika. Ez már majdnem művészet, mert belejátszik a történész egyénisége, szellemi elkötelezettsége és látóköre, sőt lelki alkata és habitusa, a változásokról szerzett gyakorlati tapasztalatai, melyek a 20. század emberének alaposan kijutottak. A folytonosság és megszakítottság légkörében a tudományos tézisek mélyen személyes üggyé válnak, miközben közügyet érintenek. Példaként Kecskeméti Károlyt idézzük, aki szóban – egy interjúban – azt is elmondta, amit írásban – így *expressis verbis* – korábban nem fejtett ki: a sokat emlegetett „kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy,

[326] Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek.* Bp. 1987. 20.

[327] Vörös Károly: Abszolutizmus és rendiség konfliktusának kiújulása (1812–1830). *Magyarország története. 5/1.* Főszerk. Mérei Gyula, Szerk. Vörös Károly. Bp., 1983. 639., 662.

[328] Benkő Samu: *A helyzettudat változásai.* Bukarest, 1977.; Uő.: *Bolyai János vallomásai.* Bp., 2002.; Egyed Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914.* Kolozsvár, 2004.; Csetri Elek: *Európa és Erdély.* Kolozsvár, 2006.

hogy elmarasztalják."[329] Tehát az ellenfelvilágosodás és az antiliberalizmus maga is propaganda a felvilágosodás és a liberalizmus mellett. Ez az a felismerés, amely Kecskeméti Károly könyvének, illetve érvelésének sajátos dinamikát ad.

Valószínű, hogy a liberális norma érzékeltetésére gondolhatott Vermes Gábor, Kecskeméti Károly művének egyik elemzője, bár érdekes módon ezt az üzenetet nem rekonstruálta bírálatában. Ezen kritikus szerint „Kecskeméti úgy érzi, hogy valami misszió felelőssége nyugszik a vállán". Ez a küldetéstudat – a kritikus szerint – csorbítja a történész racionalitását: „E misszió véghezvitelében Kecskeméti szellemtörténésszé válik, s két különböző korszak hasonló vagy azonos gondolataiból kovácsol folytonosságot. Ezzel beavatkozik a régi vitába. Mályusz Elemér és Moritz Csáky hitt az 1790-es évek és a reformkor közti folytonosságban. [...] Szekfű Gyula, Kosáry Domokos és kisebb mértékben Gergely András tagadta ezt."[330] Ami Szekfűt illeti, láttuk, nem egészen így áll a dolog. Mályusz Elemér viszont egyszerre hangoztatta és tagadta a folytonosságot. 1923-ban hangsúlyozta, hogy Széchenyi előtt is jelentkeztek reformigényeket valló értelmiségiek, „mindazok az eszmék, amelyek Széchenyi tanait együttesen adják, külön-külön előfordulnak, már az ő fellépését megelőző korszak írói és gondolkozói művében," de aztán „a magyar faj csak az ő izgatására ébredt fel."[331] (Márpedig, ha megvoltak az eszmék, akkor ébren lehetett a nemzet olvasó része. A Széchenyi-féle ébresztés mítosza – amellyel még foglalkozunk – így párosult az 1790-es évek reformtörekvéseinek alapvetően újszerű feltárásával.) Mályusznak a – Vermes által említett – Kossuth-cikkében nem találjuk az említett reformeszmékre való utalást, ebben „három évtized reakciós kormányzása kiölt az emberekből a reformkedvet", az 1790-es években még oly tevékeny köznemesség elparlagiasodott, újra kellett mindent kezdeni.[332] Egyébként Vermes is a maga módján a folytonosságot érzékeltette, amikor a két korszak azonos és hasonló gondolatairól írt. Ugyanakkor Vermes Gábor állásfoglalása a hazai haladás-kultusz, ill. a haladó erők kultusza elleni egészséges reakciónak is tekinthető, mint ez későbbi munkáiból kiderül.

Valószínű, hogy a folytonosság kérdésének megítélésében korlátozó módon hatott a mentalitástörténeti kutatások hiánya. Az irodalomtudomány a maga módján átvette a mentalitás vizsgálatának a szerepét, bár az irodalomtudomány és a történettudomány között alapvető különbség az, hogy az előbbi elsősorban a remekművekkel foglalkozik, az utóbbi pedig az átlagos megnyilvánulásokkal, a hétköznapi jelenségekkel.

Az irodalom- és művelődéstörténetben példát találhatunk arra, hogy miként emelkednek ki értékítéletek a folytonosság-vita már-már intertextuális szövevényéből. „Hosszabb távon mégsem lehetett megállítani fejlődést" — hangsúlyozza Szegedy-Maszák Mihály, mintegy a vitára utalva: „Ami eleinte megszakítottságnak mutatkozott, utóbb folytonosságnak bizonyult." És az 1770-es évektől a 19. század elejére „megerősödött a polgárosuló nemesi kultúra".[333] A politikai életben ugyanis kemény csapást lehetett mérni a felvilágosodásból sarjadt demokratikus törekvésekre. A politikai életből ki lehetett szorítani a felvilágosodással összefonódó közbeszédet. Az irodalom viszont a folytonosság színtere maradt, a felvilágosodásból a liberalizmusba ívelő folyamatosságé; a problémát a periodizálás, újabb és újabb gondolati tartalmak és kifejezési formák megjelenítése, elemzése jelenti. A dogmatizáló ideologizálásnak az irodalomtörténet jobban is ellenállt, és a történész-kedélyeket kissé borzoló folyamatosság-vitára legfeljebb célzásokkal utalnak vagy tapintatos hallgatással mellőzik.[334] Igaz, a történészek nem igazán vették és veszik figyelembe az irodalomtörténészek munkáit. Márpedig, mint Fenyő István írja: „Olyasfajta »másik valóság« ekkor a magyar irodalom, mely mintegy magába szívja és összegzően felmutatja a közönségnek a társadalmi tennivalókat, a feladatokat, a gondokat és problémákat – azonnal és nagy erővel hat a primér társadalmi valóságra."[335] Az 1790-es évek lendületének megtörése után ez a „másik valóság" lehetett a felvilágosodás szellemének (egyik) valósága. Az irodalom valamiféle szeizmográf volt. Közhely, de igaz: ami az irodalmi térben történt, évtizedek múltán bekövetkezett a politikában.

A társadalmi tagolódás, a művelődés és az ideológia összefüggéseinek feltárását célzó igény az irodalomtörténet eszmetörténeti és irodalomszociológiai irányzatában termékenyen érvényesült. Már Szerb Antal felvetette ezt 1934-es halhatatlan *Magyar irodalomtörténet*ében.[336] Az elmélyült vizsgálódásnak köszönhetően a korai magyar nacionalizmus egyes jelenségeinek árnyaltabb képe rajzolódik ki irodalomtörténeti munkákban, mint a történetírásban. Bíró Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1780-as években a nemesi származású tollforgatók mellett megjelentek a plebejusi származású literátorok, akik számára a nyelv nemcsak eszköz a művelődésre, hanem a nemzet létének jele és valósága, a nyelvművelés pedig életforma, saját érvényesülésük útja-módja.[337] Az *una eademque nobilitas* fikciója helyére az egy és oszthatatlan nemzet eszménye lépett. Az új nemzetfogalom nem más, mint „a nemzet színeváltozása". Bíró Ferenc ezen a találó kifejezés felelevenítésével érzékeltette a változást,[338] amelyre láttuk, hogy először Szekfű Gyula utalt az *Iratok*ban, és aztán a *Magyar történet*ben már elfelejtette. A kifejezést közben némileg kompromittálta a náci transzfiguráció-kultusz. Kár, mert a 18. században a kortársak valóban a színeváltozás lázában égtek. Kármán József szerint a nemzeti nyelv, mármint a magyar nyelv „hazafivá általváltoztat".[339] Kármán a plebejusi értelmiségi csoport egyik jellegzetes tagja, természetesen először azt emelte ki, hogy a nyelv az alkotmány palládiuma. Fejtegette ezt 1794-ben, és nem minden kritikai él nélkül, éppen a nemesi világgal szemben. A politizáló nemesség ugyanis sok okból még ahhoz tartotta magát, hogy a ruha teszi az embert, számára a nemesi viselet volt a nemzeti identitás első és megkülönböztető jele. Ezért Szirmay Antal 1790-ben ezt olvasta érdekes utopisztikus látomásában egy az 1790-es diéta munkájáról szóló – képzeletbeli – könyvben: „A Magyar Nemzetnek színeváltozása. Elhajíttattak az idegen öltözetek; az hajok tisztességes rendbe szedettek, a puhaság férfiúi és magyarokhoz illő vitézi tekintetre változott; az önnön maga haszna keresését pedig mindeneknek szívéből elűzte a hazának szeretete."[340] Nyelv és ruha összhangját azoknak kellett megteremteni, akik jobban tudtak

[329] „... a reformkor nem kezdet, hanem folytatás". Interjú Kecskeméti Károllyal. Készítette Deák Ágnes. *Aetas*, 2000. 1–2. sz. 297.

[330] Vermes Gábor: Félelem és nemzet. *Buksz*, 1994. 4. sz. 443. Concha Győzőt nem említi a bíráló.

[331] Mályusz: A reformkor, *Századok*, 1923. 1–4. sz. 75–76.

[332] Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Naphelet*, 1928. I. 172.

[333] Szegedy-Maszák: A polgári társadalom, *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László, 345.

[334] Példaként csak három újabb szintézisre utalnánk. Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830.* Bp., 1983.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp. 1998.; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Bp. 2003.

[335] Fenyő: *Haza s emberiség*, 7.

[336] Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. I.* Cluj-Kolozsvár, 1934. 20–21.

[337] Bíró: Nemzet, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984. 550-562.

[338] Bíró: *A felvilágosodás*, 152.

[339] *Első folyóirataink: Uránia.* Szerk. Szilágyi Márton. Debrecen, 1999. 15.

[340] Sz.[irmai] Sz.[irmay] A.[ntal]: *Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar profétának látása szerént.* Pozsony, 1790. 190.

latinul, mint magyarul. Cházár András latinul értekezett, de magyarosítani akart: „A nyelvemet szeretem, és azt kívánnám: hogy az angyalok is azon beszélnének. Az egy maroknyi zsidók a mindennek istenét is zsidó nyelvűnek tartották. Azt tartották tudniillik, amit lenni kívántak."[341] Ő pedig úgy oldotta fel nyelv és ruha ellentétét, hogy mint 1806-ban Gömör megyéhez intézett értekezésében írta: „A nyelvhez tartozik a ruházat is."[342]

A színeváltozás belső dinamikáját birtokos és birtoktalan nemesi, valamint plebejus értelmiségiek versengése és együttműködése biztosította: Bíró Ferenc kifejezéseivel: „különös dialógus, furcsa küzdelem és bizarr játszma".[343] Különböző beszédmódok és identifikációs technikák versengése, összeszővődése.[344] A „plebejus" értelmiségiek a nemesség egyes köreiben elfogadott beszédmódokhoz igazodtak, régi fogalmakba vittek új tartalmat, és olykor igyekeztek nemességet szerezni, mint Kis János evangélikus szuperintendens, Dugonics András és a már-már kriptojakobinus román író, Ion Budai-Deleanu, vagy egyszerűen nemesnek mondták magukat, mint Batsányi János.

A színeváltozás kiteljesedése hosszú, olykor reménytelennek látszó évtizedek műve volt. Alkotmányos alapja az 1790-es diéta törvényhozó munkássága. A társadalmi reformlendület megtört. A szellem töretlennek látszott. A reakció is azzal legitimálta magát. Jellemző az, ahogy 1801-ben egy névtelen, ám szenvedélyes konzervatív megfigyelő 1790 óta felhalmozodott tapasztalatait összegezte „az újítási szellem" évtizedes térhódításáról.[345] Eszerint „az újítóbajok ősforrásai" a következők: „a tolerancia, a sajtószabadság" és „az irodalmi dölyf". Ennek bázisa a protestánsokból álló „párt", amelyhez elégedetlen katolikusok is csatlakoztak. Az intézményes keretet elsősorban a református egyház alkotja. Hiszen, fejtegeti a névtelen elemző: „Köztudott, hogy a protestánsoknál a vallásos berendezkedés a demokráciával határos." Vezetőiket választják, és „a nép megszokta, hogy az egyházi tisztségviselőkkel és a lelkészekkel rendelkezik." Az egyházi alkotmány pedig a világi ügyek intézésére is modellként szolgálnak. A református nemesség alkotja azt az ellenzéket, amely „a nyilvános gondolkodásmódot" is alakítani akarja. A tiszántúli megyék állam az államban. „Megszerzik a hivatalos nyelv monopóliumát, és ennek segítségével a megyei hivatalnokok a néppel közösek lesznek. A kisebb hivatalok betöltésére számos jó egyént találhatnak még a nép legalsóbb osztályaiban is, ezáltal pedig a közönségességet és a nép makacsságát még jobban meggyökereztetik. Más megyék, ahol nem uralkodik a magyar nyelv, meg kell elégedjenek a középszerű egyénekkel." Márpedig: „A magyar nyelv és a sajtószabadság egymással összefonódva a felerőszakolt népszerű olvasmányok révén a népet könnyen elbolondíthatják." A protestánsok iskolarendszerének köszönhetően „még az egyszerű ember is tud olvasni és írni". A protestánsok uralják a tudós társaságokat is, melyek „a felvilágosodás" előmozdítói. Az ő kezükben van a színházi élet is.

Az irodalmi térben a színház világa lett az átmenet és folytonosság terepe. Jellemző, hogy Kultsár István 1814-ben már-már az általános népakarat modern fogal-

[341] Chászár András: *A magyar nemzethez!* Nagy-Szombat, 1806. 5.
[342] Rapant: *Ilegalná mad'arizácia*, 71.
[343] Bíró: *A felvilágosodás*, 16–18.
[344] Debreczeni Attila: Nemzet és identitás a 18. század második felében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2001. 513–552.
[345] Ebből a jelentésből néhány mozzanatot ismertet Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első évtizedében. I.* Bp., 1884. 135.; A jelentés lelőhelye: MOL, N 22 József nádor iratai, 2. cs. 38.

mának bevetésével sürgette a Nemzeti Színház felállítását: „ez a Nemzet érezi maga erejét, és nem annyira örökül szerzett gazdag földjével dicsekszik, mint hat milliom embernek megegyező gondolkodásával. Csakugyan a született magyarokat és magyarul szólókat Magyar- és Erdélyországban kevesebbre nem tehetni, noha a törvény előtt mind a 10 milliom lakosok m[agyar]. polgárok."[346] Az imígyen megidézettek aztán egy emberöltő múlva színre is léptek. És az is jellemző, ami a *Bánk bán*nal történt. Az 1810-es évek derekán derekán írta Katona József, pályázati műként ezt a klasszikus magyar történeti drámát, de a kortársak egyszerűen nem ismerték fel a jelentőségét. A kolozsvári bírálóbizottság említésre sem méltatta. A pesti cenzor nagylelkűbb volt, mert ugyan nem engedte a színpadra, de engedélyezte a darab kiadását, amiért meg is feddték.[347] A színdarab egyébként 1833-ban indult útjára Kassáról, majd egymást követő években Kolozsvárt, Budán, Debrecenben, Miskolcon és Pesten (1839) mutatták be, nem sok sikerrel. 1845 végén viszont Pesten meghozta az átütő és tartós sikert.[348]Az elkövetkező évek során kettős „főváros" lakosságának mintegy 15% láthatta a *Bánk bánt*. 1848. március 15-én pedig nem véletlenül követelte Pest népe a dráma műsorra tűzését,[349] de ilyen komoly mű helyett mégis inkább a rendszerváltozás örömét kifejező alkalmi szórakoztató színdarabokban élte ki magát a közönség,[350] és egy még nagyobb drámában: a forradalomban. Ez is tanúsítja: fokozatosan felnőtt a közönség, és ellenállhatatlan erővel érvényesült a modern nyilvánosság igénye. Katona József a lázadást a humánus, alkotó életeszmény jegyében vetette el, rendiségen kívüli polgárként,[351] most viszont ezt az életeszményt védték a lázadással.

Nem véletlen, hogy amikor 1819-ben a pesti német színházban bemutatták Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című darabját, a közönség együtt kiáltotta a színészekkel: „Éljen a szabadság!"[352] (Hogy ilyesmit lehetett kiáltozni az egyben az abszolutizmus reakciójának fellazulását jelzi. Az 1790-es évek derekán ugyanis egy sárospataki diákot feljelentettek azért, mert egy beszédet a szabadság éltetésével zárt, és ugyancsak magyarázkodnia kellett, hogy megússza.[353]) Kisfaludy – ugyancsak 1819-ben bemutatott – *Stibor vajdá*ja még inkább jövőalakítónak bizonyult, és még jobban beépült a történeti emlékezetbe, mert „nemcsak lángoló hazafiságot, hanem fennszárnyaló szabadságszellemet is lehel, sőt a demokráciai elveknek is apostolává leszen," mert mint a szerző kellő és kötelező képmutatással panaszolta: „azt hiszik a magyar paraszt nyomatását akarom a világnak hirdetni".[354] Így lett Kisfaludy Károly – Horváth János jellemzése szerint – „az első igazán városi író", aki „az irodalomnak Bessenyei óta hovatovább szétmenő ágait [...] egyesíti", aminek eredményeképpen majd „az irodalmi élet zöme" az ő „szintézisét követi".[355] Ezek az írók – mint Bánóczy József oly találóan jelezte – „a múltról szólnak, de a jelent festik és a jövőt tartják

[346] Kultsár István: *Hazafiúi javallás magyar nemzeti Theátrom építéséről, mely egyszersmind a fejedelmi szövetség győzedelmének és a három felség Pesten létének emlékeztető jele legyen.* Pest, 1814. 10.
[347] Katona József: *Bánk bán.* Szerk. Orosz László. Bp., 1983. 326–375.
[348] *Magyar színháztörténet 1790–1873.* Szerk. Kerényi Ferenc. Bp., 1990. 302.
[349] Katona József: *Bánk bán.* Szerk. Kerényi Ferenc. Bp., 1992. 13.
[350] *Színművek 1848–1849-ből.* Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1998.
[351] Nagy Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái.* Bp., 1993. 132.
[352] Fenyő: *Haza s emberiség*, 133.
[353] MOL, N22 József nádor iratai, 62.cs. 259.
[354] Horváth: *Huszonöt év, I.* 73
[355] Horváth János: *Kisfaludy Károly és íróbarátai.* Bp., 1955. 7., 28.

szem előtt."[356] Az irodalmi térben az eszmevilágnak megvan a maga belső dinamikája. Az 1790-es évek elején politikai racionalizmus jellemzi a nemzetfelfogást, 1795 után a múlthoz való nosztalgikus érzelgősség érvényesül, majd az erkölcs kultusza kerül előtérbe.[357]

A folyamatosság mellett szól a magyarországi filozófia története is. A szabadságeszme filozófiai megalapozásához – évtizedes erőfeszítések nyomán – ugyancsak az 1810-es évek derekán megjelent jelentősebb művek járultak hozzá.[358] Mindez pedig a magyarországi felsőoktatási hálózatnak köszönhető. Minden kollégiumban akadt egy-két nagyszabású gondolkodó, aki a felvilágosodás eszmevilágából adott tovább valamit, és a vaskalaposok kirohanásai csak fokozták a tiltott gyümölcs iránti vágyat. Az ellenfelvilágosodás így a felvilágosodás melletti propaganda is lehetett. A főiskolai világ pedig ezernyi szállal kapcsolódott a közélethez. Ez a főiskolai világ volt a politika iskolája, az alkotmányosság iránti igények ápolásának szellemi műhelye. Az iskolából sokak útja a szószékre vezetett. És ott az igehirdetésben a főhatalom iránti lojalitás hangoztatása mellett, a felvilágosodás és a liberalizmus eszmevilága körvonalazódott, anélkül hogy a felségsértés vádját magára vonta volna. Példaként idézzük a még konzervatívnak nevezhető Szoboszlai Pap Istvánt: „a polgári szabadság abban áll, és ott van, ahol minden a maga akaratját találja fel a közönséges akaratban, amely törvénnyé lett, ahol annak az egynek, aki uralkodik, minden rendelése arra céloz, hogy a sok ezerekből álló egésznek célja, boldogsága, java előmozdíttassék."[359] 1821-ben beszélt erről, amikor Őfelségét köszöntötte, és közben – akarva, nem akarva: ki tudja? – Rousseau, Kant és Hajnóczy eszméiből is tolmácsolt valamit. 1849-ben a függetlenség védelmében folytatta az igehirdetést, majd újra aulikusként mentette, ami menthetőnek látszott.[360]

A legfontosabb közgondolkozás alakító szakterület: a jog. Persze ez a közgondolkodás a jogi műveltséggel rendelkező egyének gondolkodása. Szinte máig él a szófordulat: jogász-nemzet vagyunk. Realisztikusabb lenne, ha azt mondanánk: csak voltunk. Érdekes, hogy az újabb revizionista szemlélet látóköréből éppen ez maradt ki. Példa rá Vermes Gábor újabb tanulmánya, amelyben a szabadszellemű szerző kellő humorral idéz azoktól, akik szerinte eltúlozták a felvilágosodás hatását a nemességre, és arra a következtetésre jut, hogy a hagyományos szellemi beállítottság jellemezte „az ország zord környezeti valóságát"; ebbe kellett fokozatosan beépülni az új eszméknek, és ez bizony lassan ment.[361] Azok az idézetek, amelyek lelkesen hirdették a felvilágosodás térhódítását a nemesség körében, groteszk mozzanatként emelkednek ki abból az anyagból, amely Vermes szerint az egykori zord történeti

[356] Bánóczy József: *Kisfaludy Károly és munkái. II.* Bp., 1883. 126.

[357] Kulin Ferenc: *Közelítések a reformkorhoz.* Bp., 1986. 367–369.

[358] Mészáros András: *A filozófia Magyarországon.* Pozsony, 2000. 100–108.

[359] Szoboszlai Pap István: *Hazafiúi elmélkedés, mellyel Őfelségének az ausztriai császárnak a mi felséges királyunknak Első Ferentznek születése örvendetes napján.* Debreczen, 1821. 11.

[360] Varga Zoltán: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére.* Debrecen, 1934. 72.

[361] Vermes Gábor: Tradicionalizmus és a modernitás hajnala a 18. századi Magyarországon. *Aetas*, 2005. 1–2. sz. 213–230. A szerző tanulmányának elején szóvá teszi azt, ahogy maga is beleütközött a mai magyar tradicionalizmusba, mert Tisza Istvánról szóló könyvének az a fejezete, amely „arra tett kísérletet, hogy a huszadik századi progressziót saját koruk kontextusában helyezze el [...] értetlenséget vagy elutasítást váltott ki Magyarországon, még azok körében is, akiknek egyébként tetszett a könyv". Meg kell mondjam, hogy nekem éppen ez a bizonyos fejezet tetszett a legjobban.

valóságot jellemezte. Végül is igaza van, amikor a historiográfiai – retrospektív – optimizmust, amely elmúlt idők kincstári optimizmusához kapcsolódott, – tulajdonképpen – kifigurázza. Kérdés azonban, miként és hogyan mérjük az új eszmék terjedését? Mikor mondhatjuk valamire, hogy elszigetelt eset, vagy éppen általános jelenség megnyilvánulása? Vermes figyelmeztetése megszívlelendő, és eljárása mementó! Saját maga számára is, hiszen amikor a 18. századi változás megnyilvánulásait számba veszi, éppen a jogtan és a filozófia maradt ki vizsgálódásai köréből, miközben elég sok szépirodalmi példával él. És egy-egy érdekes, de nem egyszerűen csak kuriózum számba menő egyéni kezdeményezés. Ezek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Hiszen – mint jeleztük – az 1830 után érvényesülő politikai liberalizmus két alapvető tézisre épül: a természetjogi egyenlőségre és a törvények megváltoztathatóságára. Mindkettő a felvilágosodás korának fejleménye. És tovább éltek, a hegyek közötti zord világban is. Például mindkét tételt megtaláljuk Szilágyi János – kantiánus – jogtanár 1813-as természetjogi tankönyvében, amelyet Máramarosszigeten adtak ki, „a szigeti nemesség költségével".[362] Ez persze nem jelenti, hogy a felvilágosodás és a liberalizmus képviselői nem érzékelték volna koruk társadalmi környezetének tradicionalizmusát, a reakció nyomását és azokat a feszültségeket, amelyek olykor polgárháborúval is fenyegettek. Késmárkon az egykori szabadkőműves W. A. Smith, orvos – aki Moses Mendelssohnt is ismerte, Mozartot és az 1795-ben kivégzett Sigray Jakabot barátjá-

[362] Szilágyi János: *Oskolai tanitó könyv, a tétető (practica) filosofia második része. Természeti törvény tudomány (Jus naturae.) Vagy azon törvényeknek, és jussoknak tudományos elő adása, meljek a józan okosságból vészik eredeteket, egyenesen.* Szigeth, 1813. Ebből néhány jellegzetes rész: (15.:) „A szabadságnak csak ott van helye, ahol okosság vagyon, mert egyedül csak az okosság hozhat törvényeket a cselekedetek véghez vitelére. [22.:] „Minden ember úgy éljen a maga jussaival, külső szabadsága határai között, hogy másoknak külső szabadságát meg ne sértse. [26.:] A jus törvényei írott törvényekké (leges positivae) és átváltozhatnak, de a morálé soha se, a jus csak megengedi a cselekedetet, de azt soha se parancsolja, a moral pedig parancsolja azt, mégpedig minden feltétel nélkül (cathegorice). [30.:] Ha a régi írott törvényeket kell eltörleni vagy újakat kell hozni a társaságban, a természet törvényeit kell útmutatóul használni. [45.:] Minden embernek ugyanazon és annyi jussai vannak, vagy természet szerént minden emberek egyenlők. Ezen állítás igaznak lenni onnan következik, hogy mivel az okosság természet szerént minden okos valóságban és így minden emberben ugyanaz, következésképpen a természeti szabadság is, az pedig minden velünk született jussoknak a summája vagy fundamentuma; látni való, hogy amely és amennyi jussai vagynak egy okossággal bíró embernek, ugyanz és annyi jussai vagynak a másiknak is. [46.:] Ki-ki maga ura magának. [47.:] Mindennek van jussa a világ valamely része felfogására és annak, mint magáénak használására. [51.:] Minden embernek van jussa a maga külső szabadsága vaalmely részit a mások hatalma alá adni. [59.:] Senkit meg ne akadályoztass lelki és testi erejeinek kimivelésében, tökéletesítésében és az azokkal való élésben. [176.:] „A cseléddel való bánásban nem nézheti magát a gazda annak urának, vagy birtokosának. [203.:] Legjobb igazgatás formája az, melynek törvényei szerént a státus tagjai a magok külső szabadságok gyakorlásában a mások külső szabadságát soha meg nem sérthetik; [...] mindegyikben vagynak fogyatkozások, de tökéletességek is: mindazáltal a monarchia a legjobban van alkalmaztatva az emberi természethez; [...] vagynak még úgynevezett öszvetett (composita forma Regiminis) igazgatás formái is, amidőn tudniillik a demokrácia az arisztokráciával, a monarchia arisztokráciával elegyíttetik öszve, hogy egyik a másikat equilibriumban tartsa; [...] a polgári társaságnak mint személynek (persona mystica) ezen jussai vagynak a maga tagjain:" 1. adó a közjóra, a főhatalom ellen ne lázadjon, közjóért áldozni, [212.:] „jus a törvények magyarázásához [...] t.i. minthogy a törvények homályosak lehetnek és senki a törvényhozónak akaratját jobban nem tudhatja, mint maga, természetesen csak annak van jussa a magyarázáshoz. [219.:] Valamely bizonyos tájékot lakó nép, mely önnön constitutiójánál fogva független státust formál, nemzetnek (gens) neveztetik. A nemzet conceptusába az is benne van, hogy az a nép, mely nemzetnek neveztetik, egy törzsökből veszi eredetét, de ez mindég bizonytalan lévén, elég az, ha a státust formáló nép tagjai hazafiak, vagy egyugyanazon tájékot bíró szüléktől származtak, vagy a constitutio által olyanokká tévődtek." [220.]

nak tartotta[363] – a sztoikus szellemet próbálta feltámasztani, kantiánus eszméit Seneca-féle levelekben adva elő.[364] (És talán az sem véletlen, hogy az erdélyi zord történeti valóságot átélő kortárs történészek a folytonosság szemléletét érvényesítik a múlt megjelenítésében.[365])

A magyar alkotmányfejlődés hosszú távú folyamataira tekintő szemléletben az antiabszolutizmus az a döntő mozzanat, amely a kiváltságőrzés és a jogkiterjesztés kereszttüzében érvényesül. Szabad György 1983-as akadémiai székfoglaló értekezésében a folytonosság-vitára való hivatkozás és kitérés nélkül érvényesül a folytonosság valósága; éspedig az önálló államiságért folytatott küzdelmek bemutatásában. Annak elemzésében, hogy az 1790–1791-es magyar országgyűlés miként iktatta törvénybe az ország függetlenségét, ami a rendiség és az abszolutizmus összefonódásának világában sok vonatkozásban csak fikció lehetett, de az 1830-as évektől 1848-ra kiteljesedtek „a Magyarország fiktív függetlenségének valódivá konvertálására irányuló törekvések".[366] Az eszmék terén pedig – hangoztatja ugyancsak Szabad György – a felvilágosodásellenes abszolutizmus alatt „búvópatakok", pontosabban „a búvópatakok hordozta felismerések" biztosítják a felvilágosodástól a liberalizmushoz vezető folytonosságot, amelynek szilárd alapját az antiabszolutizmus mélyen gyökerező hagyományai alkották.[367] A búvópatak – mint jeleztük – metafora. A felvilágosodásból táplálkozó tiltott szabadgondolkodás áramait érzékelteti, amelyek keresték az utat a nyilvánosság terei felé. A felismeréseket röpiratokban, cikkekben juttatták kifejezésre, amennyire a cenzúra és az öncenzúra engedte. Mindkettő bénító hatású. Látni fogjuk, Kossuth volt az, aki mindkettővel együtt élve valósággal szárnyakat öltött mindkettő leküzdésére.

A folytonosság-vita szabadelvű újraolvasását célzó igény vonzásában vizsgáljuk meg a továbbiakban, hogy maga Kossuth miként látta a folytonosság kérdését.

Kossuth Lajos „hozzászólása"

Bár a vitaindító Concha Győző az 1880-as évek derekán meglátogatta Kossuth Lajost turini magányában, a folytonosság–megszakítottság kérdése közvetlenül nem került szóba (igaz, közvetett módon – majd jelezzük – már igen). A kérdést maga az élet vetette fel. 1883-ban ugyanis Bereg vármegye köszöntötte „a turini remetét", mint egyikét azoknak, „akik »legázolt nemzeti létünk visszaszerzését tűzték ki életük feladatául«". Kossuth válaszában szabadkozott, az általános haladáshit szellemében jelölte ki saját helyét a nemzeti fejlődésben: „A nemzeti ébredés, melynek legtevékenyebb szakába az én közéletem is bele esett, nemcsak nem egyes kijelölhető személyeknek, de még csak nem is egy nemzedéknek műve volt." A szabadkozás nem álszerénykedés, hanem éppen saját történelmi szerepének a kiemelése annak érzékel-

[363] Lyceálna knížnica, Kežmarok, Ms. 1579. Amand Wilhelm Smith barátjairól és ismerőseiről szóló vegyes feljegyzéseiben így jellemezte Mozartot: „der Homer in der Musik seiner Zeit".

[364] Amand Wilhelm Smith: *Spiritus Stoae. Geist der Stoa. I–VI.* Leutschau, 1817–1820.

[365] Csetri Elek: *Együtt Európában.* Debrecen, 2000.; Egyed Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914.* Kolozsvár, 2004. Benkő Samu és Hajós József 1989 előtti művei.

[366] Szabad György: *Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás korában.* Bp., 1986. 20.

[367] Szabad György: Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságőrzés és a jogkiterjesztés kereszttüzében. *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások. 1999.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 2000. 28.

tetésével, hogy cselekedeteinek indítékai mélyen a történelemben, történelmi szükségletekben és érdekekben gyökereztek, és így egyszerre kellett biztosítani a nemzeti önállóságot és megtenni „a szabadelvű reformok"-at. „E két egymást kölcsönösen feltételező s kölcsönösen biztosító iránynak már az 1790-ki országgyűlés törvényeiben is, de még sokkal inkább tanácskozásaiban s bizottságainak a szabadelvű átalakulás vágya felől tanuskodó reformterveiben oly nyilatkozványait birjuk, melyek mindenkit meggyőzhetnek, hogy 1848 nem úgy toppant elő, mint Pallas Athene Zeus agyából a görög mítosz szerint, hanem már 1790-ben fogamzott."[368]

1848 fogamzása 1790-ben! — erre nem is egy mai történész azt mondaná, leegyszerűsítés. De hát a kortársaknak joguk van a maguk módján átélni a történelmet. És akadt, aki a Népek Tavaszán át is élte a folyamatosságot, például a Beethovent megihlető Brunszvik Teréz grófnő, aki 1848 áprilisában meg is vallotta: „Amit 50 évig kívántam, akartam, amiért harcoltam [...], most itt van, megtörtént néhány óra alatt. A kertész tudja, mikor érik be a mag, amely *egy* perc alatt szétfeszíti a magházat, ami magába zárta."[369]

Kossuth, aki az átalakulás nagy kertésze volt, azért mégsem látta ilyen egyszerűnek az átmenetet. Folytassuk a megszakított idézetet: „Történetírásunk legérdekesebb egyszersmind legtanulságosabb feladatai közé számítom nyomról, nyomra követni mindkét irányban azon eszmék szülemlésének kínos vajúdásait s konkrét tervekké fejlődésük fázisait, melyeknek igéje 48-ban megtestesült. De e nyomkutatás csak akkor teendi a történetiratot az élet mesterévé, ha a történelmi bölcselet művelésével köttetik össze, melynek feladata nem személyekkel bíbelődni, hanem világosságba helyezni a történelmi kényszerűség törvényét, melynek ellenállhatlan befolyása alatt a legellentétesebb szándékok, a reakció botor átalkodottsága, úgy miként a türelmetlenség erőfeszítése, a vakbuzgóság mint az értelem, a nagyravágyás mint az önzetlen hazafiság, a bűn mint az erény közrehatni kényszeríttetnek azon eszme megvalósítására, mely – maga is a történelmi szükségszerűség kifolyása – irányt szab egy-egy korszak törekvésének; épp úgy mint a fizikai természetben a hatalmas folyó hömpölygése, a dörgő zuhatag, a csendes patak s a suttogó csermely mind a tenger felé vonzanak."[370]

Kossuth vallomása a történetírásról azért is érdekes, mert üzenetének címzettjei, a történészek közül a viták során – tudtommal – senki sem idézte fel. (Igaz, Barta István többször is jelezte, hogy Kossuth a reformmozgalom kibontakozását az 1790-es évekbeli operátumok vitájával kapcsolta össze.) De hát úgy látszik, nem egyszer úgy ítélkezünk Kossuthról és koráról, hogy nem olvassuk csak a másodkézből való forrásokat, mintha ezek birtokában jobban tudnánk, hogy mi történt, mint maguk az események részesei. És még emellett mélyen igaz, amit Hegedűs Loránt 1940-ben írt: „...azok olvasnak a legkevesebb könyvet Kossuthról, akik legtöbbet beszélnek róla".[371]

Nem tagadom, magam is némileg így jártam. Mert sokáig nem vettem észre, hogy a folyamatosság kérdését maga Kossuth vetette fel először. Ő indította el a történészvita előtti vitát, amikor Széchenyi István *A Kelet népe* című művének éles támadására válaszolt, és óvatos formában megkérdőjelezte a Széchenyi-mítoszt, az ébresztő mítoszát. Ennek a mítosznak a lényege: a nemzet álomba merül, de az ébresztő felrázza. Általános kelet- és közép-európai mítosz. Célja a mozgósítás, és ennek

[368] *Kossuth Lajos iratai. X.* Szerk. Kossuth Ferenc. Bp. 1904. 100.

[369] *„Magyarország, Veled az Isten!" Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849.* Szerk. Hornyák Mária. Bp. 1999. 96–97.

[370] *Kossuth Lajos iratai. X.*, 100–101.

[371] Hegedűs Loránt: Előszó a Magyar Trilógiához. MTAKK, Ms 6279/31.

a célnak tökéletesen megfelelt. Széchenyi is példa rá. Mert ennek a mítosznak a jegyében lépett Széchenyi a színre, amikor az Akadémia megalapítását szorgalmazó és pénzhiány miatt kesergő tanácskozáson előlépett az ismeretlenségből, és felajánlotta birtokai egyévi jövedelmeit. Tökéletesen megszerkesztett alapító gesztus. Az ismeretlen huszárkapitány országszerte ismert politikussá lépett elő, és a várakozások fókuszába került. Elméleti és gyakorlati könyveivel, gazdasági tevékenységével meg is szolgálta a bizalmat. Építette az országot és a mítoszt. Apja alakját is az ébredés mítoszának jegyében jelenítette meg, jellegzetes kontraszthatással:

„Oh mily sokszor látám még mint gyenge fiú szegény atyámat búba merülve, s már akkor villant lelkemen keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal nagyobb érdekűnek kell hatni rá, mint családi vagy házéleti bajak keserűségeinek. Mert Epictetos elveivel megbarátkozott keresztény férfiú, mint ő vala, ilyféle gyötrelmeket mosollyal tűrt. Akkor nem bírtam felfogni bánatait. Beh nagyok lehettek azok! Később tudám, s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak naprul napra mélyebbre süllyedése, és azon reménynélküli nézet, miszerint nem sokára és elkerülhetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedésit. Felfogá-e, hogy ránk nézve csak úgy lehet még üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkotmányunk szeplőtlensége elibe tesszük, nem tudom. Tán nem tulajdonított a mind inkább lankadó testnek elég erőt s életet halálos álmaibul kibontakozhatnia. S mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám, mint »magyar« reménytelen szállott sírjába, azóta még nem szűnőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze; miképp kiismerném: van-e még feltámadása körül remény vagy nincs-e többé. Életem legmélyebb feladása ez vala. [372]

Csodálatos vallomás, de torzító. A mítoszképzés íratlan törvényei eltorzítják a dolgok optikáját. Elhaló atya és ébresztő fiú, életveszélyben élő életerős fiatal nemzet — ezek a feszültségfokozó és dinamizáló ellentétpárok. Lehet benne igazság. Kétségtelen, hogy apján olykor úrrá lehetett a kétségbeesés. De az ellenőrizhető mozzanat, hogy Széchényi Ferenc szinte élete végéig folytatta magyar alkotmányvédő tevékenységét, többször is tollat ragadott az abszolutista reakció ellenében. Munkái kéziratban maradtak ugyan, de a fiú tudhatott róluk. Ismertette a Habsburg Birodalom alkotmányosítását célzó tervezetet és a centralizáló abszolutista törekvések elleni számvetést. Viszont még ha naplójában is tagadta volna 1820. november 21-én a következőket vetette papírra:

„Az én jó öreg atyámat látta Viczay papa mint ateistát, mint lángoló hazafit, mint bősz royalistát, mint vakbuzgót [Bettbruder=vakbuzgó, szenteskedő!], és így tovább. Így sodorták őt a hullámok, hogy fognak engem sodorni?"[373] Ugyanakkor atyja intelmeit apróra összehajtogatva talizmánként hordta a nyakában, és benne az intést: „hazádnak javára működni, jószágaidat kezelni s jobbágyaidat boldogítani képes légy".[374]

Nála volt akkor is a talizmán, amikor 1848 őszén a Dunába vetette magát. És ki tagadná: az atyai intésnek tett eleget akkor is, amikor részt vett az 1848-as törvényhozásban. Atyja azt akarta, hogy ő legyen a legnagyobb hazafi. Készítette a szerepre, amelyet ő nem tudott eljátszani a kor mostohasága miatt. Ezzel Széchenyi István nagyon is tisztában volt. Ha nem is az ébredést, de a haladás útján való elindulást arra

[372] Széchenyi István: *A Kelet népe.* Szerk. Ferenczi Zoltán. Bp., 1925. 215.
[373] Széchenyi István: *Napló.* 180.
[374] Fraknói Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc.* Az utószót írta Soós István. Bp., 2002. 240.

az időre tette, amikor atyja tanulmányait végezte, aztán szabadkőművesként, majd egy ideig József szolgálatában, végül pedig éppen ő ellenében próbálta szolgálni a hazát: „Ha a bátorlétet, a tulajdonnak szentségét, s általában a kifejlettebb, felmagasult polgárisodás kísérőit, mint például, a családi viszonyok nemesb elrendezését, s mind azon anyagi javakat és kéjeket kellő méltánylatra akarjuk venni, melyek az emberiség legmagasabb fokán álló nemzeteknek sajátai, s melyeket kellőleg nem méltánylani buta állatiság, vagy hiú cinizmus; akkor mint becsületes emberek nem tagadhatjuk, hogy a régi zavarhoz képest, újabb s kivált az 1760 és 1790-iki időkben kimondhatlan előmenetelt tőn Magyarország lakosa.[375]

Azt nem írta meg Széchenyi, hogy az ébredés, mint mozgósító szólam éppen ezekben az időkben bukkant fel. Ez is példázza, hogy a nemzeti ébredés spontán élmény és önáltatás. Az ébresztőnek erőt ad, hogy ő az úttörő, akinek nincs és nem is lehet elődje, mert különben nem lehetne nemzeti ébredés sem. Első ébresztőnek lenni, viszont hatalom a lelkek fölött. De csak addig, ameddig a nemzeti agitáció tömegbázisa, társadalmi és intézményes lehetőségei nem bővülnek, a demokratikus kultúra nem erősödik. A mítosz részben maradt, az ébredés igénye tovább élt, de az első ébresztők szerepét megkérdőjelezték. Széchenyi István 1844-ben a diétán elájult, amikor Zay Miklós az ő atyjára is így célzott: „...a szegény református prédikátorok és a bocskoros nemes ember viskóiban tartaték fenn a nemzetiség, de korán sem az aranygyapjas vitézek, nem a többi lovagrendek nagy keresztesei, s nem a belső titkos tanácsosok által."[376] Széchenyi István is felelős azért, mert atyja szellemi öröksége a családi levéltárban kiadatlan maradt. Ha Zay azt ismeri, akkor talán másképpen szól. És bár Széchenyi István az első ébresztő szerepében saját maga jelentőségét ki tudta emelni, ugyanakkor ennek történelmi hitelét – atyja szerepének elhallgatásával – fedezet nélkül hagyta. Erre érzett rá Kossuth, amikor maga is hirdette az ébredés szükségességét, de az ébredés első jeleit korábbra tette:

„Hogy a magyar nemzet akkor, midőn gróf Széchenyi István a polgári nyilvános életet oly dicsőn megkezdette, nem volt sír szélén álló vén beteg, arról alig kételkedhetünk, ha figyelembe vesszük a megtörhetlen visszahatást, miszerint alkotmányszerűség s nemzetiségi elem a germanizálás fáklyatüzénél újult lángra gyúlt, azon nagy férfiú törekvéseinek ellenében, kiről Platthy Mihály halhatatlan tollával írva van: hogy „princeps justus, sapiens, aequus, quem praeceps boni publici fervor et peregrina juribus nostris consilia lege praescriptos cancellos siverunt perrumpere" [igazságos, bölcs, méltányos fejedelem, — II. József — , akit a közjó szolgálatának heves igyekezete és idegen megfontolások vezettek, hogy áttörje a jogaink által törvénytől előírt akadályokat], ha továbbá figyelembe vesszük az 1790-iki országgyűlést, melyen annyi felvilágosodás annyi türelemmel, annyi lelkesedés annyi méltósággal, annyi szabadságszeretet annyi törvényességgel, annyi körülményismeret annyi előrelátó gondossággal, annyi engesztelő szellem a jövendőbe oly mély belátással párosultak, hogy ezen országgyűlés történetét évrajzaink legfényesb lapjaihoz sorozhatnók; utóbb ha megolvassuk az 1790: 67 törvénycikk által kirendelt országos választmányok munkálatait, melyek nagy részben a XIX. század gyermekeinek is becsületökre válhatnának, ámbár a státusgazdasági tudomány még akkor rendszerítve nem igen volt; és ha el nem felejtkezünk a lelkesedésről, nem az oly nemes áldozati készségről, me-

[375] Széchenyi: *A Kelet népe*, 212.
[376] Falk Miksa: *Széchenyi István gróf és kora.* Pest, 1868. 182.

lyet nemzetünk a következett századnegyednek minden fázisain át bizonyított; és szemmel tartjuk, miképp a viszontagságok minden kísérletein keresztül, egy részről a nemzetiség nagy érdekében soha nem ernyedő buzgósággal küzdött előre lépésenkint; más részről pedig vágyait a reform után, mint sérveinek és bajainak egyedüli orvosa után, ha néha tévedezve bár, de mégis kitüntető; és nem siklanak el figyelmünk elől a municipális élet körébeni jelenetek, melyek még azon időszakból sem hiányzanak, mikor a magyar oly súlyos áldozatoktól, annyi verítékes fáradalmaktól pihengetve, tespedett ugyan, s tespedésére ürügyül vevé a méltó remények valósulatára, alapos igények teljesületére várakozást; azonban e tespedő várakozás közben is új meg új erőket gyűjtögete (mert hiszen korunk sok bajnokinak nevelése nem épen ez időszakba tartozik e?), míg majd elkövetkeztek az 1823-iki események, és elkövetkezett az 1825-iki országgyűlés, melyről gróf Széchenyi oly igazán mondá: hogy »a pillanati nyomásnak visszahatása nyilván bizonyítá be a világnak, mikint Magyarország fejedelme élő s fiatal, nem vén s megholt nemzeten uralkodik:« valóban ha ezeket megfontoljuk, lehetlen meg nem győződnünk, miképpen mind ezek nem arra mutatnak, mintha nemzetünk már a sír szélén dermedett volna; mire hiszen erősebb cáfolat talán nem is kell, mint éppen ama bámulatos hatás, melyet gróf Széchenyi munkái gyakoroltak; mert ezen hatásnak szoros számolás szerint okvetlenül ki kellett volna maradnia, ha hogy a nemzetben már előre kész fogékonyság nincs, ami valóban nem halálos álomkórságnak jelensége."

Az okfejtés éle Széchenyi vezéri szerepe ellen irányult. A múltról szólt, de a jövőnek: „Gróf Széchenyit a kor szükségeinek hatalma alkalmas percben ragadta meg. Ő korának nyelvévé lőn; ő a nemzet jobbjai gondolatának szavakat adott. És hatásának titka itt fekszik."[377] Más szóval: ha hatást akar kifejteni, akkor tömeg- és társadalmi bázisra van szüksége, arra, amelynek igényeit már éppen a *Pesti Hírlap* fejezi ki.

Ami a múltat illeti, a vita a folytonosság körül is forgott. Széchenyi megszakította az apjával való folytonosságot. És inkább azzal a korral kereste, amelyben apja még fiatal volt. Kossuth viszont úgy nyilatkozott, hogy „megfogni nem tudom, mikint lehet ép' az 1760-iki időt olyannak jelelni ki újabb korunk történeteiből, melyben Magyarország lakosa kimondhatlan előmenetelt tőn, melyről mégis a' 84-ik lapon az mondatik, hogy akkoron, alkotmányt s nemzetiséget tekintve, a magyar (a mint valóban igaz) szánakozásra méltó szerepet játszott".[378]

A történészek folytonosság-vitáját így előzte meg a történelemalakítók vitája. A két vitát sajátos asszimetria jellemzi. A történelemalakítók sok mindent tudtak, amiről nem akartak beszélni, a történészek sok mindenről beszéltek, amiről nem tudtak. A történész-vita felé Kemény Zsigmond vezet, éspedig nagyszerű Széchenyi-esszéje, amellyel a Széchenyi-kultuszt úgy indította útjára, hogy a magyar liberalizmus utóvédharcát folytassa.

Kemény Zsigmond a közvéleményben élő Széchényi Ferenc-képet rögzítette. Mert – „mint tudatik" – Széchényi „életének utolsó szakaszában a mély vallásos érzést – mely szintén az egész család jellemvonásai közé tartozik – naponként magasabb fokra emelte keblében, s végre nemévé a rajongásnak hangolta fel".[379] Ugyanakkor Keménynek némi kételyei is voltak. Ezeket azonban műve politikai célzatosságával

[377] Kossuth Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Széchenyi István: *A Kelet népe.* Szerk. Ferenczi Zoltán. Bp., 1925. 419–420.
[378] Kossuth: Felelet, 418.
[379] Kemény Zsigmond: *Tanulmányai. I.* Pest, 1870. 204.

kellett összehangolnia. Mert azt kellett bizonyítania, hogy Széchenyi István korántsem olyan készületlenül lépett fel 1825-ben, mint többen állították, és mégis ő volt az ébresztő. A nagy logikai probléma az lett, hogy mikor ébredjen fel az ébresztő, mert ha egyik pillanatról a másikra ébredt volna ő is, akkor ez nem magyarázza meg politikai felkészültségét, és az egész ébredésnek rögtönzött jelleget kölcsönöz. Kemény nem hihette, „hogy »a legnagyobb magyar« oly rövid idő alatt formálta ki magát mély kombinációjú országlárrá, mint amennyi másoknál alig elég egy megyei szerep efemer dicsőségének megszerzésére".[380] A nagy kérdésre választ kereső Kemény nem akarta kimondani az utolsó szót, elismerte, hogy Széchenyi Istvánnak „a nemzet sorsával összenőtt életét a vizsgáló történelem fáklyájának csak később sikerülend tökéletesen felderíteni".[381] Ugyanakkor vitatkoznia kellett Kossuthtal, aki a *Kelet népé*re adott válaszában Széchenyiben nem a magányos hőst látta, hanem a kor követelményeit megértő és kifejező politikust. Kemény egyetértett Kossuthtal az 1790-es évek diétai munkálatainak pozitív megítélésében, oly annyira, hogy szerinte, ha az ezekben kifejtett reformtörekvések kibontakozhattak volna, akkor „Széchenyi fáradságainak egy részét feleslegessé, más részét könnyebbé teendik vala".[382] De el kellett fogadnia Széchenyi István vallomását saját atyjáról, mert mégis csak a fiú közelebbről ismerte, mint ő. Ugyanakkor a fiú által ecsetelt reménytelenséget Kemény a történelemmel ellensúlyozta: 1790 után „35 évet veszítettünk el, s ezen visszahatási kor sem mételyezte meg az ifjú nemzetnek erkölcsét és politikai jellemét". Mivel az ébredés politikai dogma volt, az alvás pedig történelmi nonszensz, Kemény úgy oldotta meg a 35 éves átmenet kérdését a felvilágosodásról a liberalizmusra, hogy „politikai halál" helyett „politikai szendergésnek" minősítette a hosszú évtizedeket.[383] És mivel mit sem tudott, és nem is tudhatott Széchényi Ferenc alkotmányvédő tevékenységéről, István fia lehetett az, aki kiemelte „az alélt nemzetet kórágyából s az egészség forrásaihoz vezeté vissza".[384] A fiú szerinte „1819-től kezdve vetette magát vas szorgalommal és minden akadályokat leküzdő eréllyel a komolyabb tanulmányokra,"[385] és apja halála (1820. dec. 13.) után kezdte „Magyarország ügyeiveli szorosabb foglalkozását".[386] Előtte a nagyvilági ifjak világát élte, akit – miután kilépett az otthoni vallásos élet köréből – elragadott a nagyvilági élet forgataga.[387]

Kemény portréja mesteri, a tabló viszont hamis. Nemcsak politikai célzatossága miatt, hanem mint megvallotta, az anyagismeret hiánya miatt is. Sokat várt attól, hogy Széchenyi naplójába majd bele lehet tekinteni.[388] Mentségére legyen mondva, a napló nem nagyon igazolta volna várakozásait. Széchényi Ferenc alkotmányvédő kéziratai viszont igen. Ha ezeket ismerte volna, talán aligha hallgatta volna el. Így a politikai ellenzékiséget leszólta, viszont az 1790-es évek pezsgése nyomán érzékeltetett valami mást:

„Az ellenzéki szellem erősítette az önálló gondolkozást, de táplálékkal nem látta el. S ha úttörői valának Széchenyinek, azokat ama szegény és nyomorral küzdő férfiak-

[380] Kemény: *Tanulmányai, I.* 201.
[381] Kemény: *Tanulmányai, I.* 201.
[382] Kemény: *Tanulmányai, I.* 243.
[383] Kemény: *Tanulmányai, I.* 242.
[384] Kemény: *Tanulmányai,* 156.
[385] Kemény: *Tanulmányai, I.* 209.
[386] Kemény: *Tanulmányai, I.* 198.
[387] Kemény: *Tanulmányai, I.* 204–205.
[388] Kemény: *Tanulmányai, I.* 201.

ban kell keresni, kik szintén hitték, hogy a magyar nyelv nem »volt«, hanem »lesz«; kik lemondva az élvezet örömeiről az eszmék örömeit keresték és teremtettek irodalmat közönség nélkül, harcoltak a neologizmusért, majdnem csak magok által kölcsönösen olvastatva, és midőn már lőn közönség, mely az írói fáradozásokat méltánylani kezdé, az elismertetés e bátor kezdeményezőknek többnyire csak emlékeiket jutalmazhatta.

Kétségkívül a nyelvújítók voltak a politikai újítóknak előkészítői.

Ők termékenyíték meg, ők tették a változtatásra hajlékonnyá, s az új eszmék földolgozására alkalmassá a szellemet.

A győzedelmeskedő neologizmus magával hozta szükségét és diadalát az állami és társadalmi reformoknak.

Széchenyi elődе Kazinczy volt."[389]

A nagy lélekbúvár – mint láttuk – az információs űrt logikai spekulációkkal próbálta kitölteni, viszont máig aktuálisan érzékeltette a 18. század végétől a saját korába ívelő folyamatosságot — egy vonatkozásban: kultúra és politika összefüggésének jelzésében. Csak egy valamit hallgatott el, hogy Kazinczyról az is elmondható: Kossuth elődе is volt.

Nem tudni, hogy Kossuth ismerte-e Kemény Széchenyi-esszéjét. Aligha. De amikor elvetette a személyekkel való bíbelődést, akkor Kemény módszere ellen is szólt. Hiszen ebben sok az esendő faktográfia, miközben nem ismerhetett sok tényt. Ugyanakkor Kemény módszerében ott rejlik az a bölcselet, amelynek birtokában mindenkinél pontosabban jelezte a nyelvújítás metapolitikai jellegét, és valamit abból a folytonosságból, amelyet Kossuth ragadott meg. Kossuth jellemzését a bölcselet, más szóval a történelemfilozófia igénye hatja át, miközben már ilyen nézőpontból tekintett a történeti tájra. De mit mondjunk mi?

Az persze tagadhatatlan, hogy értékeléseink gyakran az aktuális „kényszerűség törvényének" engednek, vagy egyszerűen a szokás hatalmának. Megszoktuk ugyanis, hogy a reformkor 1825-ben vagy 1830 után kezdődik. Büntetlenül nem lehet a „helyes" álláspontot megkérdőjelezni, bár egyes folyamatok elemzése áttörte a történetírás kronológiai határait, mert a történelem – úgy látszik – ebben az esetben sem törődött a kronológiával. Mégis rögzült bennünk a megszokott cezúra, és ez nagyon is célirányos cenzúrát gyakorol. A cenzúra logikája a következő lehet: Ha úgy véljük, hogy Kossuthnak nincs igaza, akkor nem célszerű idézni, már csak kegyeletből sem, hiszen feleslegesen kompromittáljuk. Idézhetnénk persze azért, hogy diszkreditáljuk és – úgy mond – helyre tegyük, de ez azért kockázatos művelet, mert még ha nem értünk vele egyet, akkor is – úgymond – lehet benne valami, ha pedig lehet benne valami, akkor kiderülhet, hogy van is, és végül csak rés támad az eddigi dogma falán. Talán elmondhatnánk, hogy Kossuth csak azért találta ki az egészet, hogy ne Széchenyi fellépéséhez kössük a reformkor kezdetét. Igaz, ilyen kossuthi szándékot nehéz bizonyítani, és végül még az derülhet ki, hogy azért ragaszkodunk a megszokott kronológiához, mert így Széchenyi nagysága jobban kidomborul. De nemcsak a Széchenyi-kultuszba ütközik a kossuthi megnyilatkozás elemzése. Ha az 1790-es cezúrát fogadjuk el, és a centralisták az igazi pozitív hőseink Kossuthtal szemben, akkor kínos az, hogy maga Kossuth mégis csak jobban megítélte saját korát, mint azok, akiknek ezt a szerepet tartjuk fenn. Kossuth nyilatkozata tehát alapvetően azért feszélyez, mert feszegeti szokott sémáink kereteit.

[389] Kemény: *Tanulmányai, I.* 325–326.

Kossuth idézett nyilatkozata talán valamiféle historiográfiai neurózis áldozata lett, az eredmény a historiográfia csönd. Márpedig senki sem tudta ilyen röviden érzékeltetni a folytonosság belső dialektikáját, éspedig azt, hogy az átalakulást célzó – olykor egymásnak is – feszülő szándékok, sőt az ellenlépések is a nagy rendszerváltozásra való törekvést erősítették, és annak kedveztek. (Egyszerűen szólva, a reakció butasága is olykor jól jött.) A lényeg természetesen a rendi alkotmányosság átmagyarázásával a polgári alkotmányosság kialakítása. Régi fogalmak vagy szóképek megtöltése új tartalommal. Munkánk alapvetően erről szól. Ami pedig sémáinkat illeti, ezek absztrakt fogalmak és metaforikus kifejezések ötvözetei. Metaforikus példálózgatásaink során általában a négy világalkotó elem (levegő, víz, tűz, föld) egyikével élünk, hogy a forradalmat megelőző forrongás és aztán magának a forradalomnak a dinamikáját jellemezzük. Kossuth – képzavar nélkül! – két elemet kombinált. A nyomkutatás az útra, a földre utal, arra, hogy a földön kell járnunk. Az út az egyéni magatartás metaforája, hiszen az úttörés, az utak megválasztása egyéni döntés eredménye. A víz pedig az eszmeáramlatok és a kollektív tudat metaforikus megjelenítése. Csermely, zuhatag, patak, folyó hatalmas gyűjtőterületet jelenítenek meg az olvasó szeme előtt. És egyben azt is jelzik, hogy nagy történelmi időkben eltérő természetű törekvések is egyesülnek. A vizek sodrása pedig arra az ellenállhatatlan erőre utal, amely magával ragadhatja az embereket és a tömegeket. Így az ember egyszerre lehet földön járó és navigátor.

Kossuth idézett vallomása már későbbi reflexió eredménye. Jelzi, hogy folyamatosságot látott, és mondhatnánk, megteremtette a maga politikai eszmevilágának múltból a jövőbe ívelő folyamatosságát. A folyamatosság a történelmi emlékezet alapja és terméke is. Akkor szűnik meg, amikor már a jelen nem tart igényt a múltra, vagy azt pillanatnyi állapotának megfelelően át akarja magyarázni. Ha igen, akkor önmagát keresi benne, önmagából is visszavetít sok mindent. Ezért is a sok metaforikus kifejezés, amikor jellemezni akarjuk a bonyolult történelmi folyamatokat. Ha át tudjuk élni, azt hisszük, hogy megértjük a történelmet, akkor jónak és találónak tartjuk ezen kifejezéseket, ha nem, akkor újakat keresünk.

A magyar demokratikus kultúra paradigmái és Kossuth dilemmája

A folytonosság–megszakítottság vita a bonyolult folyamatok dinamikájának modellekben való megragadására figyelmeztet, ugyanakkor annak követelményére is, amitől Kossuth óvott: az egyénekkel való foglalkozásra.

Eszmei síkon a felvilágosodástól a liberalizmusig egyértelmű a folyamatosság. A folytonosság a demokratikus kultúra formáinak változásaiban érvényesült. A demokratikus kultúra hatalmas gyűjtőfogalom, amely magában foglalja mindazt, amit a felvilágosodás és a romantika, a liberalizmus és a demokratizmus jelentett. A demokratikus kultúra paradigmatikus formái egymásra épülnek. Amikor a továbbiakban paradigmákról beszélek, nem a folyamatosság és a változás dinamikáját nem kívánom sémákba foglalni, hanem a metaforikus megközelítések mellett olyan értéksemleges nézőpontból próbálnék vizsgálódni, amely a történelmi problémákat nem alakítja erkölcsi vagy pszeudo-erkölcsi problémákká, bár tudom, hogy a „személytelenség" a historiográfiai képmutatás egyik formája, mert nem mondhatunk le az átélés élményéről és értékeszményeinkről, miközben a cél a múlt valóságának

felelősségteljes rekonstrukciója, és miközben mindig is figyelnünk kell „a halottak világával való kapcsolatteremtés íratlan normáira".[390] A múlt tapasztalatai is emlékeztetnek arra, hogy a moralizáló vagy amoralizáló ítéletek olyan szillogizmusokba illeszkednek, melyeket az éppen aktuális társadalompolitika instrumentalizál. Ilyen ítélet például az, ha valakit úgynevezett osztályhelyzete alapján ítélünk meg, akkor, amikor az osztály nem rendszerező fogalom, hanem történelmi teleológia eszköze, és az úgynevezett haladás szempontjából ítélkezünk az egész osztály vagy hasonló jellegű absztrakcióval elképzelt kollektívum fölött. Igaz, ez már a múlté. A paradigmával való (vissza)élés viszont oda vezethet, hogy adott esetben a paradigmából paradogma lehet. De mindenkinek joga van a paradigmáihoz, annál is inkább mert a paradigma fogalma egyértelműen nem igazán meghatározható. Közhely, hogy Thomas S. Kuhn is klasszikus művében – kontextustól függően – tucatnyi értelmet ad neki. Goethe példája is sok mindenre inthet: „Az ellentmondás szelleme és a paradoxonok iránti előszeretet valamennyiünkben benne rejlik. Szorgosan tanulmányoztam a különböző véleményeket, és mivel elég gyakran hallottam azt mondogatni, hogy minden végül is minden embernek megvan a maga vallása, mi sem lett természetesebb, hogy magam is kialakítsak magamnak egy vallást".[391] Így vagyunk mi is paradigmáinkkal. Közel állnak hozzánk. De ne abszolutizáljuk mint vallásunkat, mert paradigmáink a megismerés eszközei.

A magyar demokratikus kultúra komplex jelenség, és egyben folyamat. Egyes szakaszait – kísérleti megközelítésben – a következő paradigmákkal jellemezném: a titkostársasági demokratikus kultúra, a magántársasági demokratikus kultúra, a modern nyilvánosság. Ezek embereit a lelkiismeret-, a gondolat- és a szólásszabadság érvényesítésének igénye köti össze. Ez öncél és eszköz. Egyik formája: a sajtószabadság „minden szabadságok anyja" — Fouché, Napóleon rendőrminisztere szerint is.[392]

Az egyes formákon belül a radikalizálódás élő tapasztalat. A titkos társasági kultúra mintaadó formája a szabadkőművesség. A magyar szabadkőművesség mind a felvilágosult abszolutizmus, mind a felvilágosodott rendiség rendszerébe beépült. A kettő szembekerülésére és viszonyának rendezésére 1790-ben került sor. II. Lipót halála után, és mindenekelőtt a francia háború kitörésével, 1792-ben, miután Franciaország támadott, a felvilágosult abszolutizmust többé-kevésbé merev bürokratikus abszolutizmus váltotta fel, amely a rendiségnek csak a hagyományos formáit tűrte meg, és azon belül is a provinciális reakciót erősítette. A felvilágosult rendiség a politikai élet kulisszái mögé szorult. A titkos társasági kultúra demokratikus hívei olyan összeesküvést szerveztek, amelyet 1795-ben felszámoltak. 1796-tól 1812-ig az abszolutizmus és a rendiség dualizmusa érvényesült. Ezen dualizmus a diéták rendszeres megtartásával működött. A diétákon a felvilágosult rendiség egy-egy képviselője is hallatta szavát. De egészében ezek a diéták messze néző intézményes és társadalmi reformokkal nem kísérleteztek. Az udvar és hazai konzervatív rendiség kemény kontraszelekcióval szűrte meg a diétai követi kart is. Az abszolutizmus adót és katonát akart a háborúhoz, a rendiség pedig asszisztált vagy eleve defenzívában maradt. Az adott erőviszonyoknak megfelelően megegyeztek.[393] A két fél mintha lábhoz tett fegyverrel méregette volna egymást. Találó Kecskeméti Károly találó diagnózisa: „1794–95

[390] Szabad György: *A történész felelősségéről. Tiszatáj,* 1974. 6.sz. 3–7.
[391] Wolfgang von Goethe: *Dichtung und Wahrheit.* Leipzig, 1903. 259.
[392] Joseph Fouché: *Mémoires.* Paris, 1957. 301.
[393] Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések.* Bp., 2004.

után megváltozott Magyarország szellemi állapota. A nagy ambíciókat minimálprogram váltotta fel azzal a céllal, hogy ellenálljanak az előjogokat korlátozni akaró kormányzati politikának. Húsz éven keresztül egyfajta pszichodráma zajlott le a két fél között; az egyik fél a gyanakodó udvar, mely nem hagyott fel a demagógok elleni dörgedelmeivel, hogy aztán alkalmazkodjék az alkotmányos rítushoz, a másik fél a kellőképpen megosztott és ezért valóságos veszélyt nem jelentő politikai osztály, amely kellőképpen egységes volt ahhoz, hogy rákényszerítse az udvarra ezt a rítust."[394] Persze a külső, sőt még a közeli szemlélő számára ez unalmas volt. Gondoljunk az ifjú Szontagh Gusztávra, aki az 1840-es években eredeti magyar filozófia kialakításán fáradozott. A német-magyar nemes-polgár ivadékot a miskolci református iskolába adták magyar szóra, itt a „vad, durva erkölcsű fiúk" között, annyit verekedtek „a pápista diákokkal és a borbélylegényekkel", hogy megkedvelte a harcias életet, 1809-ben a hazafias versek hatására azonnal katonának akart állni, Késmárkon viszont rákapott az olvasásra, így aztán, amikor 1811-ben Pozsonyban a diétán kilenc hónapot töltött, olvasmányaiba menekült, mert: „Én az első circularis ülésekből látván, mikép subsidionalis országgyűlést lesz szerencsénk végig hallgatnuk, s azon kívül már ekkor Sidney Algernon híres munkáját s Rousseau [*Contrat social*ját[395]] ismervén, tehát a magyar diétában nem a nemzet képviselőit, hanem egyedül a nemesi casta küldöttjeit szemlélvén, magyar ruhát nem is csináltattam, hanem az arra kapott pénzen könyveket vettem, s így az országos gyűléseket nem is látogathattam, hanem csak a körieket, mi ítéletem szerint helyesen is történt, mert otthon jó könyveimből csakugyan többet tanulhattam."[396] Közben azért forrt a must. A besúgók úgy tájékoztatták a központi kormányzatot és az uralkodót, mintha angol és francia példákat követő pártok szabnák meg a diétai állásfoglalásokat.[397] Nyilván sok mindent találtak ki, részben saját fantáziájuknak, történelmi tapasztalatokon érlelt logikájuknak és kenyér- ill. pénzadó fölötteseik várakozásainak is engedve. Ingerelhette őket még a hallgatás is, hiszen az angolos irányzat vezére, Vay József még Kazinczy epigrammájában is „Némán int: űzd te is, amit akarsz".[398] Ez egyértelmű utalás a kanti akarat-értelmezésre, amely szerint a jó akarat szuverén, nincs szükség a legitimálására.

A hallgatás történetét még nem ismerjük eléggé. Egyik tragikus hőse, Csokonai Vitéz Mihály – 1804-ben egyik levelében – le is mondott „a politikai szabadság" igényéről, mert: „lelkem felül és kívül van szféráján, egyedül az enyim."[399] Általában számvetés és rejtőzködés dialektikája jellemzi az értelmiségi magatartást. Kultsár István 1806-ban nyomtatott körlevelével így próbált előfizetőket toborozni a *Hazai Tudósítások*ra: „Nem a vak erő, hanem az ész vezeti most az országok szerencséjét; lehet-e tehát magunk és törvényes alkotmányunk önként való felszánás nélkül az ész kincseinek, a tudományoknak bizonyos eszközét, a köznyelvet nem mívelni?"[400] A költői kérdés megint csak egy válasz a kérdésre, hogy miért a nyelvújítás és a nyelv-

[394] Jean Bérenger, Charles Kecskeméti: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918.* Paris, 2005. 243.
[395] A kézirat másolat, és a másoló kihagyta a cím helyét, *Contrat social* csak feltételezés
[396] Szontagh Gusztáv: *Emlékezések.* MTAK Törtl 2-255. 24., 32., 46.
[397] Wertheimer Ede: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok,* 1896.; Wertheimer Ede: Az 1811/12-iki magyar országgyűlés. Bp. 1899.
[398] Kazinczy Ferenc: *Összes költeményei.* Szerk., Gergye László. Bp., 1998. 97.
[399] Csokonai Vitéz Mihály: *Levelezés.* Szerk. Debreczeni Attila. Bp., 1999. 295.
[400] Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), Archivum Generale Ecclesiae, továbbiakban: AGE, I.c. 20;11

terjesztés volt a XIX. század elejének nagy szenvedélye, melynek az udvar a maga módján némi teret is nyitott.

1812-ben a központi hatalom felmondta a dualizmust, majd a merev reakciót 1825-től konciliáns reakció követte.

1790-ben azért kezdődött új korszak, mert hosszas előzmények után hirtelen készen előállott a modern polgári társadalom látomása és utópiája, és kibontakozhattak a megvalósítást célzó törekvések. A felvilágosodott rendiség olyan protoliberalizmus, amelyet a demokratizmus is erősíteni próbált. A késői felvilágosodás pedig a modern politikai liberalizmus eszmei alapja lett.

A rendi jogvédelem is túlmutatott önmagán. A nagy liberális osztrák történész, Anton Springer szerint az 1811–1812-es magyar diéta választási lehetősége nem az elavult alkotmány vagy az új értelmes alkotmány volt, hanem a törvények uralma vagy pedig a kabineturalom, ezért a magyarok a rendi jogvédelemmel „érdemeket szereztek a hazának".[401] És mint a történelem bizonyítja, megvédték azt az intézményrendszert, amellyel aztán a politikai liberalizmus oly messzemenően élhetett.

De addig is, míg a politikai liberalizmus országos mozgalomként kibontakozhatott volna, miután felszámolták a titkostársasági demokratikus kultúrát, a magántársasági kultúra maradt a demokratikus kultúra létezési formája. Alapja a hit. Szabadkőművesség nélküli szabadkőművesség. Sokan vallották. Lessing 1778-ban így öntötte párbeszéd formába: „Azt hiszem, hogy nem azért vagyok szabadkőműves, mert idősebb emberek felvesznek egy törvényes páholyba, hanem azért, mert belátom és felismerem, hogy mi a szabadkőművesség és miért van, mikor és hol létezett, miként és mi által segítik vagy akadályozzák." Ez a szabadkőművesség nélküli szabadkőművesség a felvilágosodás szinonimája. „A szabadkőművesség – írja Lessing – nem önkényes, nem esetleges, hanem szükséges, az ember és a polgári társadalom természetében állnak az alapjai." Tehát: „Mindig is létezett", és akik ezt tudják, nem mondják, a szabadkőművesek nem mondják ki titkukat, hanem cselekedeteik által juttatják kifejezésre, így hatnak.[402]

Fichte is így gondolta a századfordulón. Ő, aki Napóleon ellen mozgósította a nemzetet, és egyben az énkultusz filozófiájában új fejezetet nyitott. Külön hangsúlyozta, hogy az általános emberi tökéletesedést nemcsak kőművesek vallhatják, és vallották már a kezdetektől fogva. A teljes ember és a szabadkőműves eszménye közös: „Ő ezen a világon egy jobb világ hitében él, és az ő szemében csak ez a hit ad evilági létének értéket, jelentőséget és szépséget, de ezt a hitet a legkevésbé sem akarja másra erőltetni, hanem mint rejtett kincset hordja magában." Szerinte valaki anélkül is lehet szabadkőműves, hogy tudná.[403]

Mindez jelzi a titkostársasági kultúra belső dialektikáját. A szabadkőművesség egyszerre szükségszerű, védelmet biztosító fórum és mint intézmény szorító valóság is lehet. Ezért figyelmeztet Fichte arra – részben a sorok között –, hogy a nagy eszméket nem szabad harsányan szertekürtölni a világban, de egyben szívósan kell terjeszteni. Mert, mint a 19. század egyik divatos írója, Zschokke vallotta: „A páholy a maga szimbólumaival csak formája a szabadkőműves gondolatnak; az állam csak a polgári társadalom formája; az egyház a vallásos egyesülésnek. A formák, mint érzékelhetőek, különbözőek lehetnek, de az eredeti gondolat, a formákban rejlő szellemi valóság, egyedül lényeges."[404]

[401] Anton Springer: *Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. I.* Leipzig, 1863. 198.
[402] [G. E. Lessing:] *Ernst und Falk. Gespräche für Freymaurer.* Wolfenbüttel, 1778. 13., 16–17,
[403] Johann Gottlieb Fichte: Philosophie der Maurerei. Briefe an Konstant. Uő.: *Gesamtausgabe der bayerischen Akademie der Wissenschaften. I,8.* Szerk. Reinhard Lauth, Hans Gliwitzky. Stuttgart, 1991. 434.

A szabadkőművesség (azaz a páholy) nélküli szabadkőművességet nálunk az államhatalom biztosította, amikor egyszerűen betiltotta a páholyokat. „A rejtett kincset" már csak magán körben és a magánjellegű korlátozott nyilvánosság fórumain – egyfajta biztonságban – lehetett megosztani. Ez a magántársasági kultúra. Alapsejtjei a család, az otthon, a dolgozószoba és baráti körök magándemokráciájának világai. Ugyanakkor hívei és képviselői meglévő és működő intézményrendszerekben működhettek több-kevesebb hatékonysággal. Az egyházi és iskolai életben elismert tekintélyek lehettek, és még vezető szerepre is tehettek szert. Példa erre Berzeviczy Gergely, aki fáradhatatlanul készítette újabb és újabb reformterveit a rendek, a nádor, az uralkodó, Napóleon, a Szent Szövetség számára, és miután a közéletben nem érvényesülhetett, az evangélikus egyház irányításában vállalt vezető szerepet, a tiszai kerület iskolaigazgatójaként tevékenykedett. Oroszlánszerepet játszott az Evangélikus Egyház szervezeti szabályzatának kidolgozásában.[405] Van is ennek olyan paragrafusa, amely protoliberális vallomás, mint például az, amely arról szólt, hogy a pap vigyázzon, nehogy a hívők vallásos buzgalma túllépje „a józan ész" és hittan határát, „a Megváltó liberális társa" legyen, és „igazodjék a kor szelleméhez".[406] Ez a krisztológia a titkostársasági múltban is gyökerezik, hiszen például egyik illuminátus kézikönyv szerint a skót lovag-mester nem más, mint Jézus Krisztus.[407]

Az irodalom lett a legmagasabb önkifejezési forma. A színház pedig a modern nyilvánosságba való átmenet terévé vált. Megindult az átmenet egy másik színházba, a közélet színházába, megindult a harc, hogy a nyilvánosságot nálunk is az államiság „szervező elvévé" tegyék.[408]

„Polgári alkotványunk nyilvánossággal jár. Országos és megyei gyűléseink nyitva tartatnak" – fejtegette Kölcsey 1836-ban.[409] Csakhogy modern eszméket olykor kockázatos volt itt hirdetni. A modern nyilvánosság akkor kezdődött, amikor modern eszméket lehetett többé-kevésbé szabadon hirdetni. Az áttörés 1830 tájára tehető. Ekkor véget ért a rejtőzködő demokrácia korszaka is. A szólásszabadságért azonban még kemény harcot kellett vívni. Éspedig azért, hogy a politikai perek és a börtönbüntetés réme elháruljon a közéletről. Hiszen az abszolutizmus a modern polgári törekvések hangadóit igyekezett összeesküvőknek minősítve kiszorítani a közéletből. Az összeesküvés vádjával való zsarolást kellett hatástalanítani. Ezt az évtized végére sikerült elérni.

A paradigmaváltás, a modern nyilvánosság politikai kultúrájának – ha nem is korlátlan, de hatékony – érvényesülése pedig lehetővé tette, hogy a nagy társadalmi és politikai kérdések megoldásáról kiérleltebb javaslatok, tervek alakuljanak ki. A sajtó lett a közélet katalizátora. 1848-ban az európai forradalom lehetővé tette, hogy a siker se maradjon el, modern és önálló alkotmányos ország szülessen. Ehhez – az abszolu-

[404] Heinrich Zschokke: *Eine Selbstschau.* Aarau, 1843. 210.
[405] Horváth Károly: *Berzeviczei Berzeviczy Gergely 1763–1822.* Bp., 1911. 16.
[406] Evangélikus Országos Levéltár (Budapest), AGE, I.d. 7;12.: Coordinatio rei religionalis Ecclesiasticae Superintendentiae Augastanae Confessionis Evangelicae Tibiscanae. Leutschovia, 1815. 16.§.; Az 1804-es fogalmazványban is már szerepel ez a paragrafus. MOL, P 53 Berzeviczy cs. 127.cs. 72. sz.
[407] *Illuminatus dirigens oder Schottischer Ritter.* [h. n.] 1794. 76.
[408] Jürgen Habermas: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Bp., 1971. 110.
[409] *Kölcsey Ferenc összes művei.* Bp. [1943.] 1182.

tista reakció miatt – hosszú évtizedekre és nemzedékváltásra volt szükség, és kemény küzdelmekre.

A paradigmaváltás alapja: a folytonosság, az értékhűség, de más az értékek érvényesítésének módja. A liberálisok a felvilágosodás programját folytatták, de másként. Új nemzedéket alkottak, de a felvilágosodáson nőttek fel. A fizikai folytonosság szimbóluma talán az a Perényi Zsigmond lehetne, aki 1807-től minden országgyűlésen jelen volt 1849-ig; a *Függetlenségi Nyilatkozat* aláírásáért a neoabszolutista hatalom kivégezte. Mindez megerősíti az arab közmondás érvényét: „Az emberek jobban hasonlítanak saját korukhoz, mint atyáikhoz."[410] De hogy ezt miként teszik, azt atyáik példája nagyon is sok vonatkozásban határozza meg. Freud óta ezt jobban tudjuk.

A folytonosság-vitának érdekes lélektani háttere is lehet. Minket a szakmai és ideológiai vetülete érdekelt. Szűkebb szakmai szempontból a folytonosság-vita periodizációs vita. A probléma az, hogy az eszmék, az irodalmi irányok, stílusáramlatok, köztörténeti események kronológiája nem esik egybe egymással, nem is beszélve az időfogalom változatairól.[411] Történészek és irodalomtörténészek vitája is részben ebből fakad. A maga módján mindegyik periodizáció legitim, ha érvekre épül. Korszak és alkorszakhatárok kijelölése mindig is vita tárgya marad.[412] Aligha lehet vitatni, hogy az 1830-as évek elejétől a politikai liberalizmus a korszakalkotó jelenség, de a felvilágosodás és liberalizmus oly sok vonatkozásban érvényesülő folyamatossága alapján. A közélet az 1790-es évek operátumainak vitájával folytatódott, a felvilágosodás a liberalizmusban teljesedett ki. Viszont egyes irodalomtörténészek is okkal hoznák előre a reformkor kezdetét az 1820-as évekre, mivel a reformkorra jellemző eszmék már akkor – megint – jelentkeztek.[413]

A periodizáció nézőpont és konszenzus kérdése, a korszak segédeszköz, és „segédeszközünk konstrukció".[414] A folytonosság-vita ideológiai tétje – ha a vitát ideologizáljuk – a következő: a magyar liberalizmus különböző külső hatások következménye vagy pedig szerves fejlődés eredménye? Az első esetben a magyar liberalizmus valamiféle hirtelen megvilágosodás és transzfiguráció folyománya, amelynek irányát és jellegét megszabják a nemesi osztálykorlátok, a tömegek éretlensége és értetlensége, különböző mostoha feltételek és az 1830-as években új kedvezőbb nemzetközi helyzet stb. — kinek-kinek a maga ízlése szerint. A második esetben hosszútávú történelem munkájának lehetünk tanúi, hosszú érlelődési folyamatoknak, amelyek elé komoly akadályok tornyosultak, majd aztán látványos nekilendüléseknek. Ne felejtsük, 1790-hez kellett jó két évtizednyi felvilágosult abszolutizmus, annak hatékony és meddő reformtörekvései. 1830–1832-höz pedig még több időre és újabb európai változásokra volt szükség. A 18. század végén „a forradalom mindenütt megöli a reformot",[415] 1830-ban viszont életre serkentette. Forrásaink a szerves fejlődés mellett szólnak, honi beidegződéseink pedig a transzfigurációs modell elfogadottságából erednek, pontosabban egymást éltetik...

A folyamatosság nem egyszerűen azonosság, hanem folyamat: hagyományéltető, hagyományra hivatkozó és épülő változás. Kétféleképpen lehet jellemezni: metaforikusan és paradigmatikusan. Általában metaforákkal élünk. Ezek is kifejezők, ha mentesek a képzavartól. Hogy a kor egyik „eredeti egyéniségét", Köteles Sámuel ma-

[410] Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien.* Paris, 1964. 9.
[411] Kövér György: *A felhalmozás íve.* Bp., 2002. 351–359.
[412] *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról.* Bp., 1968.
[413] Szabolcsi Miklós: Bevezetés. *A magyar sajtó története- I.* Szerk. Kókay György. Bp., 1979. 13.
[414] Kövér: *A felhalmozás,* 359.
[415] Marczali: *Magyarország története, A magyar nemzet története. VIII.* 564.

rosvásárhelyi református kollégiumi tanárt idézzük, akit a 30-as években maga Metternich cenzúrázott[416]: „*Az Énnek személyes ugyanazonsága* (identitas personalis) vagy *az öntudat egysége* (identitas conscientiae), melyňél fogva lelkünk sokféle változásai közt is tudjuk: miképpen vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság képét egy folyóvíz mutatja."[417] A folyóvízé, amely mindig új és új vizekkel válik hatalmasabbá, sok forrásból fakadó eret egyesít, ahogy azt Kossuth is érzékeltette, miközben – ha megnézzük idézetünket, láthatjuk – a forrás felé indult.

Az egyéni történelem azt példázza, hogy az átmeneti időkben mindenkinek magának kellett megtalálnia a saját helyét, és ez már korántsem volt olyan egyenes vonalú fejlemény. Az idős Kossuth – mint jeleztük – az átmenet kérdését történetbölcseleti kérdésnek tekintette, leszólta a személyekkel való „bíbelődést". Márpedig ez fontos feladat. Hajdani és mai kortársak egyaránt szorgalmazták.

Kölcsey Ferenc *Történetnyomozás* című eszmefuttatásában arról írt, hogy „a filozóf" igyekszik a nemzeti „szellemet a maga számtalan széjjelfolyásaiban követni és felfogni; a milliomok sokaságában, a státusalkotványok temérdekségében az egyes embert felkeresi és megtalálja; megvizsgálja őt azon öszvefüggésben, melyben az egész természettel s a maga földi lakával áll; kilesi azon bel és kül erőket, melyek a fizikai és morális világban vagy őtet munkálkodtatják, vagy őreá munkálnak". Mindezt persze annak érdekében, hogy feltárja a történelemben azt, hogy „erő, rend és munkálkodás nem valamely biztos célra siet-e?"[418] Kölcsey ezen kérdésében benne rejlik a válasz, éspedig Kossuth válasza és az, ahogy „a nyomkutatás"-ban kijelölte a történetírás feladatát. Eszerint fel kell tárni a történelem teleológiáját. Ebben ugyanis hittek, de abban is, hogy az embernek van és lehet mozgástere. Ennek a dialektikának Tocqueville a klasszikus elemzője, anélkül hogy dialektikáról szólt volna: „A társadalmi helyzetek egyenlőségének fokozatos kifejlődése tehát gondviselésszerű jelenség, fő jellegzetességei: egyetemes, tartós; napról napra kikerül az emberi hatalom alól, mivel minden ember a fejlődését szolgálja."[419] A jelenség ilyetén való megjelenítése Kossuth folyó–tenger metaforájára utal, annál is inkább, mert Tocqueville szerint a demokrácia forradalma már a 11. századtól érlelődik (tehát – mondhatnánk – ellenállhatatlan erővel sodor magával, mint egy folyó). De amíg a francia teoretikus inkább csak elemezte azt, hogy az ember miként lehet a gondviselés munkatársa, Kossuth meg is próbálta, hogy miként lehet együtt dolgozni a történelemmel, és a történelmi helyzetből adódóan több sikerrel járt, mint Tocqueville, aki megkeseredve hagyta ott a politikusi pályát.

E francia mű, amelyből idéztünk – egyébként hat évvel megjelenése után – 1841-ben magyarul is napvilágot látott, *A demokratia Amerikában* címmel,[420] és ha azt, amit idéztünk, a magyar cenzor ki is húzatta a magyar fordításból, a fordító, Fábián Gábor az előszóban saját szavaival adta vissza a lényeget: „... a polgári egyenlőség, mellyel a demokrácia dicsekedni szeret, ennek nem kizáró sajátja, hanem monarchiában szintúgy elérhető, sőt a haladó miveltségnek – mely a polgárok közt fennálló állapotbeli különbségeket lassanként kiegyenlíti – természeti és szükséges eredménye".[421]

[416] Miskolczy Ambrus: Metternich – a filozófus Köteles Sámuel ellen. *Confessio,* 1981. 2. sz. 48-51.
[417] Köteles Sámuel: *Philosophiai anthropologia.* Buda, 1839. 26.
[418] *Kölcsey Ferenc,* 901.
[419] Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique.* Szerk. J. -P. Mayer. Paris, 1980. 27.
[420] A fordító, Fábián Gábor könyvtárából a francia mű 1837-i bruxelles-i IV. kiadása maradt fenn az aradi megyei könyvtárban (Biblioteca Judeţeană „A. D. Xenopol"), feltehetően ebből dolgozott, bár erre utaló lapszéli megjegyzések, aláhúzások nincsenek az említett mű hat kötetében.
[421] Tocqueville Elek: *A demokratia Amerikában.* Ford. Fábián Gábor. Buda, 1841. V.

Fábián Gábor 1848-ban képviselő lett, és Kossuth munkatársa. Emberek nyomát követni tudjuk, de milyen „nyom kutatás" vonatkozhat a történelemre?

A bölcselet, a történelemfilozófia magyarázati lehetőségei mára némileg kimerültek. A nagy (vagy kis) magyar historiográfiai folyamatosság vita is csak egy közhelyet hitelesít: nincs folyamatosság változás nélkül, és változás sincs folyamatosság nélkül. A lényeg azonban a történelmi mozzanatok és formák kombinációja. Ezt Kossuth klasszikus érvénnyel érzékeltette. De ami a nyomkutatást illeti, nem tudjuk követni. Inkább: Vissza az egyénekhez! Úgy tűnik, az egyéni életpályák vizsgálata jobban érzékelteti, hogy mit jelentettek a nagy történeti folyamatok, vagy legalábbis ezeket jobban megvilágítja. Egyének története is érzékelteti az eszmék életét. Hiszen a történelem emberek története. Mint Rousseau hangoztatta: „A társadalmat az embereken keresztül és az embereket a társadalmon keresztül kell tanulmányozni: azok akik külön akarják tárgyalni a politikát és a morált, egyikből sem értenek semmit."[422] Az emberek története döntéseik története. Az egyénnek döntenie és választania kellett, hogy milyen úton jár. Kérdés, Kossuth egyéni történelme mit tud mondani a folyamatosság-megszakítottság vitában? Mit mond a politika és az erkölcs összefüggéséről? Más szóval, azt kell vizsgálnunk, hogyan lett Kossuth szabadelvű. Mert ő maga nem tartozott a felvilágosodás hagyományait nagy könyvtárakkal melengető családi körhöz, bár abból az ún. rendi és polgári világból lépett elő, amelyet már át- és átszőttek a felvilágosodás eszméi. Az 1830-as évek felé közeledve – mint Szabad György hangsúlyozza – „válaszúthoz érkezett", itt pedig „új és meghatározó ismeretek és élmények a reformok útjára terelték".[423] Egyszóval: döntenie kellett, hogy a fennálló rendszer szolgálatában helyezkedik el, vagy új rend kialakítása mellett lép színre, és annak szenteli életét. Ő maga később így látta az alternatívát: nem „felemelkedni a porból", hanem csúszni „a csúszóknak utálatos, de nagy seregével", vagy pedig harcolni „az emberiség avulhatatlan jussai"-ért.[424] Más szóval: némi anyagi előnyökért a kormányzat szolgálatába állni, vagy vállalni mellőztetést, üldöztetést — a siker reményében, és nem is rossz társaságban. Az alternatíva reális, ha arra gondolunk, hogy a kormányzat módszeresen le tudott kenyerezni az ellenzékiségbe belefáradt vagy anyagi nehézségekkel szembekerülő, nyugodtabb életre vágyó alakokat. Az ellenzékiség pedig a történelem tanúsága szerint a vérpadhoz is vezethetett, vagy örök száműzetésbe. A választás persze csak bizonyos helyzetekben ilyen drámai, vagy válik azzá. A köpenyegforgatásnak is megvan a maga gyöngéd bája. Pulszky Ferenc, aki az emigrációból hazatérve, gyakorolta az átállás művészetét, így idézte meg az 1830-as évek légkörét: „... azt hitték még nálunk, hogy a hivatal oly csáberővel bír, melynek ellenállni nem lehet. Hiszen az öreg Beniczky is úgy tanította Lajos öccsét: opponálni jó, alispánnak lenni jó, követnek megválasztatni jó, liberális beszédeket tartani jó, de akkor vess bukfencet öcsém, akár a kerületi táblához, akár a konzíliumhoz, akár a kuriához, ezt teszi az okos ember."[425]

Ezen idézetünk egy másik folytonosságra utal. A megszakítottság folytonosságára. Ez a folytonosság helyzetek és emberek történetében érvényesül. Érvényesül abban, ahogy a szabadságtörekvéseket megtörik, aztán a megtorlás után valamiféle kompromisszum kialakul. Egyének pedig ritmikusan változtatják állásfoglalásaikat

[422] Jean-Jacques Rousseau: *Émile ou de l'éducation.* Paris, 1966. 306.

[423] Szabad György: *Kossuth irányadása.* Bp., 2002. 13.

[424] Kossuth levele ismeretlennek. 1832. nov. 26. Kossuth Lajos összes munkái. VII. Szerk. Barta István. Bp., 1966. 1. sz. dokumentum.

[425] Pulszky: *Életem, I.* 178.

— a történelem melódiájának ütemére. A bukfenc-paradigma nem magyar sajátosság, természetesen megvan a maga *couler locale*-ja és gyöngéd bája, de azért nem kötelező. És ebben is rejlik a történelem szépsége, ha van, és ha nem bukfenc-perspektívából nézzük a világot.

Amikor Kossuth eltűnődött a folytonosságon, és a sok „okos ember" bukfenceire gondolt, amelyeknek tanúja lehetett, számára fájdalmas tapasztalatok tárháza villanhatott fel. Ezért is vetette el az egyénekkel bíbelődő „nyomkutatás"-t. Paradox módon azt a folytonosságát, amelyet ő látott a felvilágosodás és a liberalizmus között Kemény Zsigmond ragadta meg a legjobban. Paradox módon azért, mert Kemény volt az, aki Kossuthot démonizálta. A „nyomkutatás" és a történetfilozófia mégis az ő vizsgálódásaiban valamiféle egyensúlyt alkot. Nyomkutató volt, amikor, amikor – mint láttuk – Széchenyi elődjét kereste, és Kazinczyban találta meg. Történetfilozófiai igénnyel tudta viszont érzékeltetni a nyelvújítás metapolitikáját:

„Akik ti. az eszmék történetével foglalkoznak, már rég átlátták a szoros kapcsolatot, mely a nyelvújítást a politikai változtatásokkal összefűzi. Ahol egy korhadt vagy fejletlen nyelvet megrohan a neologizmus, és nagy küzdelmek közt gyökeresen átalakít, ott már a politikai haladás vagy tespedés kérdése a filológiai forradalom sikerében eldöntve van. Mert a társadalomnak titkos meghasonlásban kell lenni a létező állapottal, és szokatlan ruganyossággal kell bírnia, ha egy nyelvforradalom elég éber és vizsgálódó főt találhat, oly utasításnak rendszerezésére, megkedveltetésére és keresztülvitelére, mely a haszonvágyat nem veszi igénybe, az önzésnek kevés kielégítést nyújt, a hiúságot pedig előre megfosztja a színpadi tapsok és csillogó népszerűség reményétől. Midőn Révaitól kezdve a tudós társaság [=MTA] megalapításáig annyi talentum, mely más munkakör által vagyont és elismerést szerezhetett volna, választotta pályatársul a szűkölködést és pályacélul a nyelvtisztítást, midőn a neologizmus rajongással köszöntött be, a szekták egész gyűlöletével küzdött a más véleményűek ellen, éveken át visszanyomatván nem gyengült, a közönségtől kigúnyoltatván nem csüggedt, és végtére a makacs harc alatt teremtett irodalmat, mely nem méltányoltaték, és az irodalom iránti közönyt hasonló átalkodottsággal tűrvén, teremtett közönséget, mely kizárólag csak az újjáalkotott nyelv formáiban fogadta el az eszméket, és a régi szabályok hangján szóló gondolatoknak magához semmi bejáratot többé nem engedett; midőn ezen rendkívüli harc teljes diadallal bevégezteték, hihető volt-e, hogy a régi állapot semmi más teren megtámadtatni nem fog, és a közvélemény, mely már egyszer tiltakozott az ó eszmék ellen, lemond a vizsgáló szellemről, és az ítészet fáklyáját kezéből eldobván, kiáltani fogja: *szemeimnek, melyek látni kezdettek, nyugalom kell és sötétség?* Én ilyen lélektan elleni manifesztációra sehol a nemzetek életében nem találtam. Mindenütt, ha nagy forradalom indíttatik a nyelv ellen, az a társadalomnak az új eszmék és új szükségek iránti fogékonyságát jelöli ki. Mindenütt, hol a neologizmus győz, az új szavak, szókötések és nyelvszabályok által annyi eszme oltatik a társadalomba, a harc közt pedig, mely a nyelvújításért folyt, annyi gyarapodást nyert a közszellem, annyi erélyt és éberséget az ítészet, annyi vizsgálódási hajlamot az irodalomra, hogy nem sok idő múlva az egész társadalom fogalmai, kívánatai és világnézetei gyökeres reform felé sietnek, és viszont kevés évek múlva a társadalom átalakulásának ügyfolyama az állami formák és jogszerkezet átalakulását mellőzhetetlenül előidézi.

Ily szoros összefüggésben van a nyelv reformja az irodalom reformjával, az irodalom reformja a társadaloméval, a társadalom reformja az államéval.

Ezt a felfuvalkodás emberei ritkán szokták észrevenni, de magas lenézésük által még sohasem akadályozhatták meg."[426]

Ezt és ennyit Kossuth is elfogadott volna Kemény eszmefuttatásából. De Keménnyel szemben jobban bízott az eszmék erejében. Eszmei síkon pedig vigasztalóbbnak tűnt a folytonosság, sőt ez lehetett a remény forrása.

*

Mi volt tehát a felvilágosodás és a liberalizmus között? A politikai életben „a kettős reakció" érvényesült. De az eszmék világában élt a felvilágosodás, a liberalizmusba lassan áthajló felvilágosodás. Hogy miként és hogyan, és hogy az eszmék világa milyen életterületeken élt, pontosabban, kik és mikor, milyen formában és milyen helyzetekben éltették a felvilágosodás eszméit, illetve azt a hosszú távú folyamatot, amely a politikai liberalizmushoz vezetett, ha tetszik, szerves egységet alkotva vele – erre is próbáltam a történészvita anatómiájának felvázolásával egyfajta választ adni, tudva, hogy a történetírás olyan tudomány, mely maga az állandóan változó emlékezés. A tudományban – mint olykor Atyám mondogatta – nincsenek kimerített problémák, csak problémákban kimerült emberek. Forrásaink köre bővül, és ami fontosabb, forrásaink újraolvashatóak. Erre tettem egy lehetséges kísérletet, és ezt teszem a függelékben is.

[426] Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre.* Bp., 1982. 396–397. Kemény Zsigmond idevágó nézeteit elemzi Fried István 160. jegyzetben idézett tanulmánykötete.

FÜGGELÉK

A Kossuth-ábrázolás technikái

Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig" című gyűjteményes munka kapcsán[1]

„Az öreg Kossuth haldoklik.

Én régen megmondtam azt, hogy az élő Kossuth nem veszedelmes reánk nézve, de a halott Kossuth azzá *lehet.*" Politikájának „nincs [...] követője többé széles e Magyarországon.

Ez vele együtt száll le a sírba.

Kérdés csak az, hogy jól el legyen temetve. [...]

Az élő Kossuthnak voltak ellenfelei túlnyomó számmal....... a holt Kossuthnak nem lesznek.

Minden ember csak azt az ideális alakot fogja látni benne, aki a 48-iki politikai átalakulást előidézte, a nép, a föld, a gondolat felszabadítóját. Ez a felfogás érvényesülni fog a társadalom minden terén. Ez alól semmi párt, semmi osztály ki nem vonhatja magát."

Jókai Mór írta a fenti sorokat mielőtt Kossuthot oly fennkölten és szívhez szólóan elbúcsúztatta volna.[2] A levél címzettje valami nagyméltóságú úr; a nagy író annak bölcsességére bízta, hogy ezen levelét olvasás után „tűzbe dobja-e vagy mást tegyen vele". A tét ugyanis nagy volt Jókai Mór kettős játékában, amelynek célja hatalmas nemzeti megbékélés lett volna. Mert ő, aki azt is megvallotta, „hogy megszoktam együttérezni a nemzeti közvéleménnyel, melynek minden idegszála az én szívemben fut össze," most azt akarta elérni, hogy az uralkodó küldjön egy koszorút „Kossuth koporsójára", és „ezzel felszabadítja a magyar törvényhozást, hogy a magyar liberalizmus 48-ig való vezére iránt <tanúsított nagylelkűs[égét]> háláját kifejezze."[3]

Az a Jókai írt így, aki egyszer úgy kihozta a turini remetét a sodrából, hogy mint még írásban is megvallotta, szívesen felpofozta volna az írót. Ez ugyanis a politikai harc hevében olykor ugyancsak elvetette a sulykot, de olykor igyekezett a hibát is helyrehozni, mint ahogy arra elírása is utal, hiszen törölte a szót, mely szerint a magyar törvényhozás nagylelkűségről tenne tanúságot.

Mire jó a rekonstrukció?

A fenti sorok arra utalnak, hogy Kossuth Lajos alakjának megjelenítése, politikájának jellemzése milyen hatalmas feladat. Hatalmas kihívás a történetírásnak is. Jókai leveléből idézve „veszedelmes". Hiszen szembe kell nézni a mindenkori közvéleménnyel, azokkal a nézetekkel, amelyek a közvéleményformálásra igényt tartanak.

[1] *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., Argumentum Kiadó, 2004. 199 l. A jelen dolgozat néhány részlete elhangzott *A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István emlékére* című rendezvényen (Bp., Goethe Intézet, 2004. ápr. 28.)

[2] Miskolczy Ambrus: Széljegyzetek Jókai Mór ódájához. *Magyar Napló*, 2002. 9. sz. 27–29.

[3] MTAKK, Ms. 4749/161. Az eredeti kéziratban a szerző által kihúzott részeket ékalakú zárójelbe (< >) tettük, és a továbbiakban is így járunk el.

A historiográfia csatatér; a szimbolikus politizálás tere. Dénes Iván Zoltán és munkatársai erről adnak haditudósítást ebben a látványos vitákat kerülő, ám a maga nemében izgalmas kötetben, amelynek címe és alcíme tökéletesen jelzi a munka koncepcióját és tárgyát: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Ez a munka számvetés és egyben iránymutatás. Mint Dénes Iván Zoltán az előszóban jelzi, nem vállalják a „Kossuth-recepció, értelmezés és historiográfia" egészének feldolgozását, beleértve „magát a kultuszt és a deheroizálás teljes mezőnyét". Hanem: „Rekonstruáljuk és összehasonlítjuk egymással az 1849 és 1945 közötti konzervatív publicisztika és történettudomány Kossuth-képeit", majd „a magyar függetlenségi hagyományok szocialista és kommunista értelmezési típusait és az azokhoz illeszkedő Kossuth-képeket", végül az 1946-tól 2002-ig megjelent tudományos műveket elemzik. Így a könyv „legalább annyira, ha nem inkább szól a 19–20. századi magyar politikai és tudományos diskurzusokról, mint Kossuthról". Ezért: „A Kossuth-képek viszonyítását és értelmezését műfajuk és kontextusaik kirajzolása teszi lehetővé. Ezt – minthogy magunk is utat törünk – van, amikor meg tudjuk tenni, s van, amikor nem."

Kérdés tehát, hogy ez mikor sikerül és mikor nem? Ennek eldöntését az olvasóra bízza a szerzőgárda. Innen is a műnek nyitott jellege. Dialógusra hív és vitára. A szerzők mintha maguk is tudnák, hogy milyen aknamezőn járnak annyira visszafogottak, olykor lakonikusak, hogy ez szinte feszélyezi azt, aki bírálatra vagy netán nézeteik rekonstrukciójára készül.

Megvallom, a rekonstrukció szó és még inkább annak gyakorisága kissé irritál. Valószínű, hogy a kötet szerzőinek egy részét is, ezért tanulmányaik feladatát megjelölő első bekezdések historiográfiai liturgiájában általában igyekeztek más kifejezéssel élni. Amit hiányolok, az a rekonstrukció meghatározása. Jellemző, hogy a rekonstrukció technikájáról olykor a jegyzetekben nyilatkoznak. Például, amikor megtudjuk, hogy az ideológiai jellegű művek „a történettudomány mérlegén értékelhetők". „Persze történetírás és historizálás fogalmi megkülönböztetése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is." Minkét elemet fel kell tárni, bár ezek „analitikusan sem mindig választhatók szét. Ráadásul számolni kell azzal a kockázattal, hogy e kettősség az óvatlan rekonstruktőrre is 'átöröklődhet'." Ez már az önmisztifikálás határát súrolja. De erre szükség is van, ha a mérlegelés, a fogalmi megkülönböztetés a kelletténél kockázatosabb – és ki nem szereti kerülni a kockázatot?

Végül is nem világos számomra, miért rekonstrukció például egy okos tartalmi kivonat, jó idézetekkel, vagy netán olykor jó és kulcsfontosságú idézetek mellőzésével? Rekonstruálhatunk egy régi tárgyat hiányosan fennmaradt régészeti leletei alapján. De mit rekonstruálunk egy világos tanulmányon? Ha rejtett üzeneteket tartalmaz, akkor ez indokolt, sőt még a *décryptage*-technikával is kérkedhetünk. És indokolt ez, ha zavaró – bár engem nem zavar – egy mű polifóniája. Sőt, a rekonstrukció célja ebben az esetben éppen a polifónia lényeges mozzanatainak kiemelése kellene legyen: a mű komplexitásának a jellemzése, netán annak bemutatása, hogy a szerző belső lelki tusája mennyire érzékelhető fogalomalkotásában és múlt megjelenítését célzó erőfeszítéseiben. Persze lehet, hogy félreértem a jelen kötetben érvényesülő rekonstrukciós technikát, de maguk a szerzők is olykor mintha éreznék, hogy amikor egy-egy Kossuth-képet bemutatnak szükség van még járulékos információra, és olykor olyan életrajzi mozzanatokat említenek, amelyeknek meghatározó szerepet tulajdonítanak. Amikor a rekonstruált Kossuth-képeket sorra veszem, akkor ezen fenti – lehet, hogy egyelőre homályosnak tetsző, de konkrét példák alapján majd érzé-

kelhetőbb – szempontok alapján vizsgálom a megjelenítés belső koherenciáját, és azt a kontextualizálást, amelyet célként tűztek ki. Ugyanakkor azt a szempontot is érvényesítem, hogy a rekonstrukció egyfajta dekonstrukció, és a dekonstrukció nem lehet mindig hallgatólagos.

Kemény Zsigmondtól Szekfű Gyuláig?

Az első tanulmány, Tattay Szilárd munkája merész mozdulattal Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képét rekonstruálja és állítja egymás mellé. Egy nagy szépírót, egy közepes közírót és egy nagy historikust. Az eljárás ezért először meglepett. Mert bizony Szekfű megvallotta egyik kedves tanítványának, Mérei Gyulának, hogy a *Forradalom után* című készülő könyvét szeretné „'Forradalom közben'- nek címezni, csak az zavar, hogy Kemény Zs.dal hoznák összeköttetésbe, akivel nem illik magamfajta kis embernek kapcsolatot létesítenem".[4] Ez talán túlzó szerénység, miután a 30-as években már megírta a maga *Magyar történetét*, és az 1940-es évek elejének bátor antifasiszta publicisztikája is érték. Az viszont kínos, hogy Asbóthot „keserű elődjének" tartotta, igaz még az 1920-as években, de sajnos ez a nem túl előkelő ős akkori – nyárspolgárisággal áthatott – publicisztikájára eléggé jellemző, miközben elmarad Kemény Zsigmond veretes és mélyen intellektuális újságírása mögött. A *Három nemzedéket* a nemesi liberalizmus polgári kritikájának minősíteni historiográfiai tréfa. Szekfű 20-as években kiütköző nyárspolgáriságának ismérvei: 1. a szelektív antiszemitizmus, 2. a már-már rasszimusba hajló arisztofóbia,[5] 3. a sznobizmus (arisztokratákhoz való dörgölőzés), 4. a rendiséghez való megtérés lehetőségének fontolgatása a 20-as évek elején, 5. a felekezeti szellem (közismert) érvényesítése történeti jelenségek és alakok megjelenítésében.[6] Az viszont tagadhatatlan, hogy Szekfű olyan szuverén és hatásos beszédmódot alakított ki, amelynek ismeretében Zolnai Béla elmondhatta: ő „a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon".[7] Ebben a minősítésben, mint minden jó minősítésben, rejlik némi kritika is, mert Szekfű Németh Lászlót lírikusnak minősítve próbálta kitessékelni a közbeszéd alakításának porondjáról, ahol még neki is nagy utat kellett meg tenni, az 1940-es évek elején felfelé, majd a „forradalom közben" lefelé... Kétségtelen, mindebben van némi Kemény Zsigmond-i vonás. De talán nem ártott volna, ha a rekonstruktőr jelzi a nagyságrendet Szekfű és szellemi ősei között. Következtetése viszont alapvetően korrekt. Mindhárman (Kemény, Asbóth, Szekfű) Kossuthot olyan „érzelmi-radikális" politikusnak tekintették, aki pusztulásba vitte a nemzetet. Más szóval: Kossuth csábító, azaz nem egyszerűen bűnbak. A kettő nem zárja ki egymást. A csábító azonban több. Már-már metafizikai kategória, a bűnbak egyszerűen a bűnbakkereső szenvedély terméke. Ezt a szenvedélyt is szolgálta ki Kemény ravasz politikai számítással, amitől kissé meg is fájdult a feje, úgy hogy hajnalban a budai hegyekben járkálta ki magát. Kossuth azonban nála emberfölötti méreteket is ölt,

[4] MTAKK, Ms 5235/19 Szekfű Gyula levele Mérei Gyulának. Mátraháza, X. 28. [1946?]

[5] Károlyi Mihályt a következőképpen démonizálta: „A nagyúr, mint típus, elkorcsosulásának legalsóbb fokán." Szekfű Gyula: Egy nagyúri önéletírás. *Napkelet*, 1922. 2.sz. 191. „Nagyúri" Károlyi-jellemzés Bánffy Miklós: *Emlékeimből.* Kolozsvár, 1932. 64–66.

[6] V. ö. Pritz Pál: *Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettek a posztmodernre. Múltunk,* 2003. 4. sz.

[7] Zolnai Béla: Az író. *Magyar Szemle*, 1943. máj. 257–8.

mintha fenyegetni is akarná vele a neoabszolutizmus korifeusait,[8] akiknek patologikus tünetei már megelőlegeznek egyet s mást a 20. század patológiájából. Szekfű azonban egyszerűen csak a bűnbakkereső szenvedélyt szolgálta ki. Amíg pedig Kemény a liberalizmus utóvédharcát vívta, Szekfű magát a képviseleti alkotmányt is elvetette, és rendi elemeket kívánt vissza. Ezt a különbséget nem ártott volna jobban hangsúlyozni, bár kiderül az egyes képalkotók lakonikus jellemzéséből, és a főszövegbe kívánkozó jegyzetekbe szorított megállapításokból. Ezen jellemzések tömörsége talán módszertanilag is felemás megoldás. A szerzők nyilván a diskurzusra akartak összpontosítani, ezért a képalkotókat csak néhány sorban mutatják be, azt is olykor másodkézből. Például Keményről megtudjuk, hogy a lassú és megrázkódtatások nélküli átalakulás híve. Ez félrevezető, mert az 1840-es évek elején maga is radikálisabb volt az erdélyi közéletben. Majd a sikertelenség nyomán az 1840-es évek derekán úgy összegezte tapasztalatait: „a közélet mezeje a kialkuvásé", az eszményi pártfőnök „kötelessége megalkudni a viszonyokkal". 1848-ban maga is a fegyveres ellenállás híve. 1849 áprilisában pedig a Radikális Párt programjának aláírója, hogy aztán Görgei felé orientálódjék, és rögtön vissza is rettenjen a katona szemeinek tüzétől. Tehát nemcsak a tanulmányban említett „konzervatív színezetű antiradikalizmus", hanem saját maga radikalizmusa is predesztinálta Kossuth demonizálására. Ezzel – mint jeleztük – zsarolni is akarta a császárvárost. (Görgei István keserűen rótta fel még a dualizmus alatt is a magyar kormányoknak azt, hogy bátyját azért nem rehabilitálják, mert az Kossuth dicsőségét csorbítaná, erre pedig szükségük van az udvar ellenében.) Kemény tehát Kossuth ellenében mindkét irányú rálicitálás lehetőségével élt. Ez a forradalmi és ellenforradalmi kultúra logikájából egyaránt következett. Mindkettőt ismerte. A forradalmi kultúrát bár az ellenforradalomhoz való igazodás jegyében torzítva jellemezte, mégis felvillantva a lényeget, amikor így írt, mint Tattay Szilárd is idézi: „A magyar közvélemény bálványozta a radikalizmust. A szónoklat szépsége, a szónok hatása ettől függött." Érdemes ebből a szempontból megforgatni Gyulay Lajos naplóját. Az erdélyi képviselő, Kemény barátja, a radikálisokkal szavaz a kormány ellen, miközben azokat szapulja és Batthyányt, Széchenyit magasztalja, hogy Kossuthtal tartson, akit nem igazán szeret, mint embert. De van, mit még kevésbé, és ez a medius terminus. A nagy francia forradalom új politikai stílust honosított meg: az ideológiai puritánsét, a kompromisszum árulásnak minősült, erkölcstelenségnek. Valóban, igaza van Szekfűnek, a középutassághoz kellett erkölcsi erő, és tegyük hozzá némi erkölcstelenség is. Ez abban nyilvánult meg, ahogy a kompromisszum hívei radikális ellenfeleik erkölcsiségét és emberi tartását befeketítő pletykákkal kérdőjelezték meg. Talán érdemes lett volna kitérni arra, hogy a Kossuth-kép alakításában a pletykák mennyire hatottak – mint még látni fogjuk – a demokrácia híveinek körében is. Kemény és Jókai ebben az „anekdotázásban" is mesterek voltak, bár Kossuth-pletykáikkal igyekeztek „okosan" gazdálkodni. Hiszen egy egész nemzetet elcsábító nem lehet kisszerű alak, hanem valami más, például szenvedélyeinek, hiúságának rabja. Ezért például a férfias Görgei ellenében megkonstruálták a nőies Kossuth képét, azt terjesztve el, hogy 1849 tavaszán, amikor az elnök kitüntette a hadvezért, akkor pironkodva bocsánatot kért volna tőle, aminek éppen az ellenkezője igaz. A pletykálás politikai gazdaságtanára jellemzőek a kimondatlan célzások is. Például, mint Tattay jelzi, Kemény Kossuthot szerencsekártyásként is jellemezte, anélkül hogy az ifjú Kossuth majdnem

[8] Szegedy-Maszák Mihály: Az újraértelmezés kényszere. (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról). *Irodalomtörténet*, 2000. 1. sz.

végzetes kártyaszenvedélyére utalt volna, de amiről „mindenki" tudhatott, méghozzá magának Kossuthnak az írásaiból.

Összegezve, úgy vélem, Kemény Kossuth-képét a demokratikus kultúra kontextusaihoz is viszonyítani kellett volna. A magyar Dosztojevszkij ennek önpusztító mechanizmusait felismerte, de nem a demokrácia tartalékait akarta feltárni, mint Kossuth, hanem a *juste milieu*-ben utazott. Azt a strukturális pozíciót akarta megsemmisíteni, amelyet Kossuth elfoglalt. Ez Robespierre helye, a közvetlen demokrácia és a parlamenti demokrácia metszéspontján. Kossuth persze ez ellen tiltakozna. Robespierre-t nem vállalta, elutasította a vérszomjas nyárspolgárt, hogy Heine kifejezésével éljünk.[9] A konventtől viszont nem rettent vissza. De azért mégis kíváncsi volt, Salamon Ferenc röpiratában csak azokat az oldalakat vágta fel, amelyeken őt Robespierre-hez hasonlították, inkább kevesebb, mint több szellemmel.[10]

De érdemes lett volna személyes indítékot is felvillantani Kemény Kossuth-képének kialakításában. A szónoki erényeket csak az tudja úgy kárhoztatni, aki maga nem nagy szónok. Kemény, a toll művésze a Kolozs megyei gyűlésen állítólag belesült egyetlen nyilvános szónoklatába, amely papíron veretes szöveg volt.

Érdemes lett volna talán arra bővebben is felhívni a figyelmet, hogy Keménynél a Kossuth-kép kialakítása nagyobb történelmi arcképcsarnok kialakításával párosult. Ifj. Wesselényi Miklóst és Széchenyit állította olvasói elé. Ezen utóbbi portréjában találunk egy idézetet, amely az érzelempolitikus lelki struktúráját tárja elénk. De az egész többet érdemel. Wesselényi megítélése szorosan kapcsolódik Kossuthéhoz, mint ez magából a jelen tanulmánykötetből is kiderül. Kemény Wesselényiben Kossuthot támadta: a radikalizmusba hajló liberalizmust.

Kemény Zsigmond eljárásának vannak reformkori előzményei. Az 1840-es évek elején ő és elvbarátai az erdélyi sajtóban már Wesselényi politikáját mint sérelmi ellenzékiséget mutatták be. Bár tisztában voltak azzal, hogy torzítottak, ez a torzítás még nem igazán ütközött a politikai erkölcsökbe. Hiszen saját társadalmi reformtörekvéseiknek próbáltak némi hátszelet keríteni szokásos ifjon hévvel. Nem sikerült. De ez már nem igazolja az 1850-es évek publicisztikai álnokságát. Kemény most már szemérmetlenebbül élt vissza azzal, hogy Wesselényit közelről ismerte, és így szánalmassá tette például annak jelzésével, hogy az öregedő férfi szemöldökéből a fehér szálakat csipesszel kiszedegette. A nem is nagyon rejtett üzenet: ebben a vonatkozásban is a hiú Wesselényi a hiú Kossuth előfutára, ez pedig mesterének utánzója, miközben mindketten tévutakon jártak és oda vitték a nemzetet is.

A publicisztikai álnokság és a hajdani barátság instrumentalizálása az öncenzúrában is megnyilvánult. Ennek dokumentuma a mű kézirata, és a benne látható törlések. A szerző gondosan törölte, ami a koncepciónak ellentmondott. Ék alakú zárójelbe tesszük azt, amit utólag kihúzott. Íme az első példa, annak jelzése, hogy az 1832–36-os diétán Wesselényi feladta vezérszerepét, amikor Erdélybe távozott: „Helyét egy magasabb politikai talentom <, de talán kisebb szónok –> Deák Ferenc foglalta el." A törlésnek több oka lehetett. Deákot nem akarta kisebbíteni, később pedig Wesselényit modoros szónokként jellemezte, akinél „a méltóságot" korlátozta „a nehézkesség és az üres pipere". Olykor egyszerűen csak a dicsérő jelzőket mellőzte. Például: „Wesselényi is ama <ritka kiváló egyének kivételes jelenségek> kevesek sorába

[9] Heinrich Heine: Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland. (1834). Heinrich Heine: *Sämtliche Werke in zwei Bänden. II.* Essen, [é. n.] 46–48.

[10] [Salamon Ferenc:] *Magyarország 1849-ben és 1866 után.* Pest, 1869. (OSZK: Kossuth 2356.)

tartozék, kiknek külsejök <leleplezi fölleplezi a jellemet és viszont> mintegy fölmutatja a belső képességek természetét és korlátait." Így az ír, akinek a külseje nem igazán előnyös, és tudjuk, Kemény, akár Stendhal némileg hadilábon állt saját külsejével, aki regényeiben a szép nőket tette el láb alól, megfosztva őket szépségüktől és varázsuktól.

Kemény óriási író. Ezért a képalkotás írói eszközeit is érdemes lett volna talán jellemezni. Van szakirodalma. De maga is tisztában volt a képalkotás irodalmiságával. Le is tagadta. Íme egy egészében törölt rész a Wesselényi-portréból: „A romanticizmus és classicismus oly sokszor volt már szembeállítva, hogy többnyire röstelljük a párhuzamot a két oskola közt, akár a költészet, akár a szónoklat mezején végigvonni. S mégis gyakran történik, hogy midőn egy parlamenti tagot vagy egy szépirodalmi tekintélyt rajzolunk, azt, ami az ő szellemének alapján sajátságos és megösmerhető, csak e párhuzam által tudjuk kifejteni, s bár mint kerüljük a szépízléstan műszótárát, míg emberünket jellemezzük, alig teszünk egyebet, mint itészi eszmeszikrákat szórunk szét a 'modern' és 'antic', a 'regényes' és 'classicai' felől.

Lehet, hogy ez fog nálam is előfordulni."

Elő is fordult. Portréinak ebben rejlik a hatása. És alighanem a portréknak még nagyobb hatása volt, mint forradalom-elemző írásainak. Jellemző viszont, hogy a Kossuth-kép mennyivel személytelenebb, mint a többi. Pedig őt is közelről ismerte. De a fenti okok mellett visszatartotta a nagyságnak kijáró tisztelet. Heine sem élcelt Kossuth Lajossal és a magyar forradalommal.

Hogyan járt el Szekfű Gyula? És miképpen lehet rekonstruálni Szekfű Kossuth-képét? Abban egyetérthetünk, hogy „Kossuthról kialakított képe [...] liberalizmuskritikája központi részét képezi". Kérdés, hogy ezen a képen, mikor milyen vonásokra vet erősebb fényt? Netán Szekfűnek több Kossuth-képe is volt? Tattay Szilárd a *Három nemzedék* és a *Magyar történet* Kossuth-képéből csinál egyet, mellőzve ez utóbbi finom kétértelműségeit és a *Forradalom után* Kossuth-értékelését, és csak említve *Az öreg Kossuth*ot. Úgy vélem, a diakróniából szinkrónia lett. De lássuk a példákat.

Már az elején, a Kossuth-jellemzések közül hiányzik az, ami a *Magyar történet*ben indító motívum: „Kossuth a legelső homo novus, az első birtoktalan kisnemes volt, aki az 1790 utáni rendi korszakban vezetőszerepre tett szert."[11] A latin kifejezéssel alighanem sikerült megragadni Kossuth újszerűségét. Van valami sajátos polifónia Szekfű *Magyar történet*ében. Érezni, hogy a szerzőt izgatja a csábító titka. Nem a pamfletírás szenvedélye vezeti, mint a *Három nemzedék*ben. Indulatai mintha lehiggadtak volna, bár az alapkoncepció ugyanaz. Kossuth stílusának jellemzése mesteri. Íme néhány idézet: „Talán csak Lamartine volt képes rajta kívül oly biztosan uralkodni olvasóin, de ő fellengős poéta volt, míg Kossuth mindvégig komoly, politikai tárgyához ragaszkodó író maradt"; „az olvasó azt hihette, hogy Kossuth egyik meglévő rendhez sem tartozik, s ezért vezércikkeit már a városi művelt ember is fesztelenül olvashatta, mintha csak párizsi kávéházban ülne". Nehéz eldönteni, hogy vajon ezekben a sorokban már-már az élet összetettségének élménye tárul elénk, avagy az érzelmek zűr-zavara? Mert, ha Kossuth még Lamartine-nál is nagyobb, akkor miként lesz belőle a végén francia vezércikkíró. Olyannyira, hogy már-már Dosztojevszkij egyik mondásával hangzik egybe a jellemzés. „Minden hülye között a legnagyobb hülye a francia hülye." De Kossuth mégsem az, ő szintézis, hiszen nála „a nyugat-euró-

[11] Szekfű Gyula: *Magyar történet. V.* Bp. 1936. 311

pai polgári liberalizmus egyenlősítő tendenciája" egyesül „erős nemzeti vonatkozásokkal". Így aztán „Kossuthnál a tények rajza elegendő arra, hogy minden további filozofálgatás nélkül ökölbe szorítsa az olvasó kezét és az asztalra csapva kimondassa vele, hogy ez így nem maradhat". Persze nem kétséges, hogy végül Kossuth ilyetén való felmagasztalása elmarasztalás lesz, mert az agitáció – Szekfű szerint – nem a szerves reformmunkát szolgálta. Viszont a *Forradalom után*ban, mármint a Szekfűében Kossuth 1848-as szerepe gondviselésszerű jelleget ölt: ami akkor történt mégiscsak igazolta az ő „politikai géniuszát", mert „ha áprilisra nem sikerül a törvényeket tető alá hozni, a nemzet kénytelen köz- és magánjogi anarchia állapotában harcolni függetlenségéért s a magyarság megmaradásáért".[12] Ettől függetlenül az új mérce: a centralista politika.

Az öreg Kossuth azonban mintha megint közelebb vinne Kossuth titkához: „demokratább és radikálisabb volt, mint aminőnek folytonos közjogi izgatásai feltüntették".[13] Már-már az, aki volt: a felvilágosodás gyermeke és harcosa. Tattay Szilárd szerint az öreg Szekfű „érezhetően nagyobb empátiával írt" az öreg Kossuthról. De azért ennek is megvan a maga polifóniája. Kossuth „ősszel megszedett fa"– olvashatjuk a Szekfű-idézetében. De ez egyben azt is jelentheti, hogy megkopasztották az öreget, és már-már olyan mint az újszövetségi fügefa. Szekfű arról is beszámol, hogy „szegény macskáját is megette egy éhes olasz". Így aztán egy szánalmas és sajnálatra méltó öregember jelenik meg előttünk. Azt viszont nem ecsetelte a historikus olyan nagy együttérzéssel, hogy „a turini remete" milyen bámulatosan őrizte szellemi frissességét, és milyen döbbenetes tájékozottsággal értekezett természettudományos kérdésekről. Természetkultusza a felvilágosodásában gyökerezik. Jellemző, ahogy ifjúkora olvasmányait is újra beszerzi. Az aggteleki barlangi temetőről igazi szakmai szinten értekezett. (Csabai Tibor könyvét Kossuth olvasmányairól nem ártott volna bevenni a bibliográfiába.) Életének csodálatos egysége ebben a modern tudomány eredményeire is figyelő természetkultuszban is feltárul, de vajon a Kossuth-képekben is?

Meg kell mondani, hogy Szekfű Kossuth-képe némileg árnyaltabb, mint azt a jelen kötet mutatja. Ez ugyanis megmaradt a pamfletíró triász Kossuth-képénél. Márpedig Szekfű öregkori tanulmányának igazi érdeme az, hogy Kossuthot saját korában, a tizenkilencedikszázadiságban próbálta elhelyezni. Tanulmánya az 1952-es Kossuth-emlékkönyvben jelent meg, messze kiemelkedve a korabeli ideológiai liturgiát túlhangsúlyozó vagy annak ismételgetésére kényszerülő dolgozatok tömkelegéből, amelyek között egyébként sok az olyan értékes munka, amelyekben ha átkódoljuk a frazeológiát, ma is irányadó tanulmányt láthatunk.

Alapvetően csak egyet lehet érteni Tattay Szilárd rekonstrukciójával. Idézetei találóak. De a diakrónia szinkróniává tétele miatt nem érezzük azt a belső feszültséget, amely Szekfű nem egy mondata mögött meghúzódik, és nem érezzük azt az ideológiai romlást, amely az ő bűnbakkeresését jellemzi. Mert amíg Kemény egy emberre, egy vezetőtípusra és egyfajta politikai technikára összpontosított, Szekfű már egy kollektív bűnbakot is szerepeltetett: az úgymond rosszul asszimilált zsidóságot. Kossuthnak a zsidóemancipációhoz és az antiszemitizmushoz való viszonyát Tattay nem

[12] Szekfű Gyula: Forradalom után. Budapest, 1947. 30., 42.

[13] Szekfű Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára.* Bp., 1952. 374.

elemezte. Ezt valamilyen formában érinteni kellett volna, mivel hozzátartozik a Kossuth-képelemzés aktualitásához.

Amikor a fura triász Kossuth-képei egymás mellé kerülnek, akkor láthatjuk igazán, hogy Kossuth „érzelempolitikusként" való bemutatása torzkép. Igaz, a szerző nem él ezzel a kifejezéssel. Sugallja. Láthatjuk, hogy mindhárom „hőse" ezt valami végzetes bűnnek tekinti, a rekonstrukcióban pedig leegyszerűsítő formulaként tárul fel, amely egyre inkább kopik. Keménytől még izgalmas meghatározást olvashatunk az érzelempolitikusról. Szekfűnél inkább egy motívum ismételgetésének lehetünk tanúi. Viszont ki tagadná, hogy a politikában nagyon is hatnak a szenvedélyek? Ezért célszerű lett volna a szenvedélyek egykori elemzéseiről is valamit írni. Számunkra igazán Tocqueville fedezte fel, hogy mit jelentenek a szenvedélyek. De ő alapvetően a tömegszenvedélyek jellemzésének volt a mestere. Egyéni jellemzéseiben nem érezzük azt az erőt. Figyelemre méltó hogy Hajnal István elemzésre kerülő Kossuth-tanulmányában miként taszítja el magát a Tocqueville-féle finomkodást, hangsúlyozva az önvédelmi harc indokoltságát: „Ha már egyszer elkezdtük vállalni kellett. Nálunk csak ez lehetett az 'államraison', a 'reálpolitika'."[14]

Az érzelmi radikális politikus képét bemutató tanulmány – mint jeleztem – egy (torz)kép geneológiáját vázolja fel. De kérdés: nem kellett volna-e a *Kelet népével* kezdeni a sort? Nem Széchenyi István volt-e az első, aki Kossuthból elsőként csinált érzelempolitikust? A válasz egyértelműen igen. Kemény valójában Széchenyi-epigon is volt, de olyan, aki a maga eredetiségével alakított ki politikai céljainak megfelelő Széchenyi-képet. Nem is igazán tudom, miért maradt ki Széchenyi a rekonstrukcióból az a Széchenyi, akiből igazán nem hiányzott az „érzelempolitikus" sok jegye, és sok vonatkozásban önmagát jelenítette meg abban a torzképben, amelyet Kossuthról rajzolt meg. Kérdés: a Széchenyi-rekonstrukció netán szétfeszítette volna az elemzés keretéit? Úgy vélem, jobb lett volna Kemény és Szekfű Kossuth-képének egy-egy önálló tanulmányt szentelni. Ha pedig nem, akkor kronológiai metszetben vizsgálódni. Nagyobb baj, hogy sikerült elfeledkezni Kossuth tevékenységének első monográfiájáról: Horn Ede német művéről.[15] Márpedig ez nagy könyv. Hazai terepismeret és európai rálátás jellemzi azt a szerzőjét, aki a magyar emigráció egyik legkiemelkedőbb tagja lett: Kemény és Eötvös József mellett az 1850–51-es esztendő legtermékenyebb magyar közírója. Kossuth-könyvének alcíme: „Az agitátor", magyarul: „izgató". De ez az izgató a magyar *tiers état* szócsöve, értelmiségi jelenség, aki a modern polgáriság pozitívumait hozta be a magyar politikába, és így lehetett korszakalkotó.[16]

Összegezve: belátom, hogy a geneologizálás egyfajta heurisztikus örömöt nyújt. Szórakoztató egy-egy séma vándorútját követni. De a geneologizálás helyett célszerűbb lett volna a kontrasztív elemzés. Például Kemény és Horn Kossuth képének szembesítése. Így jobban láttuk volna a Kossuth-képek jelentőségét a maga korában, és jobban megismerhetjük magát a kort.

Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy észrevételeim megbontanák a rekonstrukció fegyelmét és esztétikailag is lekerekített mivoltát. De vajon olyan fegyelmezett ez a rekonstrukció? És olyan koherensek a különböző jellemzések?

[14] Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* Bp., 167–168.

[15] I. E. Horn: *Ludwig Kossuth. I. Der Agitator. II. Der Minister. I.* Leipzig,1851.

[16] Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon.* Ford. Fenyő István. Utószó: Fenyő István: A zsidókérdés első elemzése Magyarországon. Miskolczy Ambrus: Horn Ede (1825–1875) dilemmái. Bp., 2000.

Új dogma a láthatáron? Mályusz Elemér különvéleménye

A második tanulmányban, Stágel Bence munkájában, amely Mályusz Elemér Kossuth-képéről szól, találkozunk Szekfű „sérelmi politikus" sémájával. Tattay Szilárd ilyesmiről nem írt, és okkal. Szekfű is módjával. Nem is tarthatta igazán Kossuthot sérelmi politikusnak. A *Magyar történet*ben például jelezte, hogy már 1790-ben „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni"; ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi kölonctől...".[17] Aztán „a 40-es években egyetemessé vált reformbarát hangulat már az ő személyes érdeme".[18] Tehát nem sérelmi, hanem – mint jeleztük – francia típusú politikus, aki egy pillanatra minden megszorító formula nélkül Széchenyi mellé került, ami Szekfűnél nagy szó. Wesselényit próbálta sérelmi politikusként feltüntetni, hogy két legyet üssön egy csapásra, hiszen 'az árvízi hajós" Kossuthnak mestere volt a politikában. Más kérdés, hogy Kossuth a sérelmi politikát is integrálta saját politikai irányvonalába. (Jellemző, hogy nem fogadta el a hírt Felsőbükki Nagy Pál ügynöki múltjáról sem, a régi alkotmányhoz való ragaszkodását sem marasztalta el, hanem a jobbágyvédő politikus érdemeit értékelte.)

Stágel Bence szerint Mályusz Elemér „írásaiban objektivitásra törekedett", és mégis „Kossuth-párti", mert „befolyásolhatta", hogy mindketten evangélikusok voltak. Nem tartom ezt igazán szerencsés jellemzésnek. Ki nem törekszik objektivitásra? És ki nincs tisztában annak határaival? Éspedig azzal, hogy múlt, jelen, jövő egységét nehéz megbontani. Jellemző azonban, hogy összefüggéseik megjelenítésének dilemmáiról legnyíltabban az irodalomtörténész Zolnai Béla nyilatkozott, bár nem ezért kellett volna párbajoznia Mályusszal, a szegedi sajtó nagy mulatságára:

„Nemcsak a jelen fejlődik, halad, hanem a múlt is folyton evoluál: nem pedig ismeretek és megmérhető igazságok tárháza, amelynek megkövült emlékei között, mint valami múzeumban újra meg újra végigsétálhatunk. A múlt képe folyton fluktuál, alakul, változik, aszerint, amint fluktuál, alakul, változik az ember lelki tartalma és struktúrája, amely ezt a múltat tükrözi és a maga képére és hasonlatosságára teremti. A tudományos gondolkozás naiv realistái persze nem veszik észre, hogy szubjektív szemüvegen át nézik a múltat, az irodalmi jelenségeket. A maguk szempontjait, a maguk látását, a maguk ismeretszerző módszerét örökérvényűnek, abszolút valóságnak hiszik..."[19] – vagy így tesznek. Ilyen értelemben Mályusz Elemér valóban objektívabbnak látszik, mint Szekfű. Viszont ez utóbbi a maga módján érzékeltette is az objektivitás viszonylagosságát. Miután elolvasta Mályusznak a *Széphalom*ban (Zolnai Béla folyóiratában) is megjelent beköszöntő beszédét,[20] így vallott neki: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok jelentőségét megmagyarázad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A tőled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünket egyúttal távolabbról, a humánum szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánum gyakran magában

[17] Szekfű: *Magyar történet, V.* 74–75.

[18] Szekfű: *Magyar történet, V.* 315.

[19] Zolnai Béla: Magyarcélú filológia. *Minerva,* 1926. 300.

[20] Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában.* Szerk. Sóos István. Bp., 2003. 467–472.

véve is vigasztalan képet nyújt, de ha a humánumot sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzelünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változandóságában, rosszasságában, relativitásában."[21]

Szekfű számára tehát a történelem megjelenítése valamiféle védelmi reflex is volt a világ „rosszassága" ellen. Amikor a Révai Kiadóhoz beajánlotta Mályuszt, hadd írja meg helyette inkább ő az októbrista és a kommunista emigrációról szóló könyvet, akkor jelezte is ifjú barátjának, hogy a kiadónál „kiemeltem a Három Nemzedék korrigálására írt tanulmányát, és hogy demokratikusabb alapokon áll, mint én". Ez a „demokratikusabb" alap, ami alapvetően a középosztály-kultuszban jutott kifejezésre, jobban magyarázza Mályusz Kossuth-pártiságát, mint a vallás. Ez utóbbinak „talán" lehetett szerepe, mint Stágel Bence írja, de valamit még hozzá kellett volna tenni: az evangélikusok műveltségi szintjét. A történeti Magyarországon ők tartották fenn a legfejlettebb iskolahálózatot. Az egyház szellemisége racionálisabb. Mályusz oknyomozó szemlélete is mélyen racionális. Nem tudott olyan színpompás tablókat felvázolni, mint Szekfű. Tárgyszerű jellemzéseiben nem érezzük a transzcendencia varázsát sem. De emberek és jelenségek sorok közötti elmarasztalását sem. Szekfű, amikor a maga fölényes beszédmódját kialakította egyszerre tudja azt a benyomást kelteni, hogy kortársként újraéli a történelmet, ugyanakkor az utókor tapasztalatainak birtokában többet tud, mint a kortársak. Mályusznál a magyarázat szenvedélye a konstrukció alkotásával párosul. Persze a kor rögeszméi és szenvedélyei hatása alól nem tudta és nem is akarta kivonni magát. Azt felismerte, hogy a reformkor igazában nem 1825-ben kezdődött, és nem is a *Hitel*lel, mint Szekfű állította. Mályusz hívta fel a figyelmet az 1790-es évek diétai bizottságainak munkálataira, illetve ezek korszakalkotó jelentőségére. De azt a titkos társasági kultúrát, amelyben a magyar felvilágosodás radikális irányzata kibontakozott, historizáló értetlenséggel szemlélte. Mályusz számára a nagy csábító: Martinovics. Borzalmas protobolsevik. Mályusz Elemér az összeesküvést felszámoló nádor, Sándor Lipót iratainak kiadásakor úgy rajzolja meg az egykori kiugrott szerzetes alakját, hogy Kun Béla és Szamuely Tibor előfutárát lássuk benne: „Egy kísérteties, fekete kámzsás alak tűnik fel, mintha a pokol küldte volna ezt a romlott ateista papot."[22] Martinovics egész taktikája „arról győzött meg bennünket, hogy itt egy mesteri módon kitervezett robbantó munkával állunk szemben. Napjaink történetében egy világbirodalom összeomlása, amely előbb egy nacionalista, majd egy túlzó bolseviki forradalmon ment keresztül, megtanított bennünket, hogy elhiggyük, hogy egy pár ember elszánt tervszerű munkája is romba dönthette volna a kis Magyarországot."[23] Az a pánik, amelyet udvari körökben az ördögi mű kiváltott – Mályusz szerint – véget vetett a szépen induló reformmunkának, amelynek eredményeképpen „Magyarország merész lendülettel, utánzás nélkül Anglia mellé került volna".[24] De nem így történt.

Érdemes lett volna a Martinovics-értékelést is idézni a Kossuth-rekonstrukció során, mert jobban érzékelhettük volna, hogy milyen aktuálpolitikai szenvedélyek fűtötték a 20-as éve történetírását. Stágel Bence hangsúlyozza is, hogy Mályusz a hosszútávú elemzéseket szorgalmazta. De nem emeli ki ennek a szemléletnek sem a korszerűségét, sem azt a borzalmas historiográfiai anakronizmust és historiográfiai hazugságot, amelybe 1928-as Kossuth-tanulmánya torkollott. Mályusz Elemér korszerűsége alatt a forrásfeltárás nemes szenvedélyét értjük, valamint a hosszútávú történelemszemlélet igényét és történeti realizmusra törekvését, ami érvelésének transzparenciájában jutott kifejezésre. Téveszméi is transzparensek és logikusak – a maguk módján.

A jelen kötetben a Mályusz-rekonstrukció némileg hamis. Mert az kiderül, hogy a nagy történész a magyar történelmi fejlődés sajátos vonásának tartja a nemesség belső tagoltságát, azt, hogy gazdag főnemesség mellett, viszonylag erős középnemesség és kisnemesség élt a nemesi kiváltságokkal. (Érdemes lett volna kiemelni, hogy a nemesség belső tagoltsága milyen kulcskérdés a magyar fejlődés megítélésében Marczali Henriktől Perry Andersonig, hogy a történeti magyarázatra törő konstruktív vonulatra utaljak.) A rekonstrukcióból megismerhetjük Mályusz köznemesség-pártiságát is. Ezt a réteget tartja igazán konstruktív elemnek. De Mályusz – démoniságában is – izgalmas vágyképéről már nem olvashatunk. Arról, hogy Mályusz szerint a köznemességből és a városi polgárságból kellett volna kialakulnia annak az értelmiségnek, amelynek sorsformáló szerepet kellett volna játszania.[25] A 19. század végén az összeolvadásnak megvannak az alapfeltételei. „A keletkező értelmiségnek kellene azután megoldania a nemzetiségi problémákat." Ahogy a román, szlovák, szerb nemes a magyar nemesség része volt, úgy lehetett volna a román, szlovák, szerb értelmiségi – etnikai sajátosságai megőrzése mellett – az új országos magyar értelmiség tagja. Csakhogy ez „a békés átalakulás nem következik be". Sőt: „A 20. század elejére a magyar társadalom organizmusa felbomlik, szétzüllik; erőteljes, egészséges organizmus helyett mechanizmus lesz." Az ok: a zsidóság. A zsidó pénz, a pénz romboló erő. Mintha az ifjú Mályusz az ifjú Marxot foglalta volna össze. Csakhogy míg Marx az emberiség egységét igeneli, Mályusz a magyarság egységét megbontó antiszemitizmusnak adott hangot. Elfelejtette, hogy az általa igenelt értelmiségi világ Ady Endre és Jászi Oszkár körül kezdett kialakulni. „Megszépítette" az 1848-as zsidóüldözést, úgy állította be, mintha azt iskolázott polgárok szervezték volna. Eltúlozta a zsidó bevándorlást, és egyben a magyar sovinizmus ódiumát is – a kor antiszemita demagógiájának megfelelően – a zsidóság nyakába varrta, nem is beszélve az internacionalizmusról. Mert a zsidó nemcsak pénz, hanem még magyar soviniszta és nemzetellenes internacionalista is egyszerre – a coincedentia oppositorum racionálisan felfoghatatlan, ám érzelmileg annál inkább mozgosító kánonja szerint. Mályusz tehát Szekfű szelektív – és logikailag szintén ellentmondásos – antiszemitizmusára a totális antiszemitizmus abszurditásaival licitált rá. Tette ezt Kossuth árnyékában és akkor, amikor Bethlen István visszavonatta a *numerus clausust*. Ha pedig mindazt még szemügyre vesszük, amit Mályusz az arisztokrácia – szerinte káros – szerepéről írt, akkor nyilvánvaló, hogy antiszemita kvázi-utópiája élesen antiarisztokratikus. A sorok közt ordít az üzenet: a zsidó destrukciót az arisztokrácia teszi lehetővé. Így társul Mályusz „zsenialitása" nagy adag démonisággal. És így társul a maga szórakoztató módján az antiszemitizmus antiarisztokratizmussal, a demokrácia szenvedélyei pedig megtalálják a maguk tévútjait...

Tegyük hozzá, annál azonban nagyobb történész volt Mályusz, hogy Kossuthot megpróbálta volna oly primitíven kijátszani, amire „történetírásunkban" is volt példa, és zsidóellenes nézeteket tulajdonított volna neki. Ezt nem tette. Kérdés viszont:

[21] MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, 1931. március. 6.
[22] Mályusz Elemér: Bevezetés. Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. Szerk. Mályusz Elemér. Bp., 1926. 141.
[23] Mályusz: Bevezetés. *Sándor Lipót*, 172–173.
[24] Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923. 28.
[25] Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 1928. I. 180–183.

miért kellett a rekonstrukció során Mályusz – valljuk meg: meglepő és fájdalmas – eltévelyedését elhallgatni? A hallgatás az előszóban dicsőített „kollektív bölcsesség" vagy kollektív figyelmetlenség terméke-e? Másodlagos jelentőségű mozzanatnak tartották-e ezt a mozzanatot a jelen kötet szerzői? Vagy csak egyszerűen az a rossz érzés korlátozta a rekonstrukciót, amely Mályusz olvasásakor elfogja a mai olvasót? Márpedig éppen az ilyen típusú megnyilvánulások érzékeltetik, hogy milyen tétje van a kossuthi szellemi örökség éltetésének és meghamisításának. És ilyenkor valahogy jobban látjuk, hogy mire is megy ki a historiográfiai „játék".

Stágel Bence szerint Mályusz Kossuthja „a sikeres kisnemes-politikus". Láttuk, nemcsak az, hanem protoértelmiségi, a kialakulóban lévő értelmiség előfutára. Stágel azt ígérte, hogy rekonstruálja azt is, hogy Mályusznál „Kossuth politikai fellépésének sikerét csupán a korszellemnek köszönhette-e, vagy képességeinek, karakterének is". Gondosan jelzi is, hogy Mályusz milyen sokra értékelte Kossuth éleslátását, és azt, hogy a kisnemesség igényeinek hangot tudott adni, így a nagy politikus – Mályusz szerint – arisztokratikus lett, de olyan, aki demokrata frazeológiával élt, és hatott. Gondviselésszerű jelenség volt, és némileg egyetérthetünk azzal, hogy Stágel szerint Mályusz azt sugallta, „ha nincs Kossuth, akkor a társadalmi feszültségek folytán a 19. századi magyar történelem anarchisztikusabb lett volna". Ugyanakkor ez a következtetés is a rekonstrukció egyoldalúságának eredménye. Mert kimaradt ebből a rekonstrukcióból egy kulcsfontosságú idézet Mályusz Kossuth-tanulmányából:

„Széchenyi programja a maga korában modern volt ugyan, de mert megvalósítását arra a társadalmi rétegre akarta bízni, amely az idők változása következtében képtelen lett nagy feladatára, sikerre nem számíthatott; midőn pedig a mágnások cserben hagyták, kudarca nyilvánvaló lett. Kossuth ellenben arra a rétegre támaszkodik, amelynek számára éppen fellépésekor a szellemi élet fejlődése megérleli az alkalmat a vezetőszerep átvételére. Ha egy emberöltővel előbb vagy később él, nem ismerjük nevét; ha a birtokos nemességből származik, második Deák vagy Bezerédj lesz. A maga idejében pattan ki a küzdőtérre, mint uralomra hivatott társadalmi rétege reményeinek letéteményese. Sikerét ez biztosítja. Viszont nélküle a szegény nemesség sem boldogulna oly könnyen; ez hálásan érzi is, hogy a győzelemhez tulajdonképpen Kossuth ereje juttatja el őt. Vezér és hadsereg ily módon a legszerencsésebben egészítik ki egymást."

Az egész okfejtés paradoxona az, hogy Mályusz – aki a „zsidónak" rótta fel a történelem mechanizálását – a reformkort Kossuth-mechanikává egyszerűsítette, Kossuth személyiségét pedig reformkor-mechanikává. Az ő Kossuthja eddig a legszemélytelenebb. Okos sakkfigura az adott történelmi játszmában. De igazán nem tehetséges ember, hiszen – szerinte – sem korábban, sem később nem emelkedhetett volna ki kora társadalmából. Ez példa arra, hogy a történésznek, mint frusztrált politikusnak mi minden juthat eszébe, ha igazi tehetségről kell ítéletet mondania.

Szabó Ervintől Molnár Erikig Révai Józsefen keresztül (Közbevetéssel: Hajnal Istvánról)

Jó szerkesztői megoldásnak bizonyult az, hogy a jelen kötetben Mályusz Kossuth-képének elemzése után a szociáldemokrata és kommunista Kossuth-értelmezés bemutatása következik. A francia középosztály-kultusz és a munkásosztály-kultusz között erős a genetikus kapcsolat. Guizot megihlette Marxot. Szabó Ervin hatott

Mályuszra, és aztán Mályusz is Révai Józsefre. Láthatjuk, hogy az osztályszemlélet osztályszemlélet. Nyelve: a gyűlöletbeszéd. A kazuisztikus fejtegetés mechanikája heurisztikus élményt kínált. A bűnbak más: hol zsidó, hol nemes, hol polgár – kinek-kinek a maga heurisztikája szerint.

Cserne Péter szerint Szabó és Révai nézeteiből „talán többet tudunk meg [...] az interpretátorokról, mint Kossuth Lajosról". Láttuk, eddig is így volt. Cserne veti fel először, hogy rekonstrukciója a szimbolikus politizálás terére visz. De láttuk, a szaktörténészek is művelték. Ők is ideologizáltak, bár azt szaktudományos háttérrel tették. Gyűlölködéseiket önsajnálat vezette. Szabó Ervint a polgárgyűlölet, a kispolgár polgárgyűlölete. Ha nem gyűlölte volna így saját világát, talán a múlt liberálisait sem. Mint minden haragos ember, kissé mintha ő is önmaga karikatúrája lenne. Álláspontja, az azokat megjelenítő idézetek egyenesen riasztóak. Stendhal *A pármai kolostor*ban szemmel látható élvezettel figurázta ki a lehető legnagyobb szám boldogsága liberális elvének képviselőit. Mégis ezek legalább saját vagyonuk egy részét engedték át. A birtoktalanok pártján álló Szabó Ervin hasonló vallomása, ahogy „az ember faji, szellemi, lelki folytonos emelkedését" igenelte, hamisan cseng. Ő a másét kívánta kisajátítani – a népnek...

Kossuth Szabó Ervinnél hatalomszomjas osztálypolitikus. Okkal kérdezheti az olvasó, hogy ez nem projekció? Vajon nem a szocialista eszmény megjelenítése feketében? A nemesi és a polgári gátlástalanság ecsetelése pedig a szocialista könyörtelenség és elszántság igazolása. A márciusi ifjúság mércéként felmutatása radikális ellenzékiségének megnyilvánulása. A 19. századvégi magyar polgárság számára „gyáva, romlott és szolgalelkű" volt. A nemesség aljas elnyomó. És mint frusztrált filosznak, a zsidó kapitalista sajtómonopolium megtörése volt egyik célja (Jászi Oszkár szerint.) Van valami szimbolikus abban, hogy Szabó Ervin éppen nagy műve, a *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban* írásakor hunyt el. A gyűlölet nem egészséges. Igaz, a nép szeretetével párosult. A szegényparasztságért ontotta könnyeit Szabó Ervin is. De a korabeli gazdálkodási formákról nem sok fogalma volt. A paraszti gazdaság számára irracionális. A paraszti társadalom rétegződéséről nem tudott képet adni. Fő célja: megcáfolni azt a legendát, hogy a nemesség önfeláldozásból szabadította fel a jobbágyságot. Nem érti azt, ahogy a szabadság és egyenlőség mindent átfogó szenvedélye átalakítja a rendi társadalmat. Nem érti az érdekegyesítő politikát. Könyve nem is 1848-ról szól, hanem az eljövendő proletárforradalmakról, amelyek ravasz falkák és sérült csordák művei; eredményük pedig a falusi nyomor városi nyomorrá globalizálása. 48 kritikája a proletár-könyörtelenséget legitimálja. Nem tudatosan. Mert első látásra mintha Szabó Ervin a szociáldemokrácia tehetetlenségét kérte volna számon 1848–49-en.

Megvallom ugyanis, hogy mindezt a rekonstrukció során felidézett szabóervini gondolatok és idézetek nyomán éreztem ilyen „egyszerűen". A rekonstrukció ugyanis rideg tárgyszerűséggel teszi egymás mellé az idézeteket és a sémákat. Talán ezért volt olyan riasztó. Mert ugyanakkor mélyen él bennem az a megragadó kép, amelyet Jászi Oszkár rajzolt az egykori barátról, a nietzschei lélekről, aki a könyvekben élt, és aki úgy gazdagította a Fővárosi Könyvtárat, hogy csak hálásak lehetünk neki. Posztumusz könyve is, amikor újra és újra kézbe veszem, először izgalmas olvasmányként indul, de aztán inkább „mulatságos" narratíva, mint minden olyan okfejtés, amelynek fordulatai előre kiszámíthatóak. Olyan mint egy népbírósági ítélkezés jegyzőkönyve, és ha netán valami olyasmi hangzik el, ami az ügyésznek nem tetszik, rögtön közbe is szól a bíró. Például a pozsonyi márciusi napok krónikáját összeállító Szabó

Ervin is belátta: „Kossuth történeti érdeme, hogy [...] eljuttatta befejezéséhez – *tant bien que mal* – a reform művét". De aztán megnyugtatja olvasóját és saját magát: „Kossuth politikájának irányeszméi felett a forradalom vihara majdnem hatás nélkül vonult el". Mert Kossuth a nemesség érdekeit képviselte stb... Na, de álljunk csak meg kicsit; *à propos* olvasó! Miért kellett Szabó Ervinnek – kissé nagyképű franciasággal – beszúrni azt a *tant bien que mal*-t? A szegény ember, akiért annyira haragszik a világra, ebből mit ért? Vagy nem neki írta könyvét? Hanem művelt olvasótársának, hogy együtt haragudjanak a – tőkés-földesúri – világra? Persze ez a stilisztikai *malheur* egyszerre komikus és tragikus. A fejét populizmusra adó értelmiségi komédiája és tragédiája. Közmondásossá is vált Szabó Ervinnek azon óhajtása, hogy ne érje meg eszméi győzelmét. Érdekes, hogy az ilyen „cinikus" odamondogatások a történelemnek, amelyekből antológiát lehetne összeállítani, mennyire jelzik az odamondó ideológiájának erkölcsi hitelét. Talán Szabó Ervin humanitarizmusát és populizmusát is jobban megértjük.

A rekonstrukció előnye és hátránya, hogy a szöveg mechanikájára hívja fel a figyelmet. De nem jelzi, hogy Szabó Ervin könyvében a hangnem akkor válik emberivé, amikor a szerző nem tud megküzdeni saját egyszerű sémái alapján az általa megjelenített valósággal. A rekonstrukcióban az alapsémának ellentmondó mozzanatok és azok megfegyelmezése, újra beillesztése az alapsémába nem kerülnek bemutatásra. Ilyen a fent említett rész is. Továbbá ilyen rész például az, amelyben felsorolja az 1840-es évek francia olvasmányait, és azok hatásában csak „befolyást" lát, nem pedig a demokratikus kultúra egyetemességének megnyilvánulását. Aztán megjeleníti a káosztt, amikor úgy véli „valami különös, soviniszta-világpolgári, köztársasági-demokratikus-feudális légkör fejlődik ki e körökben". A feudális vonás például az, hogy Vasvári Pál „nemes nemzetes és vitézlő táblabíró urakat egyszerre akarná reformerekké tenni". A káosz és Vasvári jellemzése igazi strukturális értetlenségről tanúskodik. Szabó Ervin gondosan nem érzékelte az univerzalizmus és a partikularizmus feszítő dilemmáit. Csak a harmóniát tudta elképzelni. Ezért tisztelte Petőfit, akinek versekből és kisebb megnyilatkozásokból kiolvasott programját reális alternatívának vélte. A táblabíróellenes gunyoros hangot mintha a korabeli, 1848–49-es radikális sajtóból sajátította volna el. Szemmel láthatóan nem ismerte az egykori szerkesztő Pálffy Albert önéletrajzi regényét, amelyben egyfajta önkritikát gyakorolt. De Dessewffy Aurél helyzetjellemzését sem ismerte, amely meggyőzően jelezte, hogy a liberálisok éppen a széleskörű társadalmi tapasztalatokkal rendelkező táblabírók köréből kerültek ki. Nem véletlen, hogy Lyka Károly a művészet harmóniája felől közelítve táblabíró világnak nevezte a kort. Mégis, Szabó Ervin nagy könyve forradalmi olvasmány volt, még akkor is, ha nem a kor bonyolultságának a megjelenítése volt a cél, mert számára minden egyszerűnek tűnt. Újszerű volt a társadalmi érdeknek, mint mozgatóerőnek a bemutatása.

Az adatok és az idézetek is dialógusra hívták az olvasót. Példa erre Hajnal István, aki – mint látni fogjuk – a jelen tanulmánykötet egyik jelentős alakja. Az érdekesség kedvéért is olvassunk tehát vele. A nagy történetíró ugyanis alaposan kijegyzetelte Szabó Ervin művét, a kiírt idézetekhez szögletes zárójelben lejegyezte saját gondolatait is.[26] Izgalmas dialógus. 1950 táján vagyunk. Amikor Hajnal arról olvasott, hogy az adóporták száma a tiszta magyar megyékben nőtt, míg a nem magyar megyékben csökkent, és ez Szabó szerint „talán" éppen „a két nemesi osztály befolyásának fok-

[26] MTAKK, Ms. 5396/4.

mérője", akkor megvallotta: „[Nem egészen értem! Mert a nbirtok könnyebben viseli a terhet? Azaz úgy vélték, nagyúr vlmikép kárpótolja jobbágyait a fokozott adóért?! Lehet! De, azt hiszem a fő az, hogy magyar vidéken akkor erősebb a népszaporulat, s egyáltalán, a kultúra, földművelés!]"

Széchenyi ébresztő tevékenységének és a magyar tespedésnek a szokványos jellemzéséhez a következőket fűzte Hajnal:

„[1790–1847: „Tespedés kora." S Mg lakossága kétszeresre! Pesté 7szeresre! A magyar tört. egyik legnagyobb változása! 1847–1914: Modern kor, gyáripar stb: s *demográfiailag* sokkal jelentéktelenebb fejlődés! *Kétségtelen, h. elhagyatott paraszt*: de mégis, életkedve! Helyet tör magának! A földön és a társad.ban!] [Ez a baj, hogy *alsó nép öntevékenységét* sosem veszik figyelembe tört. írók, fejlődésvizsgálók! Pl. koraközépkor: „süllyedés" — és duplára népesedés!] [Persze, paraszt nem maga kezdeményezett, [...] hanem [...] világszövedék indította meg, mint koraközépkorban is; de mihelyt ilyen világszövedékbe került, megelevenedett!]

Kossuth egyik beszédéből való hosszú idézet a következőkre figyelmeztette: „[Török reform: effendik. Erről sem szabad elfelejtkeznem!]" Amikor Szabó Ervin Kossuth törekvéseiből alkotmányos mezbe öltöztetett nemesi demokrácia tervét olvasta ki, Hajnal előtt Mályusznak a már említett értelmiségi-koncepciója villant fel: „[Épp ez mutatja, h. nem nemesi megye már hanem intelligencia, mely a nemesség kiváltságait szeretné magának megszerezni!]" Ugyanakkor elvetette a globális kritikát: „[Nem volt egészen igaza! Nemesi-földesúri hatóságot át kellett volna dolgozni adminisztratívvá!]" A Kossuth-kritikát is túlzottnak tartotta (akár az előszóban Jászi Oszkár): „[Igen igazodik Kos. mindig a pillanatnyi követelményekhez, nemesi szavazatokat ne veszítse el, stb.] [De minden politikus csinálta ezt, amióta világ áll!]" Máshol: „[Nem egészen jogosult kritika ez!]" Megint máshol megtoldja Szabó Ervin kritikáját: „[A magyar intelligenciának, Koss.nak is, csak a *liberalizmus muzsikája* iránt volt érzéke.] [Az intelligencia – gyártás szörnyűsége; szinte „varázslók", „sámánok" kora újra: elvonatkozva élettől és gyakorlattól, hit nélkül a társad. szolgálatát illetőleg.]"

Hajnalt is olykor-olykor megragadta Szabó Ervin egy-egy jellemzése. Például a nyári immár népképviseleti országgyűlési választások, Petőfi és Arany kudarca kapcsán a következő az éles ítélet: „a tömegek teljesen kívül álltak a forradalmi és politikai mozgalmakon" egyrészt, másrészt: „A politikusok viszont kívül állottak a népen, a demokraták és radikálisok nem kevésbé, sőt talán nagyobb mértékben, mint a nemesség." Hajnal: [Ez jó!] Petőfi jellemzése is tetszett: „Petőfi víziói egy távoli, a hazától messze kitörőben lévő vihar felvillanásai voltak – írta Szabó Ervin. [Ez jó! Használhatom!] – fűzte hozzá Hajnal István.

Hajnalt az is meglepte, hogy még Szabó Ervinnél is a köztársaságpártiak milyen óvatosak voltak. Határozottan tiltakoztak minden olyan törekvés ellen, mely a „'tiszta' demokráciát 'szociális' mederbe akarta volna terelni". Hajnal: „[Ez a lényeg! furcsa, hogy ép a legalacsonyabb, legszegényebb társad. ban „nincs" szociális probléma!]"

Szabó Ervin szerint csak mumusként emlegették a konzervatívok a kommunizmust. [De hát szociális probléma=egyenlő kommunizmussal? Hiszen még *szociális* sem egyenlő vele! *Nem kollektivizmus* a socialis!]

Jellemző az ideológiai és a forráskritikai szemlélet, valamint a politikai kultúra különbsége. Szabó Ervin – ha sémája igazolásáról volt szó – betűszerint vette a forrásokat, amit a kortársak mondtak. Hajnal nem. Szabó felrótta Kossuthnak, hogy nem állt ki az általános választójog mellett, bár látta, és megvallotta, „hogy »a legfőbb ve-

szély a *proletárius* tömegnek ezen elmellőzésében fekszik; oly vészes ez, mely meg fogja rázkódtatni a világot.« De meg kell alkudni a viszonyokkal." Tehát opportunista – érzékelteti Szabó. Hajnal: „[Természetes, hogy Kos.nál legerősebb indíték óra 13 után: hogy főrendek, nemesség békén elfogadják változást! Ez még nem bizonyítja, hogy ő nem többet akart volna, szélsőségesebbet!] Szabó megbotránkozott az új 1848-as választótörvényen, a magas cenzuson, azon is, hogy bár „az intelligenciát is elismeri képesítésnek, de csak magas házbércenzussal egybekötve". Hajnal: [Tehát, amit mondok: magyar intelligenciát a nemesség örökösévé tenni! Így is történt kb.]

Olykor elfogadja Szabó Ervin Kossuth-jellemzését is. Például, amikor azt, hogy a szőlődézsma kérdését „Kossuth mintha obstruálta volna". Mert: „*[Tényleg hihető, hogy nemesség volt a melegágya!]*" Igazában Hajnal sem lehetett tisztában a részletekkel, amikor szó nélkül hagyott olyan kijelentéseket, mely szerint Kossuth az országgyűlés hangulatához „szabta politikáját, nem a néphez, s nem annak vágyaihoz. Ő rajta múlt s ezen a politikán, hogy a nemzetgyűlés egy teljes évi élete alatt csak egy lépéssel sem vitte tovább a demokratikus reform munkáját." A sikert viszont már jólesően nyugtázta. Szabó Ervin nem tagadta: „Valóban: a nemzet jelentékeny része csodálatraméltó bátorsággal vette föl a küzdelmet. S minden osztálya." Hajnal: „[Ez igazolja Kos-t!]"

Hajnal István lelkesen és szkeptikusan cédulázta Szabó Ervin rácsodálkozását a történelemre és kritikáját: „s igen sok helyt a nép lelkesen szegődött a nemzeti zászló alá. [Nemesség: mégsem gyűlölt, elkülönült réteg! Nép a természetes vezetőt látta benne!] De mennyivel nagyobb lett volna a lelkesedés, ha úrbéri ügyeket gyökeresen! [Ezt csak úgy az ujjából szopja!]" Bele is fáradhatott a Kossuth-ellenességbe: „[Azért, hogy Kos. szépen, elragadóan tudott beszélni, még nem következik okvetlenül, hogy csirkefogó volt.]" Végül azonban átragadt valami Hajnal Istvánra Szabó Ervin forradalom igenléséből: „[Abban igaza lehet, hogy ha magyar országgyűlés valóban lelkesen egyenlőség-mozgalmat csinál, kétségtelenül kezdeményező szerepet vállal — nagy népforrad. segítette volna a harcot!]"

Örök kérdés marad, hogy Szabó Ervin, ha nem távozik az élők sorából, és megéri a két forradalmat, miként fogalmazza újra egyes téziseit. Vajon megértett volna valamit a Kossuh és a liberalizmus dilemmáiból, például annyit, amennyit Hajnal István. Vagy pedig Kossuth és 1848 kommunista instrumentalizálása felé lépett volna, mint tanítványa és megveszekedett vitapartnere: Révai József.

Megvallom Révai nézeteinek rekonstrukciója nem váltott ki belőlem olyan heves érzelmi reakciót, mint a Szabó Ervin publicisztikai nézeteinek bemutatása. (Hiszen egy szociáldemokratától több bölcsességet és kevesebb gyűlölködést várna el az egyszerű ember.) Révai kommunista machiavellizmusa és őszintének tetsző nacionalizmusa, amit persze másképpen neveznek a kommunista nacionalisták, egyfajta szellemi bűvészmutatvány benyomását keltik. Vajon Révai az igazat hazudó politikus típusa? Mindenesetre: hamisabb ideológiai pozícióból reálisabb történeti ítéleteket fogalmazott meg, mint Szabó Ervin. A lényeg: a kommunist ideológus viszonylag kevés olvasmányanyag birtokában viszonylag helytálló megállapításokat tett. (Az ahogy például a felvilágosodás továbbélésének folyamatosságát jellemezte, az irodalomtörténészek számára komoly mozgásteret biztosított.)

De térjünk vissza könyvünkhöz. A maga módján szórakoztató az osztályharcos házivita. Szabó Ervin, mint a kommunista szimbolikus politika akadálya – jellemzi a helyzetet Cserne Péter. Hiszen, ha 1848-ban nem volt polgári forradalom, hanem csak nemesi felkelés, akkor 1919 után sem lehet kommunista forradalom, márpedig ha-

zánknak erre érettnek kellett bizonyulnia, ráadásul a polgári forradalomnak hősi példákat kell felmutatnia. Ha arra gondolunk, hogy az egyetemen félművelt tudszoc. tanáraink milyen hévvel adták elő ezeket a dolgokat, az ember nem tudja, hogy sírjon vagy nevessen a rekonstrukció láttán. De talán jó lett volna még a moszkvai ukázokat is rekonstruálni, mert a szomszéd országokban például szintén ilyen irányban mozdultak a teoretikus elmék. Révai viszont jobban hatott a szakmára, és ennek oka lehet átlagon felüli elméleti és taktikai (vagy inkább valóság)érzéke. Cserne még dolgozata bevezető részében némi iróniával jelzi: „Hogy az így egymásra épülő és utaló harmadlagos, negyedleges stb. értelmezések elvezethetnek-e Kossuth szerepének 'helyes értékeléséhez', az maradjon a filozófusok kérdése..." Meg kell mondani, hogy Révainak azon megállapítása, mely szerint míg az európai forradalmakat hanyatlás jellemezte, a magyar forradalom a francia 1793 mintáját, a radikalizálódását követte, szakmailag korrekt ítélet. Nyugati és hazai történészek közül sokan vallják. Az ítélet pedig azt is magába foglalja, hogy 1849-et nem lehet 1848-tól elszakítani, nem lehet a forradalmat egyszerűen a jobbágyfelszabadításra szűkíteni, hanem komplex folyamatként kell vizsgálni. Ugyanakkor célszerű lett volna azt is vizsgálni, hogy Révai nézetei milyen hazai előzményekhez kapcsolódnak. A nemesség burzsoá szerepéről szóló formulát nem ő találta ki. Közhely a reformkori sajtóból. Horváth Mihály műveiben is olvasható. *Nota bene*: Horváth Mihály két háromkötetes művének is fel kellett volna tűnnie a rekonstrukciós horizonton. A Kossuth-képek egyik fő forrása. Révai tartalmilag is kapcsolódott hazai hagyományokhoz. Szimbolikus politizálásának nevezett tevékenysége meghatározta a tudományos és politikai fejlődést. Meg lehetett volna említeni, hogy az ő Kossuth-kultusza nélkül nem lett volna Kossuth-kiadás, még hozzá magas szakmai szinten. (Romániában például Kossuth megfelelője, Nicolae Bălcescu először csak néhány szánalmas füzetet és közepes újrakiadást kapott, továbbá rossz regényt és émelyítő hőskölteményt, amíg egyik forráskiadóját, G. Zanét nem rehabilitálták, aki folytatta a kritikai kiadást.) Bibó István pedig – mint Cserne Péter is idézi – pozitívan értékelte, hogy Révai Kossuthot a magyar szabadságmozgalmak történeti keretébe illesztette. Ezzel 1956 szellemi előkészítője lett. Ezt persze akkor is, most is nehéz szó nélkül tudomásul venni. Cserne Péter is értekezik Révai historizálásának hiteltelenségéről. De legalább ennyit lehetett volna írni arról a funkcióról, hogy Révai szemlélete kiiktatta azokat a gátlásokat és azt a bűntudatot, amelyet a korábbi bűnbakkereső szemlélet beépített a magyar közvéleménybe. (Bajcsy-Zsilinszky Endre százötvenoldalas levélben hánytorgatta ezt fel Szekfűnek.) Révai hiteltelensége pedig szintén forradalmasító hatású volt. Így valóban 56 mitológiáját 48 mitológiája mozgatta. A 48-as emlékhelyeknél tartott tüntetések a kortársak számára „a nemzeti jelképek visszavétele" volt, s „visszaállítása 'régi jogaiba'".

1956 után meg is indult az ideológiai harc az 50-es évek ún. nacionalizmusa ellen, és általában a nacionalizmus ellen. A Párton belüli belső harcok logikájának megfelelően nemcsak általában a nacionacionalizmus, hanem Rákosi és Révai nacionalista demagógiájának számlájára írták az „ellenforradalmat". A Kádár-korszaknak sikerült is a kellemetlen, régi elvtársaktól megszabadulni. Az ideológiai fronton a historiográfia kiemelt terület lett. A harc főhőse Molnár Erik, aki a kötetben látható fényképen a nagy túlélő magabiztosságával réved saját gondolataiba, amelyek az általa is kialakított ideológiai nirvánába vezetnek. Ő a legnagyobb magyar amatőrtörténész, aki az amatőr íróktól eltérően nem üldözte a profikat, hanem igyekezett tanulni tőlük, felhasználni tudásukat, és sokat, és módszeresen olvasott. (Ő akadályozta meg például, hogy Makkai Lászlót háborús bűnösként kiadják egy tőlünk keletre fek-

vő testvérország mohó hatóságainak.) Történetírása – és ez Dinnyei Béla rekonstrukciójából is kiderül – végtelen akta benyomását kelti. Nehéz belső kuncogás és némi elkeseredés nélkül olvasni. Mert Nyugaton ekkor már bontakoznak az alapvetően újat hozó revizionista irányok. A mi keleti revizionizmusunk pedig oly sok vonatkozásban dogmaváltásnak bizonyult, és nem az újat igenelő emberi szellem innovatív munkájának. De azért azt meg lehetett volna említeni, hogy a honi minipluralizmusnak voltak előnyei. Molnár Erik a szakmaiságot is igenelte. Megindult valami lassú olvadás, amely a romániai helyzet groteszkjéhez nem is hasonlítható. Révai „nacionalizmusából" nem lett magyar nacionálkommunizmus. A magyar groteszk is elég komor. A történeti és politikai közbeszéd koordinátái jól ki voltak jelölve, beleértve a képmutatáséit is. Az áthallásoknak is megvolt a maga politikai gazdaságtana. A marxizáló kommunizmus teológiája, mártírjai és áldozatai kemény mementóként szolgáltak. Az ideológia mint valami láthatatlan drótkerítés tartott fogva mindenkit, és még mintha annak is meglett volna a forgatókönyve, hogy miként és kinek lehet innen kilépni. Mindenesetre a Molnár Erik-vita vita volt, még akkor is, ha látván és olvasván a rekonstrukciót, úgy érezhetjük, hogy valamiféle szekularizálódó vallás teológusai, fő- és alfelkentjei adták elő változataikat egy témára. De az olvadás erjedés. Eredményeképpen a magyar történetírás szorosabban kapcsolódhatott a nyugati történetíráshoz. Ennek a kapcsolódásnak kedvezett az is, hogy a 60-as években Nyugaton a marxizmusnak kultusza volt, és az európai integrációval együtt kibontakozott valamiféle antinacionalista hullám. Itthon pedig fontos könyvek születtek. Az ideológiai csatározások és még inkább a komoly szakmai viták lehetőséget kínáltak arra, hogy ki-ki a maga mértéke és igényei szerint érvényesítse saját – olykor sémák mögé rejtett, ám gyakran éppen a sémáknak ellentmondó – elképzeléseit, és megengedhesse magának, hogy ne tegyen marxistáskodó hűségnyilatkozatot.

Molnár Eriknek nem volt „részletesen kifejtett Kossuth-képe" – írja Dinnyei Béla. Ez a marxizálás logikájából is következik. Az is kiderül, hogy a nagy ideológus-történész információi is eléggé bizonytalanok voltak. (Ennek a bizonytalanságnak a tudata tette a szaktörténészeket elengedhetetlen, ugyanakkor veszélyes partnerré, akiket viszont hatalmi szóval és ideológiai fölénnyel lehetett kordában tartani, ha netán nem vették volna magukat észre.) Homályosak a nemességről kialakított fogalmai. Molnár Erik fejében 1848 megint nemesi felkelés lett, Kossuth a nemesi érdekek hordozója, aki nem is akarhatott nyugati típusú berendezkedést. Molnár Erik – Dinnyei Béla szerint – visszatér „a szekfűi 'sérelmi politikus' Kossuth-képhez, szembehelyezkedve Mályusz Elemérnek és Révai Józsefnek azon nézeteivel, miszerint Kossuth szándékai és tettei túlmutattak annak a társadalmi közegnek az érdekein, amelyhez a politikus származásánál, társadalmi státusánál fogva tartozott". Kérdésem: miért Szekfűvel kell rokonítani Molnár Eriket, miért nem Szabó Ervinnel? Vajon nem lesz a kötetben Szekfűből is valami nagy csábító? Ennyire meghatározó egyéniség lenne?

Kissé szánalmas, hogy a magyar forradalom után ötven-száz évvel gyengébb elemzések születtek, mint a francia forradalom után. De vajon a szaktörténetírás is ennyire lehangoló képet tár elénk?

Tudományos diskurzusok Kossuth-képei a mérlegen

Brunczel Balázs az 1943/1946–2002 között megjelent tudományos művekben feltáruló Kossuth-képet vizsgálja. Barta István, Hajnal István, Kosáry Domokos, Szabad György, Urbán Aladár és Varga János munkáit veszi szemügyre. Az iskolateremtő Szabó István fényképe jelen van, ihlető szelleme viszont már nem. Spira György egészében kimaradt. Ez méltánytalan, hiszen energiái java részét 1848 kutatásának szentelte, és önzetlen szakmai segítséget nyújt annak is, akivel nem ért egyet. Nézeteit lehet vitatni, lehet vele vitatkozni, de mellőzni – úgy vélem – etikátlan. Spira műve nélkül a historiográfiai tabló csonka. Persze némileg érthető a kör szűkítése, mert így is ez a legnehezebb fejezet. (És azért Spira György műveit itt-ott említik, míg Borsi-Kálmán Béla, Kovács Endre, Lukács Lajos fontos könyvei még a bibliográfiába sem kerültek be. És bár a kontextusról sok szó esik, éppen a kelet-európai kontextust feltáró magyar szakirodalom hiányzik, Arató Endre és Niederhauser Emil idevágó művei. Hanák Péter olykor szellemi tűzijáték látványával szórakoztató revizionizmusa is említést érdemelt volna. A szórakoztató kifejezés nem pejoratív, hiszen Hanák tudatosan próbálta érvényesíteni azt a felismerést, hogy a mély gondolatokat szórakoztató formában is népszerűsíteni kell, és így lehetett egyik hatékony oszlatója a magyar historiográfiai unalomnak. A szórakoztatás másik arca persze az volt, hogy közben elsikkadt a történeti alternatívák mérlegelése, vagy inkább gellert kapott, talán azért is, mert hosszú időre letanyáztunk a változatlannak hitt örök jelenben.)

A különböző szerzők munkáit két szempont alapján hasonlítja össze Brunczel Balázs. Az egyik szempont szerint azt vizsgálja, hogy az adott mű Kossuthot milyen vád alól akarja tisztázni, vagy pedig miféle túlzottnak vélt dicsfényt próbál eloszlatni. A másik szempont: miképpen ítélik meg Kossuth történelemformáló szerepét. Ráadásul még felveti azt a szempontot is, hogy a tudományos objektivitás milyen mértékben érvényesül az egyes művekben.

A két világháború közötti korból az átmenetet Kosáry Domokos 1943-ban írt, s 1946-ban megjelent *Kossuth Lajos a reformkorban* című monográfiája alkotja. Ez egyben „szerves folytatása Szekfű Gyula Kossuth értelmezésének", és kapcsolódik Mályusz kisnemes-elméletéhez. Az időközben feltárt forrásanyag tanulságai birtokában túl lépett az addigi magyarázatokon. „Kossuthot az előbbiekkel szemben mint értelmiségi politikust tárja elénk". Ezzel szemben hadd jelezzük, hogy ha a Mályusz-rekonstrukció nem lett volna csonka, akkor láthattuk volna, hogy erre a megközelítésre már megvolt az alap. De még inkább megvolt Horn Ede művében is, amelyről Kosáry bibliográfiájában oly kritikusan nyilatkozott, anélkül hogy érdemeit kiemelte volna. Az átmenetet 1943-ból 1946-ra pedig jobban érzékelhettük volna, ha Brunczel összeveti a *Magyarország története* című könyvtárainkból lassan eltűnő Kosáry mű Kossuth képét a későbbivel. Így szépen kirajzolódott volna a szellemi fejlődés íve.

Kosáry fő tézisét két részre különíti el Brunczel. Az egyik rész: Kossuth megnyerte a nemzet vezetéséért vívott harcot, és „alapjában véve" – Széchenyi, Görgei és Deák ellenében – „sikerült felülkerekednie". De ez nem ok az istenítésre – hangzik a rekonstruált tézis másik része. A rekunstrukcióban az kerül bemutatásra, hogy Kosáry milyen módon magyarázza Kossuth sikereit. Más szóval: vezéri szerepét, mondhatnánk az individuálpszichológia vagy a politikai darwinizmus szempontjából. Azzal, hogy Kosáry bemutatja a *Pesti Hírlap* alapításának körülményeit „el kíván oszlatni minden túlzó dicsfényt Kossuth személye körül".

Általánosságban mozog a rekonstruktőrnek az a megállapítása, hogy Kosáry művében fellelhetők Szekfű és Mályusz gondolatai. Idézetekkel azonban meggyőzőbb lenne az érvelése. A rekunstruktőr ugyan hangoztatja Szekfű hatását, de nem vizsgálja, hogy miként élnek tovább a Mester megkapó formulái a kossuthi publicisztikáról vagy nacionalizmuskritikájának szubtilitásai. Például, amikor Kosáry kifejti, hogy

miként szabadult meg Kossuth a rendi formalizmustól. Vagy, amikor más formát ölt a szekfűi formula: „Elég ennyi, hogy az olvasó ökölbe szorítsa kezét, s felkiáltson: ez nem megy így tovább!" Ezen mondat prototípusát már idéztük fentebb Szekfű *Magyar történeté*ből. A kisnemesi politikus mályuszi elgondolását is integrálja Kosáry, amikor kifejti, hogy Kossuth annyiban demokratikusabb, mint Széchenyi, hogy „a kisnemesség, általában a középréteg alacsonyabb, nagy tömegének politikai érvényesüléséért küzd, ezt akarja behelyezni a hatalomba". Ennek a rétegnek a nacionalizmusát képviseli Kossuth, Széchenyi emelkedettebb, keresztény természetjoggal átszőtt nacionalizmusa ellenében – Kosáry szerint. Érdemes lett volna egyébként az elemzőnek megtekinteni Angyal Dávid idevágó tanulmányát is, bár az jóval kisebb mértékben ihlette meg Kosáryt, mint Mályusz Elemér, akinek oly heves kritizálója lett, miközben Mályusz nemesség-kultuszát visszájára fordította, hogy a nemesség sommás „kritikáját" beemelje a vulgármaxizáló historiográfiai liturgiába.

Brunczel azt is kiemeli, hogy Kosáry művének 2002-es kiadásába csak Barta István kutatásait építette be „szervesen", hol saját korábbi téziseinek megerősítésére hivatkozva Barta munkáira, hol pedig némileg módosítva saját korábbi álláspontját. De változatlanul „a körülmények kínálta lehetőségeket nem kellő mértékben figyelembe vevő politikusként jellemzi" Kossuthot, ugyanakkor – hangsúlyozza a rekunstruktőr – 1946-tól 2002-ig születtek olyan elemzések, amelyek „ennél árnyaltabb Kossuth-kép megrajzolását teszik lehetővé".

Az első és a maga nemében felülmúlhatatlan ilyen elemzés Hajnal István 1952-es tanulmánya, amelynek némileg átszerkesztett változata 1957-ben, majd 1987-ben jelent meg. Érdekes, vagy inkább bosszantó, hogy a rekonstrukcióban ezt a művet és Hajnal István korábbi monográfiáját nem veti össze a rekunstruktőr. Elmarad a nagy történetíró és módszerének jellemzése is. Így aztán éppen ebben a részben érzem a leginkább a rekonstrukciónak nevezett kivonatolás problematikus jellegét. Márpedig az első oldalon ott áll feketén-fehéren a historikus vallomása: „A történetírás mindinkább elfeledte egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni." Miért maradt ez ki a rekonstrukcióból? Nem fér be az objektivitásra törekedés rekonstruktőri értékszempontjába? És úgy gondolták, ilyen nagy emberhez, mint Hajnal, nem méltó ilyen „historizáló" kijelentés? Márpedig nincs mit szégyellni. Colingwood az 1930-as évek vége felé arra a következtetésre jutott, hogy a történetírás a múltbeli tapasztalatok újraélése, „a történelmi tudás egyszerűen múltbeli tapasztalatok felidéződése egy jelenbeli gondolkodóban".[27] Hajnalt ez az átélési technika emelte ki saját korából, már a 20-as években, amikor *A Kossuth-emigráció Törökországban* című művének első kötetét (1927) összeállította. Az ezen műben megjelenő Kossuth-képről szó sem esik a jelen tanulmánykötetben. Márpedig kemény helyzetben született. Hajnalnak sokféle várakozással kellett szembesülni abban a korban, amikor Széchenyi volt a mérvadó hős. Hajnal egyébként maga is közelebb érezte magát Széchenyihez. Ráadásul elvárták volna tőle, hogy a kossuthi emigrációt egy kicsit eláztassa, ami oldalvágás kellett volna legyen az októbrista (és a kommunista) emigráció felé. Hajnal azonban nem tett eleget a várakozásoknak. Nem élt a megszokott sémákkal. Pszichológiai könyveket olvasott, hogy Kossuthot jobban megértse, akinek nagysága egyre egyértelműbbé vált számára, és ezt nem is hallgatta el. Igaz, Szekfűnek írt leveleiben ezzel nem dicsekedett, és inkább mosakodott, hogy Károlyi Árpád megrótta őt, mert rosszat mondott Kossuthról. De

[27] Robin G. Colingwood: *A történelem eszméje.* (Ford. Orthmayr Imre) Bp. 1987. 393-394.

mosakodás ide, mosakodás oda, Hajnal művében Kossuth már-már emberfölötti vonásokkal emelkedik ki a szomorú magyar helyzetből. Ugyanakkor Hajnal az első, aki Kossuthot emberközelből mutatja be. Rekonstruálja – *sit venia verbo* – személyiségének szerkezetét. Nem tetszetős és divatos formulákkal (mint például: század gyermeke, északi magyar, kisnemes stb.), hanem emberközelből, élve az átélés technikájával. Hiába, nagy ember jó jellemzéséhez nagy ember kell. Hajnal nagy ember volt. Miután a 30-as évek végén valamiféle aktív atavizmusnak engedve némileg ő is hódolt a historiográfiai antiszemitizmusnak, átérezte megtévelyedésének súlyát. Pach Zsigmond Pálhoz intézett levelében – mint *Szellem és nemzet* című könyvemben idéztem kipontozás nélkül – a bűnbánat szólal meg. 1952-es Kossuth tanulmánya a megtisztulás műve. Megtérés a szabadság és a demokrácia értékeihez, ezen értékek felmutatása egy olyan világban, amely a képmutatás magas formáit fejlesztette ki.[28] A rekonstruktőr gondosan kivonatolja azon részeket, amelyek jelzik, hogy Kossuth milyen sok vonatkozásban a kormány álláspontját képviselte és próbálta érvényesíteni. Méltatja, hogy megvilágította a Batthyányval való viszony alapvetően harmonikus jellegét. És ez valóban historiográfiai merészség volt, mert az 50-es években a miniszterelnök gróf szerfölött gyanús elem volt. (Jellemző erre a furcsa világra, hogy Andics Erzsébet, Révai József közeli munkatársa az 1970-es években fedezte fel Batthyány nagyságát, és ezt szemináriumán kifejezetten militáns módon juttatta kifejezésre, ami arra utal, hogy korábban is őszinte volt, amikor gyanakodott a miniszterelnök grófra.)

Hajnal Kossuth képének rekonstrukciójából két mozzanat marad még ki. Az egyik Kossuth nagyságának értékelése: „Ő sem volt mentes a nagymagyar koncepciótól, hiszen ő is a nemesi társadalom neveltje. De, látni fogjuk, fel tudta áldozni ezt a gondolatot, mihelyt az nyíltan és kegyetlenül összeütközésbe került 1848 magas eszméivel." Izgalmas és modern szempont: Kossuth felülkerekedett a nacionalista szenvedélyen. A sajátján is.

A másik kimaradt mozzanat az, ahogy Hajnal a magyar külpolitikát – *iterum s.v.v.* – kontextualizálta: „A bajok gyökere, úgy hisszük, ott rejlett, hogy az akkori modern államfogalom értelmében az önálló állam kifelé egyetlen test, részei kifelé nem kapcsolódhattak idegen államokkal. Vagy más szóval, önálló államok nem kapcsolódhattak tartós szoros egységgé, csak ha feladták és elvágták minden önálló kapcsolatukat más, idegen államokkal, bármennyire kívánta volna is e kapcsolatokat saját külön érdekük. A külügyi szuverenitásnak ez az egysége ennél fogva elnyelte a szövetkezett államok önállóságát, mint ezt a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok sorsa is mutatta. Bonyolult és a részeket is kielégítő nemzetközi dinamika helyett, részleteiben szakszerűen kiépített nagy mű helyett zsákmányolásra, hódításra leső primitív hatalmi politika lett úrrá a világon. A magyar külpolitika ilyen szempontokból kezdeményező jelentőségű lehetett volna, ha 48 lendülete nem rokkant volna meg oly hamar Európában."

A hidegháború teljében lehetett ennek némi aktualitása. Egyáltalán, hogyan is merhetett Hajnal ilyesmit írni? Aligha csak nyíltan deklarált átélési módszere birtokában vetemedhetett ilyen világhelyzet-kritikára. Erkölcsi fölény tudata is kellett hozzá. Mintha téren és időn keresztül valami átsugárzott volna 48 szelleméből! Hajnal művét azért hagyták ki a Kossuth-emlékkönyvből, mert túl hosszú volt. Legalábbis ezt mondták neki. De Révai sem lett volna Révai, ha közli. Mert, ha valaki, ő értett a

[28] Ezt a kérdést bővebben tárgyalom készülő tanulmányomban: *„Megrendítő, mert igaz". Hajnal István történelemszemlélete és a XIX. századi Magyarország.*

forradalmi kultúrához, és úgy általában a kultúrához. De Hajnal is azért Hajnal, mert megírta művét, történetírásunk egyik legszebb gyöngyszemét.

A továbbiakban Brunczel Balázs Urbán Aladárnak a Batthyány-monográfiáját rekonstruálja. Kiemeli azt, hogy a hatalmas forrázbázisra támaszkodó szerző milyen kiegyensúlyozott képet ad az egész kérdéskörről, és „azzal, hogy a Batthyány–Kossuth közti ellentétet tompítja, s Batthyány alakját kiemeli a szürkeségből, nem csupán a miniszterelnökről, hanem a Kossuthról kialakított képet is módosítja." Így eloszlanak a Kossuthot ért azon vádak, hogy a kormány ellenére cselekedett volna. A végkövetkeztetés: „Urbán Aladár könyve jól szemlélteti, hogy a történelem egyes alakjainak megítélése nagyban függ mások szerepéről alkotott elképzelésektől, s így a hiteles ábrázolás nem végezhető el a kor releváns tényezőinek feltárása nélkül." Ezért talán érdemes lett volna Urbán egész idevágó munkásságáról képet adni. Hiszen nemcsak „a nagy év"-ről adott szintetikus képet, de a magyar forradalmi kultúra egész sor addig ismeretlen mozzanatára vetett új fényt. És ezen tanulmányai megvilágítják Kossuth és a radikálisok kapcsolatát is.

Alapvetően korrekt Barta István munkásságának a bemutatása is. Brunczel kiemeli, hogy Barta marxizáló frazeológiája túlmutat „a marxista módszertan kérdésein". (Erről a módszertanról nem ártott volna szót ejteni, akár a marxizmus dogmatizálásáról. Mert Nyugaton – és Romániában H. H. Stahl esetében – a marxi módszer a történetírásban nagyon is megtermékenyítően hatott, nálunk pedig némi egészséges ideológiai közönybe és egyben eléggé fojtogató formalizmusba torkollott, bár lehetnek kivételek, akik értettek Marxhoz, például Makkai László, ha ezen kiváló történész technikatörténeti munkásságára és a feudalizmus modelljét felvázoló tanulmányaira gondolunk. Az külön említést érdemel, hogy akadtak, akik egyáltalán nem vulgármarxizáltak.) Barta István – József Attila barátja – feltehetően rühelte a marxizmusnak nevezett formalizmust. Az a tézise, hogy „a történelemformáló hősök nem kész ideológiai fegyverzetben lépnek a történelem színpadára, hanem a kor szükségletei teremtik meg őket" 19. századi uralkodó eszmeformula, és nem marxista megközelítés, mint hangoztatta. (Gyulay Lajos naplója is például így közelít Kossuthhoz.) Némileg a marxista rituáléba is illő stikli viszont Brunczel elhatárolódása. Méltánytalan csak úgy *en passant* odavetni, hogy Barta vitatta Hegedűs Loránt munkásságának értékét. A szabadkőműves bankárnak forrásfeltáró érdemei is vannak, és nagyon tanulságos, ahogy küszködött azzal a problémával, hogy miként lehet megjeleníteni Kossuth rendkívüliségét. A Cobden-körben tartott Kossuth-előadására sem érdemes csak úgy rálegyinteni. Persze Hegedűs és Barta munkássága nem mérhető össze. Ez utóbbi forráskiadásából táplálkozik a mai Kossuth-kutatás, mindenki adósa, aki Kossuthtal foglalkozik, míg Hegedűs érdekes egzotikum.

Brunczel gondosan kiemel néhány kulcsmondatot Barta István Kossuth-jellemzéséből. De a sorok között mintha bujkálna némi kétely. Kossuthnak az 1825-ös évek derekán papírra vetett feljegyzéseit így jellemezte Barta: „mintha ezen munkában bontakozna már valami a hazafiság újfajta értelmezéséből". Aztán, mint Brunczel is idézi: „Szerzőjükben csupán annyi dereng még, hogy az igazságosabb világhoz a szabadság kiszélesítésén keresztül vezet az út." Ha kihagyjuk azt, hogy „csupán" és „még", akkor már másképpen hangzik a mondat. És másképpen is hangozhatna, mert Barta István már korábban jelzi, hogy „a fiatal Kossuth – nyilván kedves eperjesi tanárának, Greguss Mihálynak s felvilágosult olvasmányainak hatása alatt – kinőtt már a családjában majd iskoláiban kapott szigorú vallásos nevelés fegyelméből, s gondolatainak szárnyalása elé már csak a ráció állíthatott korlátokat". Mégis 1831-ig „a rendi-nemesi gondolkodás" hordozója volt. És ebből nem egyedül, hanem Zemplén megye liberálisaival együtt lépett át a polgári gondolkodás világába, és nemsokára kész szellemi fegyverzetben tevékenykedett. Ezért Barta elvetette azt, hogy amikor Kossuth is az 1831-es parasztlázadás ellen lépett fel, akkor őt feudális beállítottsága vezette volna. Egyébként Barta mintha maga sem döntötte volna el, időpontra vagy inkább időszakaszra tenni Kossuth minőségi változását. Mintha az időszakaszra hajlana. Valószínű, hogy Brunczel is észrevette volna a bizonytalanságot, ha megtekintette volna Barta István nagydoktori értekezését, amelynek a Kossuth-kötet részét alkotta. Ebben is Barta 1831–32-re teszi a modern magyar liberalizmus kialakulását, majd bemutatja, hogy az 1825–27-es diéta bizottságainak vitájában mennyi haladó eszme bukkan fel. Például az ősiség eltörlése. És bár a bizottsági munkákat el szoktuk marasztalni, de az 1790-es évekhez képest előrelépés, hogy a paraszti telki haszonvételek szabad-adásvétele már bekerült az operátumba, és nem maradt különvélemény.

Fejtegetésünk messze vezet. Oda, hogy a reformkor nem az 1830-as években kezdődött, hanem 1790-ben, kemény jozefinista és felvilágosult reformtörekvések nyomán. Egyébként Barta István azt vallotta, hogy 1790-től 1849-ig egy korszakról beszélhetünk. De közben a folyamatosság megszakadt. Ennek oka az, hogy a magyar jakobinusok eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki", hiányzott „a táptalaj', az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt". A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban" élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megértek befogadásukra" – az 1830-as években.[29] A folytonosság és megszakítottság kérdésére még visszatérünk. Most csak azt jelezzük, hogy Brunczelnek milyen mélyen igaza van, amikor ő is hangoztatja, hogy az embert a korral és embereivel való kölcsönhatásban ábrázolhatjuk. Ezért becsüli nagyra, és okkal Varga János munkásságát. Alapvetően Varga János írta meg a *Pesti Hírlap* nacionalizmusát. De egy adalékként a nemesi nacionalizmus tévtanához, meg lehetett volna azt is említeni, hogy – mint Varga János hangsúlyozza – Kossuth belső munkatársai egy kivételével nem nemesi származásúak, de a két nemes is tollából élt. Brunczel gondosan visszaadja azt, ahogy Varga János a magyar nacionalizmus irányzatait elkülönítette egymástól. Korrekt a következtetés: „az elsősorban Kossuth nevével fémjelzett nacionalizmussal szemben a reformtörekvések hiánya vagy korlátolt volta miatt nem jelentett életképes alternatívát sem a Széchenyi-féle mérsékeltebb nacionalizmus, sem pedig a konzervativizmus". De talán többet kellett volna Varga Jánostól idézni, mert stílusa példaszerűen pontos, szabatos és ugyanakkor sejtelmes, mert sejtetik és éreztetik azt is, ami túl van az akkor mondott szavakon. Kossuthot a politikai játékost, a szó nemes értelmében vett játékost, így állítja elénk, miután jelezte a hírlapíró „középrendű nemesség"-kultuszát: „Kossuth óriási sakkhúzása volt ez, amely egyidejűleg jelentett realitásfelismerést és taktikát: elismerte a középnemesség vezérszerepét, amely nélkül a reform ügy valóban nem juthatott előbbre; kifogta a szelet az újkonzervatívok vitorlájából, mert egyértelműbben ítélte oda a haladás irányítását e megyei rétegnek, mint ők; végül a progresszió érdekét a megyerendszerrel kapcsolta össze. Kiemelte viszont, hogy a középnemességnek korántsem 'osztálykülönzési", hanem 'inkább egybeforrasztási' szándékból tulajdonít ekkora jelentősé-

[29] Barta István: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle*, 1963. 3–4. sz. 336.

get, mert a nemesség 'egy és oszthatatlan', a nemzet élete pedig 'históriai alapokon nyugszik'. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a reform érdekében nem szabad szakadékot ásni a középnemesség és a nemesi értelmiség közé, azaz elhitetni igyekezett, hogy 'a Pesti Hírlap pártja' tulajdonképpen a középnemesség hangján és nevében szól." És így emelkedett egy értelmiségi – ahogy ő maga hangoztatta később – „a porból" a készülő Magyarország élére.

Szabad György Kossuth-képének rekonstruálására már sok idézet felvonultatásával kerül sor. Úgy látszik, minél kevésbé tudott megbirkózni a rekonstruktőr a feladatával, annál többet idézett. Szabad György módszerét idézettöredékekkel próbálja jellemezni, bár nem mindig derül ki, hogy honnan van az idézet, mintha – a most nyelvileg esetlen – rekonstrukció terméke lenne. Például: „Szabad György fő tézise az, hogy Kossuth pályája egységes, és egész életét a függetlenség és a polgárosodás elérésének szentelte. Szándékosan használtuk az 'egész életét szentelte' kifejezést, ugyanis Szabad György Kossuth-ábrázolásába jó adag érzelmi töltet is vegyül, s Kossuth nem csupán éleslátásával, hanem önfeláldozó munkálkodásával is kiérdemelte az elismerést." Megvallom, nem érzékelem, hogy melyik az eredeti és melyik a rekonstruált idézet. A „polgárosodás elérése" azért esetlen kifejezés, mert a polgárosodás folyamat és nem állapot; a folyamatba be lehet kapcsolódni, az állapotot el lehet érni. A szándékosan használt kifejezés – 'egész életét szentelte' – nem derül ki, hogy kitől származik. A második mondat mellékmondatai között nincs logikai kapcsolat. Nehézkes annak jelzése is, hogy „a szerző Kossuth teljes pályáját igyekszik feldolgozni, amihez gazdagon [!] hivatkozik az átfogó [ez mi?] Kossuth forrásanyagra". A sorok között és valahol a kedély láthatárán felsejlenek – az „érzelempolitikus" analógiájára kialakuló – „érzelemtörténész" konstrukciójának ködös körvonalai. Ezt így nem mondja ki rekonstruktőr. Mégis itt – úgy érzem – a szerkesztő-menedzsernek jobban oda kellett volna figyelnie, és szükség lett volna ama bizonyos münchhauseni mozdulatra, amellyel a mesebeli báró magát és lovát parókájánál fogva kiemelte a mocsárból.

Ennél az „objektivitásra" való törekedésnél célszerűbb lett volna Szabad György két Kossuth-könyvének az összevetése, a két mű szellemiségének összehasonlítása. Az 1977-es könyvet – úgy érzem – a demokrácia igenlése hatja át, a másodikat, a 2002-es művet a demokrácia féltése. Az elsőben erősebbek a militáns politikus vonásai, a másodikban inkább a meggyőzés eszközeivel dolgozó, tanácsokat adó államférfi jelenik meg. Némileg eligazított volna Szabad Györgynek *A történész felelősségéről* szóló írása a *Tiszatáj*ból (1974. 6. sz.).

A rekonstruktőr felleltározza azon problémák egy részét, amelyekben Szabad György egyértelműen állást foglal. De kimarad például a jobbágyfelszabadítás jellegének kérdése. Annak vizsgálata, hogy az 1848-as magyarországi jobbágyfelszabadítás, valamint annak továbbfejlesztése miért volt és lehetett a parasztság egésze számára kedvező, és ez miként függ össze a polgárosodás egészével. Itt fel lehetett volna hívni a figyelmet arra, hogy Szabad György olyan agrártörténész is, aki Szabó István iskolájához tartozott, és a paraszti világot közelről ismeri, közelebbről, mint a politikatörténészek.

Bár a rekonstruktőr szerint Szabad György, miközben koherens Kossuth-képet vázolt fel, azzal hogy „kevesebb teret" engedett Kossuth kortársai gondolatainak, „megnehezít[ette] a politikai viták és történések objektív megítélését", annyira azonban talán nem tette ezt, hogy a jobbágyfelszabadítás kérdésének mellőzése mellett, a rekonstrukcióból kimaradjon a municipalizmus problémája, amely szintén jelentős helyet foglal el mindkét Kossuth-könyvben. És kimaradjon az is, ahogy Szabad

György Kossuth Magyarország és Európa kapcsolatát megítélte. Márpedig az említett Kossuth-monográfiákban ez a kérdés is szerepel, méghozzá kontrasztív módon, ha arra gondolunk, hogy a Kossuth-szakirodalomban e kérdéskörben sok az eltérő álláspont. A teljesebb rekonstrukció jobban kapcsolódhatott volna ahhoz, ahogy Dénes Iván Zoltán a Kossuth-képek kontextusait felvázolta, amikor mintegy vezérkari jelentésben számolt be a csata utáni historiográfiai tájról.

Utolsó ítélet? És néhány szó Kossuthról is!

Dénes Iván Zoltán pontosan összefoglalja a lényeget: „A Kossuth-értelmezésekben a nemzeti függetlenséghez, a liberalizmushoz és a demokráciához való viszony meghatározó szerepet játszott." A politikai és tudományos diskurzus olykor szinte elválaszthatatlanul szorosan összefonódik. Tehát a Kossuth-értelmezés szimbolikus politizálás. Először ezt tekinti át Dénes Iván Zoltán.

Természetes, hogy munkája ilyen rövid terjedelemben csak vázlat lehetett, amely olykor pamflet jelleget öltött, és nem mindig sikerült kiküszöbölnie az eddigi rekonstrukció egyoldalúságait. Stilárisan olykor szerencsésen fel tudta oldani a műfajból is adódó monotóniát, de az olyan fordulatok, mint a jozefinizmus és a nemzeti ellenállás sokadik „szatírjátéka" groteszk és megtévesztő, mert egyszer volt jozefinizmus. Alapvetően korrekt, lényegretörő a függetlenségi és demokrata politikai erők dilemmáinak felvázolása, de igazában nem derül ki, hogy mit jelent – Ferenc Ferdinánd szándékainak jelzése után – az, hogy „a függetlenség és a demokrácia célkitűzései végül is összekapcsolódtak". Ott és akkor a magyar politikai arénában? vagy pedig úgy általában? A mondathoz kapcsolódó jegyzet ugyanis Bibó Istvánnak egy kéziratára utal, amelynek címét nem közli. A Kossuth-képek instrumentalizálását „a jó és a rossz misztériumjátéka"-ként jellemzi Dénes Iván Zoltán.

A Kossuth-kép alkotás ideológiai vonulata után Dénes Iván Zoltán a szakmai vonulatot elemezte. A szekfűi sérelmi politikus és a mályuszi kisnemesi politikus sémáinak hamis mivoltát a kontextus felvázolásával próbálja kimutatni. Méltán hangoztatja Trócsányi Zsolt Wesselényi-monográfiájának jelentőségét, hiszen a magyar liberalizmus kialakulásának egyik legmélyebbre ható elemzése. Újszerűsége abban rejlik, ahogy a felvilágosodás és liberalizmus folytonosságát is érzékeltette, tisztázta a modern liberalizmus és a sérelmi ellenzékiség viszonyát, és bemutatta az első nagy ellenzéki vezér, Wesselényi Miklós hosszabb távon meghatározó stratégiáját és taktikáját. Dénes Iván Zoltán a továbbiakban Varga János kontextusmeghatározó tevékenységét elsősorban abban láttatta, hogy bemutatta Eötvös és a bécsi központi kormányzat együttműködését. Alapvetően az, ahogy Varga János a politikai és eszmei folyamatokat megjelenítette, „teszi lehetővé Kossuth 1840-es évekbeli politikai szerepének megértését, viszonyítását és értelmezését". (Itt azért legalább meg lehetett volna említeni Fenyő István centralista-trilógiájának két elkészült és megjelent kötetét.[30]) Dénes Iván Zoltán végül Szabad György munkásságának jelentőségét pedig abban látta, hogy „összezárkoztatta Kossuth szerepének és felfogásának egész politikai pályáján átívelő folytonos alapelemeit". A neoabszolutizmus és az 1860–61-es válság elemzése pedig „lehetővé tette azt, hogy a korabeli politikai élet alternatíváit és dilemmáit számításba vehessük, megérthessük és meg is fogalmazhassuk". Végül Dé-

[30] Fenyő István: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon.* Bp., 1997.; Uő.: *A centralisták az 1848-as forradalomban.* Bp., 2003.

nes Iván Zoltán kimondja azt, amit korábban is sokan gondoltak, de nem mondták ki: amikor Szabad György 1961-ben megjelent nagy monográfiája, a *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61)* végén Lucanust idézi [és nem Sallustiust, mint Dénes Iván Zoltán állítja], Lucanust, akit Jókai is idézett *A kőszívű ember fiai*ban: Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni", akkor 1956-ra is utalt.

Dénes Iván Zoltán azon is méri a Kossuth-értelmezéseket, hogy az egyes szerzők képesek voltak-e vagy sem kutatásaik tanulságait levonni. Bibó Istvánnak Szabad Györgyhöz intézett leveléből idéz, példaként arra, hogy a belső emigrációba szorított demokrata le tudta vonni „az egyik tanulságot", amikor Kossuthot „realista lényeglátónak" tartotta. Az idézet egyébként érdekes dokumentum a magyar demokrácia történetéből. Kiderül, hogy Bibó István amíg Szabad György 1977-es Kossuth-könyvét nem olvasta, a szokásos pletykák és sztereotípiák foglya volt. Még így is maradt benne kétely, hogy a szerző „csak a jót" mondja el, de „mind valószínűbbnek" érezte a szerző azon tételét, hogy Kossuth „a legnagyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságíró foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez". Aligha kétséges, hogy Szabad Györgynek nem ez a fő tétele. És a Bibó-idézet egyébként majdnem Mályusz téziséhez vezet vissza, akárcsak az is, hogy Dénes Iván Zoltán szerint Kossuth „a középosztályi társadalom megalapítói és megvalósítói közé tartozott". Persze óriási a különbség, de kérdés: Mályusz 1928-as cikkének csonka rekonstrukciója egyszerűen figyelmetlenség vagy pedig premeditált akció, hogy a kínos párhuzamokat elkerüljük, és ne kelljen azon eltűnődni, hogy torz gondolatok, maradandó tényfeltáró munka, valamint a hosszútávú történelemszemlélet alapvetően máig korszerű igénye miképpen tudnak összefonódni valamiféle színét változtató „kór- és korszerű" hibriddé. (Vulgárisan szólva, Mályusz az értelmiség szerepéről írt profetikus gondolatát megtunkolta az antiszemita ideológiai pocsolyába, a rekonstruktőrök meg finoman elfordultak, mintha mi sem történt volna, mert a dolog valóban riasztó, de ettől még kihívás, annál is inkább, mert sok minden benne van a 20. századi magyar értelmiség önpusztító magatartásából is, abból hogy – mint Cioran mondta – „nehéz nem kortársnak lenni", és aztán ellenállás híján lesznek a kortársak kórtársak.) Egyébként maga Kossuth is többször szóvá tette, hogy miért neheztelnek rá, mivel keltett ingerültséget a magasabb körökben. Ezért célszerű lett volna Kossuth önképét is bemutatni.

Dénes Iván Zoltán fő céljának tartja, hogy kijelölje a majdani Kossuth-monográfia felé vezető utakat. Kossuthot rögtön minősíti is: „Kétségkívül nacionalista volt, méghozzá liberális nacionalista, aki nagy utat tett meg a rendi nacionalizmustól a liberális nacionalizmuson keresztül a republikánus patriotizmus és a nemzetiségi önkormányzat felé." Megvallom, nem igazán tudom elfogadni, hogy egy-egy történésznek olyan nagy szerepe lehet egy jelenség megítélésében, mint amilyet a rekonstruktőrök tulajdonítanak egy-egy „áldozatuknak". De most úgy érzem, hogy itt – paradox módon – Dénes Iván Zoltán elsősorban a szekfűi szemlélet foglyaként kezdte ítéletét. A rendi nacionalizmus ugyanis alighanem Szekfű Gyula fogalomalkotó leleményének a (torz)szülötte. Ezen fogalom esetében a dekonstrukció lett volna indokolt. Első hallásra azt hinnénk, hogy a rendi nacionalizmus, mint formula: oximoron. De Szekfű nem annak szánta, hanem korszakjelző fogalomnak. Az 1790-es évek elejét „felvilágosodott rendiség"-ként jellemezte.[31] Majd az erre következő harminc évből lett a rendi nacionalizmus a *Magyar történet*ben. Ez látszólag egyszerű képlet: „A francia forradalmi ideák

[31] Szekfű: *Magyar történet*, V. 57.

lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma [...] így biztosította újabb harminc esztendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott. Ez a rendi nacionalizmus megelégedetten élvezi életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával."[32]

A múlt valóságának ilyetén való megjelenítése szellemi bűvészmutatvány. Méltó is ahhoz a történetíróhoz, aki egyszerre lehetett a két világháború közötti magyar neobarokk szellemiség egyik kialakítója és egyben annak ostorozója. De kérdés, hogy a történelem képes volt-e erre a bűvészmutatványra? Az olvasót elkápráztatja az egymást kizáró jelenségek fogalmi ötvözése. A rendiség ugyanis sok vonatkozásban anacionális, a magyar nemesség jelentős része nem tud magyarul. A *natio hungarica* multietnikus képlet, még akkor is, ha a honfoglalás főhősei magyarok. Ők az eredetmítosz honalapítói. A nemesi nép hivatalos nyelve azonban latin. II. József ennek helyébe állította a németet. Válaszként a latin jogainak visszaállítását követelik a rendi jogvédelem jelentős erői. Ez felel meg a rendi reakció logikájának. 1790-ben még a magyar ruha a fontos, a társadalmi felsőbbség és a nemesi szabadság látható szimbóluma. Ez a demonstrációs effektus leghatásosabb eszköze. A magyar ruha mellett sokan – más-más megfontolásból – a magyar nyelvvel akarják kiszorítani a németet. A magyar nyelv kultusza is Janus-arcú jelenség. A hitvitázó reformáció és ellenreformáció nyelve, bár ezt a barokk latin kultusza sokban feledtette. A magyar a kuruc hagyományok nyelve, bár a szlovák, rutén, román kurucok a maguk nyelvén beszéltek. A kuruc hagyományok sem egyformán mindenkinek kedvesek, anarchiát is idéznek, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tragikus alakja mellett veszélyes népmozgalmakét, és még a különböző betyárokét és rablókét is. A magyar a felvilágosodásnak is egyik nyelve, érvényesítése a felvilágosodás társadalmi programjának érvényesítését is jelentheti. A magyar nyelv az új idők követelményeit is szimbolizálhatja. A rendi jogvédelem felkarolja a magyar nyelvet is, de óvatosan, mert a magyar hivatalos nyelv követelése maga is újítás, és nemcsak az udvar ellenállásába ütközhet, hanem a nemesség magyarul nem tudó része sem fogadja el. A szabadkőműves Ócsai Balogh Péter említett alkotmánytervezete is latinul szólt olvasójához.

Szekfű Gyula rendi nacionalizmus fogalmában a rendiség, a nacionalizmus és a nyelvi program összekapcsolódik, bár láttuk, hogy az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című 1926-os művében még erre nem került sor. Ha visszagondolunk, amit akkor írt, akkor úgy érezzük, hogy korábban még jobban átérezte volna annak igazát, amit a 20. század elején Marczali Henrik vetett papírra:

„Egyáltalában nem a zsírosszájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfölebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találkozunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani.[33]

Jellemző, hogy Szekfű nem nevezte meg az általa kitalált rendi nacionalizmus vezéreit és ideológusait. Azok a kísérletek csődöt mondtak, amelyek egy-egy klasszikus magyar írót akartak ebbe a szerepbe beleszorítani. Ilyen kísérletre mondta

[32] Szekfű: *Magyar történet*, V. 157.
[33] Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* Bp., 1970. 371–372.

Szauder József: „Ez az, amit nem hiszünk."[34] És tudta is, miért! Varga János is a kétkötetes *Magyarország története* megfelelő fejezetében a rendi nacionalizmus fogalmát idézőjelbe tette, amikor a rendiség és a bürokratikus abszolutizmus dualizmusát így jellemezte. Operatív fogalomnak ugyanis nem tekinthető. Kissé hasonló mint ama bizonyos viccben a marxizmus, amely hasonló azon fekete macskához, amelyet sötét szobában kergetünk, és időnként felkiáltunk: megvan, megvan. Jellemző, hogy a rendi nacionalizmus fogalmának erőltetői mennyire kapcsolódtak a vulgármarxista logikához, és a fogalom akkor bukkant elő újra a történetírásban, amikor Molnár Erik útmutatása nyomán Révai Józsefet már lehetett szapulni.

Összegezve: rendiség és nacionalizmus vadházasságát nem lehet általánosítani. Beszélhetünk viszont arról, hogy a magyar nacionalizmus fokozatosan teret hódít a nemesi világban, és megindul az addig nem magyar nemesség elmagyarosodása. A hungarusból magyar lesz, és egyre inkább ki akar lépni a rendiségből, természetesen saját társadalmi helyzetének biztosításával. Természetesen mindenki a maga javát akarja, privilégiumait úgy konvertálni, vagy egyenesen őrizni, hogy minél kevesebbet veszítsen. Természetes, hogy az etnoszociális kérkedés és önelégültség ezeréves sztereotípiái is jelen vannak, sőt bizonyos körökben új erőre kapnak, feldúsulnak. Ilyen értelemben a rendi nacionalizmus máig ható összeurópai jelenség, egy az aktív vagy passzív atavizmus megnyilvánulásai közül. A rendi nacionalizmus fogalma (és a vele rokon nemesi liberalizmusé) annyira „releváns", mint a zsidó kapitalizmus vagy a zsidó kommunizmus fogalma. A historiográfiai demagógia raktárának lassan porosodó darabja. A rendi nacionalizmus korszakjelölő fogalomként éppen a lényeget fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívos továbbélését.

De kérdés: honnan lépett elő Kossuth? A szakirodalomban valóban a rendiségből. De vajon a valóságban is?

Szabad György – mint a rekonstruktőr is idézte – így jellemzi Kossuthnak *A magyar főrendek 1833-ban* című kéziratban maradt és Barta István által felfedezett munkáját, amelyben már teljes szellemi fegyverzetben jelent meg a liberális reformer:

„A természetjogra alapozó felvilágosodás, a polgári parlamenti kormányzati rendszerekben érvényre jutó liberalizmus és a magyar jogfejlődés lehetőségeinek ötvözete érvényesült szemléletében."

Kérdés, hogy mi volt meg ebből a „feudális" Kossuth szemléletében? Azon Kossuthéban, aki mint Dénes Iván Zoltán írja, „származása és családi szocializációja ellenére szerepe és felfogása nyilvánvalóan értelmiségi", tehát származása és családi szocializációja feudális lett volna. Mit mondanak erről a források?

Apja, mint tudjuk ügyvéd volt, uradalmi fiskális. Ott volt Martinovics kivégzésén, és fiának csak jót mondott róla. (Egyébként Kazinczy Ferenc is, aki bizalmas feljegyzéseiben szidta őt.) Anyja az eperjesi polgári világhoz kötődött. Apja fia neveltetése érdekében költözött Sátoraljaújhelyre (és nem Sárospatakra, mint a jelen könyv egyik tanulmányában olvasható), és aztán fiát „a betyáros" szellemű sárospataki kollégium helyett az eperjesi evangélikus kollégiumba küldte. Itt is voltak, akik a felvilágosodás örökségét és szellemét éltették. Mindenekelőtt Kossuth szállásadója és tanára, Greguss Mihály. Ez például – szabadkőműves gyanús – atyjától örökölte, és német egyetemeken szívta magába az új idők szellemét. Izgalmas, alapjaiban Kanton nyugvó, ám antikantiánus fragmentális filozófiát vallott. Kantot romantizálta, és tanította. Kossuthnak még olyasmiket is mondott, amit nyilvánosan nem hirdetett. A

[34] Szauder József: *Az estve és az álom.* Bp., 1970. 36.

fiatal tanítvány pedig Volney-nak *A romok* című művét ültette át magyarra. Ez meghatározó élmény lehetett. A vallásról való elképzeléseit radikálisan átalakította, mint ezt Barta István jelezte, bár a munka eszmevilágát nem részletezte. De elég néhány kis idézet a francia műből, és rögtön találni olyan gondolatot, amely a magyar politikus vezérlő eszméje: „Az önszeretet, a jólét utáni vágy, a fájdalomtól való félelem azok a lényeges és elsődleges törvények, amelyeknek a Természet az embert alá vetette". A törvényeket felismerő ember viszont „saját sorsának mestere". Az igaz törvényhozó „a természet tolmácsa".[35] A 19. század elején az volt a kérdés, hogy a társadalom törvényeit miként lehet a természet törvényeihez közelíteni. Kínzó és önkínzó kérdés, hatalmas téttel. Ezért ítélte el az ifjú Kossuth Robespierre-t, miként valamennyi európai liberális. Miként a liberalizmus a jakobinus diktatúrát.

De mikor lett liberális a felvilágosult Kossuth? Mit tudott a liberális állami berendezkedésről? Ha mást nem, azt biztos, amit az iskolában tanítottak. Sárospataki tanára, Kövy Sándor például hosszan ismertette a különböző államrendszereket, és nem titkolta, hogy ő maga a demokrácia és arisztokrácia elemeit egyesítő alkotmányos királyság híve, miközben a lassú, biztos és mérsékelt reform szükségességét hirdette, valamint a sajtószabadságot dicsőítette. A kollégiumi szocializáció egyáltalán nem feudális, a feudális jogot magolják, de az egyenlő emberek életét élik arisztokrata, polgár és paraszt ivadékok. Aki nem alkalmazkodik, könnyen pórul járhat.

A radikális változás akkor következik be, amikor a felvilágosodás, a liberalizmus és a magyar jogfejlődés lehetőségei ötvöződnek, más szóval az érdekegyesítés jegyében elindulnak a jobbágyfelszabadítás, a modern állam és nemzet kialakítása felé. Ezt a fordulatot Barta István 1830 utánra teszi. És ezzel megérkeztünk történetírásunk egyik érdekes vitájához. A vitakérdés: Van-e folytonosság az 1790-es és az 1830-as évek haladó törekvései között? Vagy netán megszakadt volna a felvilágosodás és a liberalizmus közötti kapcsolat? Nincs terem az érvek és ellenérvek szembesítésére.[36] Nem tagadom, meggyőztek H. Balázs Éva[37] és Hajdu Lajos[38] figyelmeztetései, valamint Kecskeméti Károly[39] és Csáky Móric[40] érvei, Hajnal István és Szabad György hosszútávú folyamatokat felölelő szemlélete,[41] valamint irodalomtörténetírásunk eredményei.[42] Trócsányi Zsolt mesteri monográfiája szépen illusztrálja Kecskemétinek – *s.v.v.* – „apák és fiúk" tételét: az esetek többségében a szabadkőműves atyának a fia liberális, vagy ha nem, akkor is fogékony a liberalizmus problémái iránt. (Kazinczy döbbenten vette észre a zsibói szalonban, hogy a kilencéves – éppen gyertyából gyurmázó – gyermek éjféltájban az asztal alól okos politikushoz méltó bölcsességeket ereget.) És paradox módon

[35] Volney: *Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires.* Paris, 1876. 25-26., 217.

[36] A kérdéskört bővebben elemzem készülő tanulmányomban: *Kossuth Lajos és a magyar demokratikus kultúra. A felvilágosodástól a liberalizmusig*

[37] H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800.* Bp. 1987.

[38] Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Bp., 1982.

[39] Károly Kecskeméti: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848).* Roma, 1989.

[40] Moritz Csáky: *Von der Aufklärung zum Liberalismus.* Wien, 1981.

[41] Szabad György: Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságőrzés és a jogkiterjesztés kereszttüzében. *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások. 1999.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 2000. 17–30.

[42] Fenyő István: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Bp. 1976.; Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830.* Bp., 1983.; T. Erdélyi Ilona: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés.* Bp., 1998.; Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Bp. 1998.; Kerényi Ferenc: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867).* Bp. 2003.

„a kisnemes" Kossuth is példa a folytonosságra. A folytonosság ugyanis nem azonosság, hanem lassú evolúció, gondolatok, eszmék térhódítása, ahogy azt a modern nacionalizmuskutatás eredményei is jelzik.

A tizenhétéves Kossuth felvilágosult ember. Dolgozik benne a kor nagy szenvedélye: az egyenlőségé. És mint aforizmái mutatják, nemcsak a felfelé irányuló egyenlőségé. De eljutott-e 1830 előtt a politikai liberalizmushoz, a jobbágyfelszabadítás gondolatához? Vajon Metternich már megszimatolta volna benne is a liberálist, mint az 1825-i diéta több résztvevőjében? Egyébként, miért ne? Balásházy Jánost közelről ismerte. Kazinczyt is, bár nem ápoltak jó viszonyt. Kölcsey gondolatai eljuthattak hozzá is. Berzeviczy Gergelynek a parasztok helyzetéről szóló művét ő is olvashatta, miután abból ezer példányt a kiadó halála után maga a szerző terjesztett. Berzeviczynek azon 1790-es röpiratát, amelyben a Habsburg Birodalomtól való elszakadás programját is kidolgozta „Kossuth minden bizonnyal ismerhette"[43] – talán még 1830 előtt. A kortársaknak azért olyasmi is eszébe szokott jutni, amit nem mi nem gondolnánk. Például az ún. „rendi nacionalizmus" egyik főképviselője Dessewffy József 1823-ban elgondolta azt, amit elgondolhatatlannak vélünk, és még meg is írta az egyébként óvatosan rejtőzködő Kazinczynak: „Hallatlan dolgok fognak elébb-utóbb következni mindenütt, ha a józanész valamiképpen el nem fordítja a legbutább és legalábbvaló indulatosságoknak kicsapongásait. Utoljára mi is részt fogunk venni. Adja Isten, hogy eszünk legyen akkor, és hogy igaz nemzeti függetlenséget szerezzünk magunknak. Úgy feláldozhatnók a feudále szisztémát – de nagyon kételkedem akár okosságunkban, akár nemes szívüségünkön – az egoiszmusz rozsdája eszi sziveinket – nem vagyunk mi többé arisztokraták, hanem cacokraták. [...] Nagy és közönséges lesz a pezsgés, a zavar, mert ez nem egy országi, hanem európai revolúció lesz – azonban ki fog vitetődni – mert megtanulták az emberek a francia revolúció hibái által: mit kell eltávoztatni a revolúciók haladásában. Ismétlem: nagy dolgokat fogunk érni, ha valami közben jövő fátom vagy az okosság és józanész szelleme nem fogja végképpen eloszlatni a tornyozkodó fellegeket."[44]

Kossuth ún. nemesi szemléletére egyetlen bizonyítékunk van: 1828 értekezése az *Éhségmentő intézetekről.* Még szerencse, hogy megőrizte, mert különben egy se lenne. Igaz, csak azért őrizte meg, hogy „maradékaim – ha ez valaha kezökbe kerül – lássák, minő borzasztó karban volt az én ifjúságomban a közoktatás, a nevelés, minő fejletlen volt értelmem 26 éves koromban". Barta István meg is jegyezte: ez a Kossuth „ekkor még távol van a nép meglepő felkészültségű apostolának szerepétől, de nézetei már elmozdultak a merev rendi álláspontról". Ugyanakkor ezt a merev rendi álláspontot sehol sem lehet kimutatni Kossuthnál. Annál inkább az elmozdulást. Ezt történetírásunk kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal bőven kifejti, jelezve, hogy Széchenyi *Hitel*ének egyes gondolatait megelőlegezi. Szabad György szerint „talán maga is meghökkent", amikor Franciaország példáját idézte fel. És a feudális Kossuthot kereső mai olvasót meglephetik a felvilágosodás fordulatai: az emberség jussainak emlegetése, a világosság igenelése. És az eddigi értékelések szellemében hangsúlyozni lehet az egész Kossuth-szöveg konglomerátum jellegét. Hiszen még romantikus bestiarumra jellemző mozzanatok is felbukkannak, például a zsidóellenes okfejtésben, ami akkor a megyei közvélemény túlnyomó részét jellemezhette. A megoldás az úr–jobbágy viszony patriarkálisabbá tétele a felvilágosítás útján aligha nevezhető pol-

[43] Révész Imre: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. I.* Bp. 1952. 440.

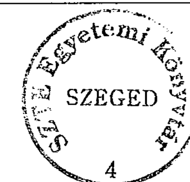
[44] *Kazinczy Ferenc levelezése. XVIII.* Szerk. Váczy János. Bp., 1908. 283.

gári reformnak. De feudálisnak sem. Van valami szimbolikus azonban abban, hogy a fiatal Kossuth nem fejezte be ezt az írását sem. Jellemző, és mély jelentése lehet annak, hogy azután állt meg a tolla, miután „az esméretlen világ"-ra vágyó Kolumbuszt említette. Talán itt döbbenhetett rá, hogy ez a műve nehezen elégítheti ki kortársai várakozásait. Balásházy, Kazinczy és egy konzervatív figura egyaránt csóválná a fejét. Talán Kolumbusz említésekor tudatosodott benne, hogy ő is más világra vágyik, mint ezt aforizmái tanúsítják, és ezen másik világ eléréséhez más eszközökre van szükség. Amikor az út kezdődött volna, akkor tette le a tollat. 1830 európai fejleményei jelezték „az esméretlen világ" valóságát, és ennek feltárulkozása a feladatot: az európai felzárkózást.

De még 1828-ban vagyunk. Radikálisan forduljon szembe Kossuth a rendszer egészével? Ezt akkor nyíltan senki sem tette. De már sokan feszegették a rendszer kereteit. Félrelökték egy-egy elemét, ami az egész megroppanásának ígéretét vagy megváltoztatásának reményét jelentette. Kossuth is ezt tette. Részese volt annak a gondolati erjedésnek, amely aztán a liberális program kialakulásához vezetett. Fogékonysága, műveltsége, felvilágosultsága, a családban élő emberi méltóságtudat szocializálta a liberalizmusra. Apja nem volt szabadkőműves, amikor ő felnőtt nem is lehetett páholy-élet, de a páholyt felváltó kaszinóvilágban már élhetett az együttgondolkodás lehetőségeivel. 1830 után már úgy gondolkodott és gondolkodhatott, ahogy a század nagy emberei: az isteni Gondviselés = Történelem megváltoztatja a világot, de ebben az ember is részt kell vegyen.

Kérdés: miként minősítsük az 1830 vagy 1831 előtti Kossuth magatartását? A nemesinél és a rendinél a semmi is jobb. Lelki állapotát jól jellemzi a világfájdalom, másszóval – ahogy Kossuth kortársa és tisztelője, Wesselényi Jozefa, a szabadkőműves Wesselényi József liberális lánya jellemezte Byron olvasmányait követő saját életérzését – : bornyúbánat. De ez a világfájdalom egyben kemény politikai töltéssel járt, mint a gnosztikus unalom. Csak micsoda különbség! Ez utóbbi a gyűlölet egyik formája. A romantikus világfájdalom – ha a felvilágosodás iránti igényből fakad – a cselekvő szabadelvűséghez vezet. Ezért célszerű lehetne az ifjú Kossuth praeliberálisként való minősítése. Hiszen a már említett folytonosság azt jelzi, hogy a magyar liberalizmus és a demokratikus kultúra szerves, hosszútávon keresztül bontakozó folyamat, nem pillanatnyi politikai konjunktúrák, félelmek és gyors helyzetfelismerés szüleménye. Szekfű *Magyar történet*e szerint Kossuth „műve, hogy a liberális tan mélyen behatolt a magyar agyvelő szövevényeibe, s ott él annak rejtett zugaiban még ma is".[45] Láttuk, nem így volt, ő is csak egy a „fertőzöttek" közül, akiket megfertőzött a felvilágosodással jött szabadság vírusa. Integratív személyiségként, integratív politikusként lehetett közvéleményformáló és történelemalakító egyéniség. Amikor eljött az ideje, bekövetkezett a Dessewffy József által megsejtett forradalom, akkor ennek irányadó egyéniségeként egyszerre lehetett a közvetlen demokrácia és a képviseleti demokrácia képviselője. Mi pedig egy forradalom emlékével úgy sáfárkodunk, ahogy tudunk. A forradalom kötelez, az emlékezés minősít!

[45] Szekfű: *Magyar történet, V.* 315.

Péntek János (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány*
Pomogáts Béla: *Irodalom a korfordulón*
Pomogáts Béla: *Változó Erdély*
Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*
Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*
Rajki Zoltán: *Egy amerikai lelkész magyarországi missziója*
Ravasz László: *Orgonazúgás*
Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*
Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund 1938-1944*
Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*
Szabó István: *Népiségtörténeti tanulmányok* (szerk.: Erős Vilmos)
Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – Közösségi alternatívák*
Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*
Szekfű Gyula: *Állam és nemzet*
Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok*
Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*
Tóth János: *Szentpéterfa – Egy nemzetiségi település szociológiai és történeti képe*
Tóth Judit: *Státusjogok*
Tóth Judit (szerk.): *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*
Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*
Tóth Pál Péter (szerk.): *Vándorlás és népességfogyás. Interjúk a magyarok Magyarországra vándorlásáról*
Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek
Zsoldos, Attila (szerk.): *Saint Stephen and His Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary*
Zsoldos, Attila: *The Legacy of Saint Stephen*

A könyvek megvásárolhatók a következő könyvesboltokban:

Budapesti Teleki Téka
1088 Budapest, Bródy Sándor u. 46.

Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesház
1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.

Litea Könyvesbolt és Teázó
1014 Budapest, Hess András tér 4.

A **Líra és Lant** és az **Alexandra** üzletei, **nagyobb vidéki könyvesboltok**

Sunbooks Könyvkereskedelmi Kft.
www.sunbooks.hu

továbbá a **kiadó szerkesztőségében: 1014 Budapest, Hess András tér 5. fszt. 83.**
Tel./Fax: 225-2866
E-mail: cholnoky@tti.hu
www.lucidus.hu

2800 Ft

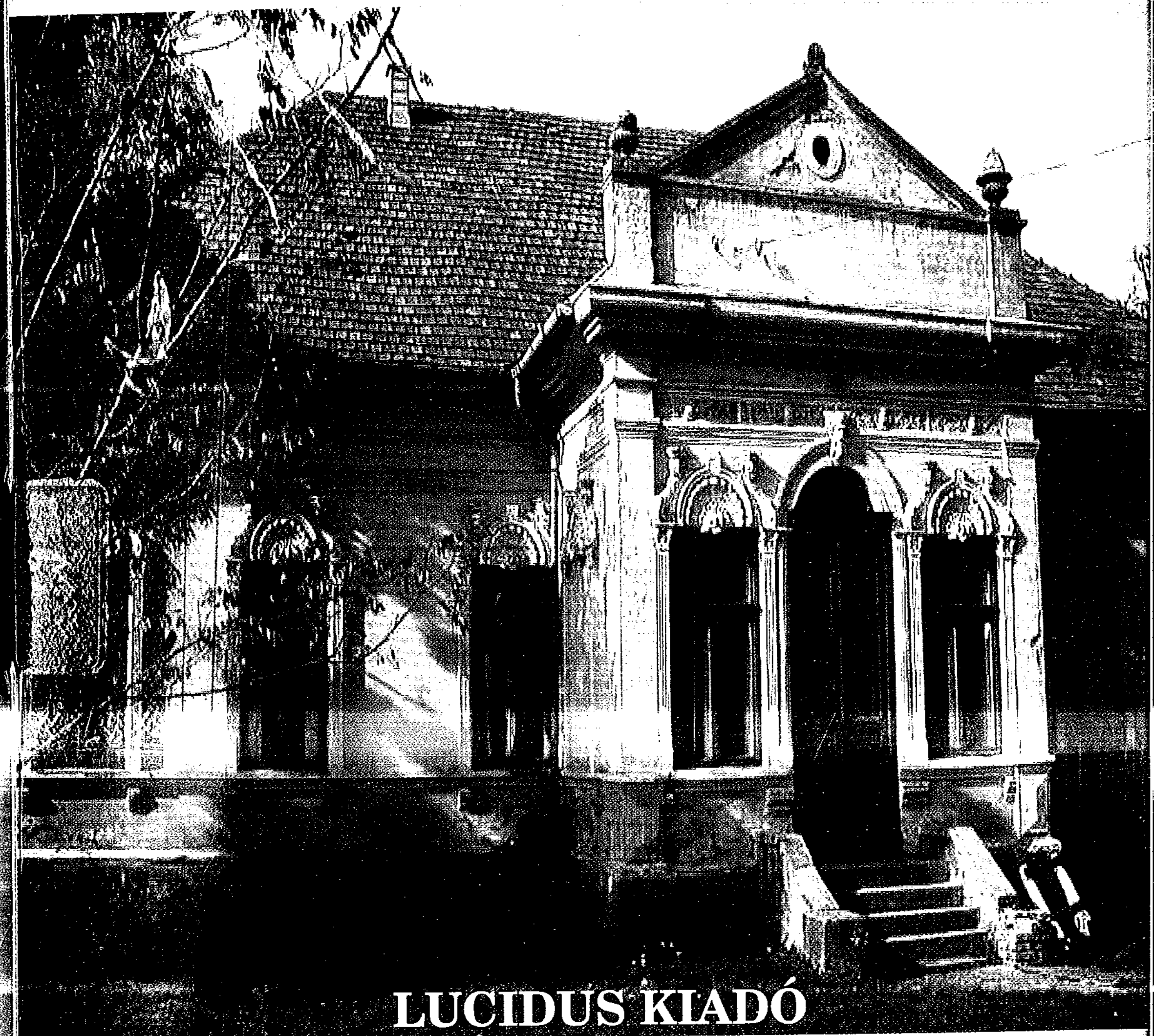
... a történészvita a Széchenyi–Kossuth vitában gyökerezik, onnan indul, Kemény Zsigmond bonyolítja tovább. Közben elővettem még olyan forrásokat is, amelyekről szintén tudtunk, de elfelejtettük őket. Ilyen Széchényi Ferenc javaslata a Habsburg Birodalom egészének alkotmányossá tételére, amelyet közöltek, de a szakirodalomba mégsem került be. Ilyen a Magyar Kancellária 1785-ös előterjesztése, amely a jozefinizmus éles kritikája és egyben átfogó reformtervezet. Ezt Hajdu Lajos tárta fel a maga mélységében. Viszont az 1811-es diétára való készületek során újra felbukkant a – Domanovszky Sándor által már jelzett – kancelláriai előterjesztés, mit sem veszítve aktualitásából, és jelezve a reformtörekvések iránti igény szívósságát is. Ez egyben arra ösztönzött, hogy a kancelláriai munkálat egyik fő szerzőjének, Ürményi Józsefnek a portréján is felvázoljunk néhány új vonást, és egyben újjáértékeljük titkára, az ifjú Horvát István világlátását. Mindezzel azt is szeretném érzékeltetni, hogy a forrásokban feltáruló történelem érdekesebb, mint a források szelektív olvasatára és egyben a források szelektív olvasására kényszerítő sémák.

Miskolczy Ambrus

Miskolczy Ambrus A FELVILÁGOSODÁS ÉS A L[IBERALIZMUS KÖ]ZÖTT

Miskolczy Ambrus

A FELVILÁGOSODÁS ÉS A LIBERALIZMUS KÖZÖTT

LUCIDUS KIADÓ

KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK